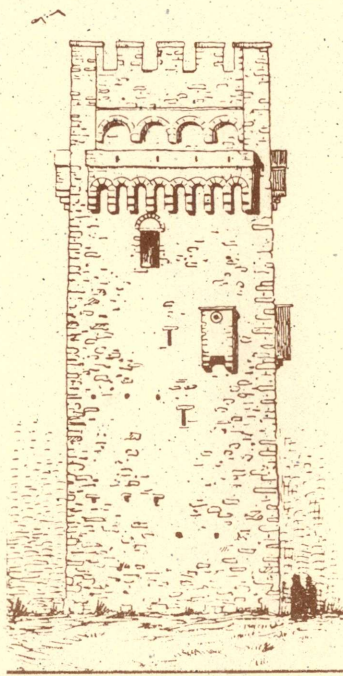

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΔΕΛΤΙΟ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

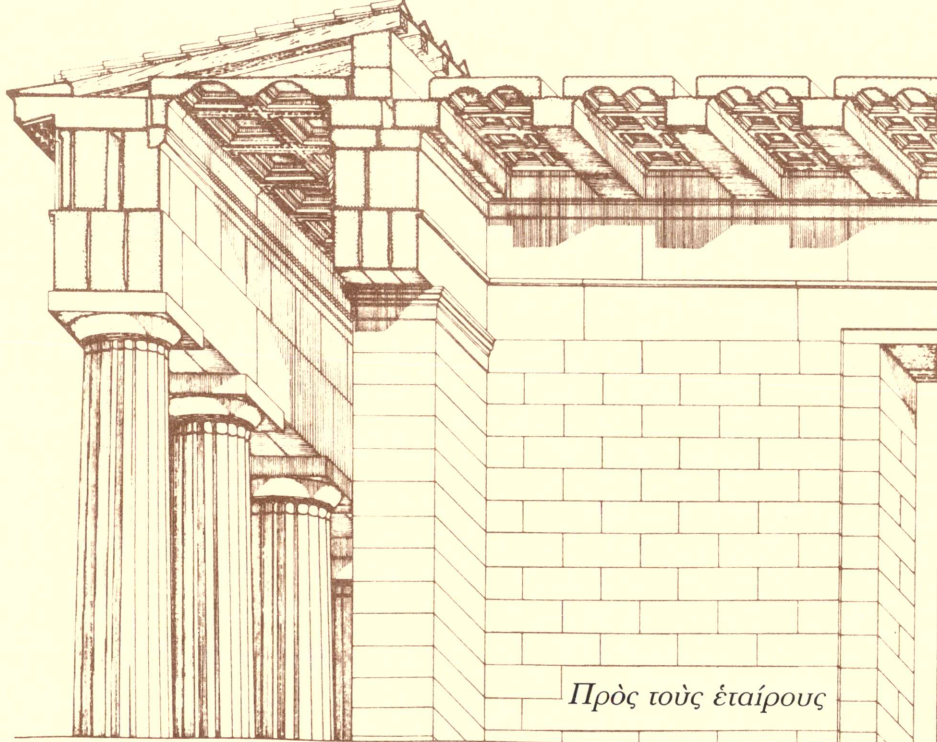
Ὁ Μέντωρ, Δελτίο τῶν ἐταίρων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,
ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους
μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως.

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως: Κλειὼ Δάλαρη

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθῆναι, Fax (01) 3644 996

ISSN 1105-7181

Πρὸς τοὺς ἐταίρους

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Ἡ δεύτερη συνεδρία τῶν ἐταίρων δὲν εἶχε τὰ δυσμενῆ χαρακτηριστικὰ τῆς πρώτης, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ὁμιλητὲς παρουσιάστηκαν ἀπαράσκευοι. Δὲν εἶχε ὅμως καὶ τή, σχετικὰ, αὐξημένη προσέλευση ἐταίρων ἐκείνης. Ἡ ἀναζήτηση τῶν αἰτίων δὲν εἶναι εὐκόλη, καὶ ἡ ἀπόδοση σὺν κακοκαιρίᾳ ἢ τῇ γρίππῃ τῆς ἀπροθυμίας τῶν ἐταίρων — μάλιστα τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν τεχνικῶν — νὰ συμμετάσχουν σ' αὐτήν, εἶναι ἐξήγηση πού μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ χωρὶς σχόλια.

Ὅλες οἱ ὁμιλίες ἦσαν πολὺ ἐνδιαφέρουσες. Οἱ ὁμιλητὲς, πλὴν τῆς κυρίας Καράγιωργα, εἶδαν τὸ θέμα τῆς συνεδρίας ἀπὸ γενικὴ ἄποψη, ἐνῶ χρειάζοταν ἡ ἐντελὼς εἰδικὴ ἐξέταση τοῦ πράγματος. Ἡ ἀναστίλωση τῶν μνημείων εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν πρακτικὴ πλευρὰ τῆς ἀρχαιολογίας, καὶ ἡ ἐξέταση τῶν μεθόδων πού ἐφαρμόζονται καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων πού ἐπιτυγχάνονται δίνει ὅλην γιὰ τὴ διατύπωση γενικῶν ἀξιωμάτων. Ὑπῆρχε μεγάλο πεδίο ἐξετάσεως ἀναστηλωτικῶν μεθόδων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τους. Μεταπολεμικῶς μόνον ἔχουν γίνῃ ἀναστηλώσεις σὲ σημαντικὰ μνημεῖα, μάλιστα κλασσικὰ ἢ κλασικίζοντα: ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ναὸς τῆς Ἀφαιάς, στοὰ Βραυρῶνος, Ἐρέχδειο, Παρθενών, Ὀλυμπεῖο, γιὰ νὰ ἀναφέρω μερικὰ πολὺ κοντὰ μας. Ἔχω καὶ ἐγὼ μερίδιο μὲ τὶς ἀναστηλώσεις τοῦ Ραμνοῦντος· τεῖχον φρουρίου, ταφικοὶ περίβολοι, ναῖοι, θριγκὸς ναοῦ. Ἡ οἰαδήποτε κριτικὴ μπορούσε νὰ περιλάβει καὶ αὐτές.

Οι θεωρητικές διακηρύξεις του Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν (1931), τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας (1964) ἢ τοῦ Amsterdam (1975) δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρέασαν κανέναν ἀνασπλωτὴ κατὰ τὶς ἐνέργειές του, καὶ εὐλόγως. Μία γενικόλογη διακήρυξη ἀποκτᾷ τὴν ὄγην ποὺ τῆς δίνει ἡ ἐρμηνεία ἐκείνου ποὺ τὴν ἐφαρμόζει. Ὁ Νικόλαος Μπαλάνος ἐπαινέθηκε σὴν ἐποχή του ἀπὸ ὀρισμένους καὶ γιὰ τὶς τιμεντένιες συμπληρώσεις, ἐνῶ σήμερα εἶναι πιθανὸ νὰ κατηγορηθοῦν ἐκεῖνοι ποὺ τὶς ἀντικαθιστοῦν μὲ μαρμάρινες. Αὐτομάτως προκύπτει λοιπὸν τὸ ζήτημα ἂν πρέπει νὰ γίνονται συμπληρώσεις· καὶ τὸ ζήτημα αὐτὸ περιέχει καὶ τὴ μέθοδο καὶ τὰ ὄρια τῶν ἀνασπλώσεων.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ θέματος τῆς συνεδρίας δὲν ἔγινε τυχαῖα. Ὑπάρχει ὁπωσδήποτε ζήτημα μεθόδου καὶ ὀρίων στὶς ἀνασπλώσεις. Στὴν Ἑλλάδα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τέθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀνασπλώσεων τῶν Ludwig Ross, Eduard Schaubert καὶ Κυριακοῦ Πιττάκη. Οἱ ἀνασπλώσεις Μπαλάνου στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1894, παρὰ τὴν ἀρχικὴ συνεργασία μεγάλων ὀνομάτων, ὅπως τοῦ Joseph Durm, τῶν Lucien Magne καὶ Francis Crammer Penrose, δὲν ἦσαν οἱ εὐτυχέστερες. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὶς ἀνασπλώσεις τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Ἀλλὰ καὶ οἱ τῶν Ξένων Σχολῶν, εἴτε πρόκειται γιὰ προϊστορικὰ μνημεῖα (λ.χ. Κνωσὸς) εἴτε γιὰ κλασικὰ (θόλος Προναΐας Δελφῶν), πάσχουν ἐξ ἴσου.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ θέματος στὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ κλασικὰ μνημεῖα ἦταν σκόπιμος. Ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ ἔκτασή του τόσο μεγαλύτερη ἡ πιθανότητα ὅτι θὰ ἐξετασθῇ σὲ βάθος, κάτι ποὺ δὲν πετύχαμε, ὅπως λέγω παραπάνω. Ἀλλωστε τὰ μνημεῖα τῶν ἄλλων ἐποχῶν, προϊστορικά, βυζαντινά, νεώτερα, ἀπαιτοῦν ἄλλη μέθοδο καὶ ἔχουν ἄλλα ὄρια. Ἐνα φρούριο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀνασπλωθῇ ὅπως τὰ φράγματα ἢ τῆς τουρκοκρατίας. Ἐρειπωμένες ἐκκλησιὰς ἀνασπλώθηκαν ἕως τὴ στέγη. Μπορεῖ κάτι παρόμοιο νὰ γίνεῖ γιὰ ἕναν ἀρχαῖο ναό; Μπορεῖ ὁ ναὸς τῆς Ἀφαιας νὰ ἀποκτήσει τὶς ἐσωτερικὲς κιονοστοιχίες; Τὸ τόλμησε ὁ Ὁρλάνδος, καὶ σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ μνημεῖο ξεπέρασε τὰ ὄρια καὶ ἀπέτυχε ὡς πρὸς τὴ μέθοδο.

Πολὺ νωρὶς ἔγινε ἀντιληπτὸ ὅτι οἱ ἀνασπλωτὲς ξεπερνοῦσαν τὰ νόμιμα ὄρια κατὰ τὴν ἀσκησιὴ τῶν καθηκόντων τους. Παραλείποντας τὰ ὅσα γεμάτα πάθος ἔγραψε ὁ Γ.Γ. Π(απαδόπουλος) τὸ 1851, σταματοῦμε σὴν πρώτη διαμαρτυρία κατὰ τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ Παρθενῶνος, τὸ 1895, ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ρουσόπουλο. Λίγα χρόνια ἀρ-

γότερα, τὸ 1905, δημοσιεύτηκε στὸ Παρίσι ἡ Réponse des écrivains et des artistes à la question posée par le Congrès Archéologique International pour 1905, τὸ πρῶτο διεθνὲς συνέδριο ποὺ ἔγινε στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἐρώτημα ἦταν: «Dans quel esprit et jusqu'à quel point convien-t-il de restaurer les monuments antiques, et en particulier le Parthénon?». Ὑπῆρξαν πολλὲς ἀπαντήσεις, ἀνάμεσά τους τοῦ Auguste Rodin, τοῦ Emile Bourdelle καὶ τοῦ Frédéric Mistral.

Εὐρύτατη διατύπωση γνωμῶν εἰδικῶν ἔγινε τὸ 1922, ὅταν ἀποφασίστηκε ἡ ἀναστίλωση τοῦ Παρθενῶνος. Ἀκούστηκαν (ἐφημ. «Πρωτεύουσα», Φεβρουάριος 1922) οἱ ἀπόγειοι σημαντικῶν ἐπιστημόνων, τῶν Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, Charles Picard, Παναγιώτη Καθβαδία, Ἀδαμαντίου Ἀδαμαντίου, Wilhelm Dörpfeld, Χρήστου Τσουντα, Βαλερίου Σιάν, Ἀντωνίου Κεραμόπουλου, Ernest Gardner, Bert Hodge Hill, Alan Wace, Otto Walter, Alessandro della Seta, Κωστὴ Παλαμᾶ. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ζήτησε καὶ αὐτὴ τις ἀπόψεις τῶν Διευθυντῶν τῶν Ξένων Σχολῶν γιὰ τὸ ζήτημα, τις ὁποῖες καὶ δημοσίευσε (ΠΑΕ 1922-1924, 50-63).

Ἡ βασίλισσα τῶν «ἀναστυλώσεων» στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς τοῦ Ἀιβάλου, προκάλεσε τρικυμία ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαιολόγους καὶ ἀρχιτέκτονες μεταξὺ 1955-1956 καὶ τὴν παλινωδία τοῦ Ὀρλάνδου μὲ τὸ «μῆνυμά» του τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1956, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας στοᾶς. Δὲν πρέπει νὰ παραβλέγουμε βέβαια ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ Ὑπηρεσία δὲν ἔδινε τὴν ἄδεια γιὰ τὴν ἀνακατασκευή, οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ τὴν ἐξασφάλιζαν μὲ πολιτικὴ ἀπόφαση. Ἰσως αὐτὸ εἶναι μικρὸ ἄλλοθι.

Πραγματικὴ συζήτηση γιὰ ὅλα τὰ ἀναστυλωμένα ἑλληνικὰ μνημεῖα ἔγινε ὅταν δημιουργήθηκε τὸ περιβόητο «Ζήτημα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστυλώσεως». Πρόσφατα ἐξέδρα τὰ τῆς ὑποδέσεως αὐτῆς (Ἡ περιπέτεια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας σὺν βίο τοῦ Χρήστου Καρούζου, Ἀθῆναι 1995, 150-159), δίνοντας ὅλες τις ἀναγκαῖες πληροφορίες. Τὰ ὅσα δημοσιεύτηκαν τὸ 1965 γιὰ τὴν ἀναστίλωση ὑπῆρξαν ἴσως μοιραῖα, γιατί καθόρισαν τὴν πορεία τῆς γιὰ τις ἐπόμενες δεκαετίες, ἕως σήμερα. Ἡ συζήτηση ποὺ ἔγινε καὶ οἱ γνώμες ποὺ διατυπώθηκαν τότε δὲν ὠφέλησαν, γιατί τὸ ζήτημα πῆρε τὴ γνωστὴ ἑλληνικὴ τροπὴ καὶ ξέφτισε. Ἐκτοτε ἔγιναν πολλὲς συζητήσεις, μνημονεύω τὰ συνέδρια γιὰ τὴν ἀναστίλωση τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, τὴ δημόσια συζήτηση τῆς 8 Ἰανουαρίου 1986 ποὺ ὀργάνωσε

ή Ἑλληνική Ἑταιρεία, καὶ τὴν Ἑλληνοϊταλικὴ Συνάντηση εἰδικῶν στὴν Ἀθήνα, τῆς 1 Δεκεμβρίου 1994, κατὰ τὴν ὁποία ἐξετάστηκε ἡ «Φιλοσοφία καὶ ἰδεολογία στὶς ἀποκαταστάσεις τῶν μνημείων».

Κατὰ τὴ συνεδρία εἰπώθηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Λάββα, ὅτι ἐκεῖνο ποῦ πρέπει νὰ ὀριστεῖ εἶναι ὅχι τὸ τί πρέπει νὰ γίνεται κατὰ τὶς ἀνασπιλώσεις, ἀλλὰ τὸ τί δὲν πρέπει νὰ γίνεται. Ὅσες ἀνασπιλώσεις κλασικῶν μνημείων πάσχουν, τοῦτο ὀφείλεται στὴν παράβαση λίγων κανόνων, οἱ ὁποῖοι φαίνονται αὐτονόμοι ἀλλὰ ποτὲ δὲν διατυπώθηκαν ὡς κανόνες. Μερικοὶ ἀκολουθοῦν:

1. Πλήρης ἀνασκαφὴ τοῦ μνημείου καὶ ἀπόλυτη βεβαιότητα ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἄλλα μέλη τοῦ στὸν γύρω χώρου.

2. Συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ περιγραφὴ καὶ δημοσίευση μὲ πλήρη, ἀξιόπιστα σχέδια.

3. Συγκολλήσεις τῶν μελῶν τοῦ μνημείου μόνον ὅταν ἡ συγκόλλησις εἶναι πλήρης καὶ ἀσφαλής, καὶ δὲν πρόκειται στὸ μέλλον νὰ προστεθοῦν νέα θραύσματα.

4. Καμμία συμπλήρωση ἐλλιπῶν μελῶν. Ἐνα μέλος (γεῖσο, τρίγλυφο, μετόπη, σπόνδυλος) τοποθετεῖται στὴ θέση τοῦ ὅπως εἶναι, μόνον ἐφ' ὅσον ἔχει στατικὴ ἐπάρκεια. Ἡ συμπλήρωσή του γιὰ λόγους μορφολογικοὺς καταστρέφει καὶ τὸ μέλος καὶ τὸ μνημεῖο (πρβ. ναὸ Ἀφαίας, Σουνίου, Προπύλαια Μπαλάνου). Ἀνακατασκευὴ φέροντος μέλους γίνεται ἐφ' ὅσον ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἡ ἀνασπίλωση περισσότερων ἀρχαίων μελῶν.

5. Ὑπαρξὴ ἱκανοῦ χρονικοῦ διαστήματος μεταξὺ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μνημείου καὶ τῆς ἀνασπίλωσός του.

Οἱ ἀπαγορεύσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν εἶναι ἐνδεικτικές. Ἡ κατάρτιση πλήρους καταλόγου προϋποθέτει τὴν καθολικὴ θεώρηση τῶν ἀνασπιλωμένων μνημείων. Βλέποντάς τα κανεῖς διαπιστώνει ποῦ ἔσφαλαν οἱ παλαιοὶ ἀνασπιλωτὲς καὶ ποῦ εὐδοκίμησαν.

Μία νέα συνεδρία γιὰ τὶς ἀνασπιλώσεις θὰ εἶχε νόημα τότε μόνον, ἂν, ὅσοι λάβαιναν μέρος, μελετοῦσαν τὰ ἔως τώρα ἀνασπιλωμένα μνημεῖα καὶ κατόπιν διατύπωναν τοὺς πρακτικοὺς κανόνες ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ διέπουν οἰοδήποτε μελλοντικὸ ἐγχεῖρημα. Ἐπανάληψη θεωρητικῶν ἀπόψεων καὶ ἀνώφελη θὰ ἦταν καὶ ἀνιαρὴ. Ὅπως εὐκόλα διαπιστώνει κανεῖς, ὅσο αὐξάνεται ἡ ἀνασπιλωτικὴ φιλολογία τόσο πληθαίνουν οἱ περιπτώσεις κακῆς μεταχείρισης τῶν μνημείων.

Β.Χ.Π.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

ΟΜΙΛΙΕΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Σ. ΔΟΝΤΑΣ

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος τῆς ἡμερίδας μας, καὶ συγκεκριμένα ὁ περιορισμὸς τοῦ μεγάλου ἀνασπλωτικοῦ θέματος στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου μόνο δὲν εἶναι τυχαῖος. Ὁ κύριος ὅμως λόγος δὲν εἶναι, ὅπως θὰ φαντάζεται ἴσως κανεὶς, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μνημείων τῶν αἰώνων αὐτῶν μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι σπαρμένο τὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος καὶ ἡ ὑψηλότετη αἰσθητικὴ ποιότητά τους, ὅσο τὸ γεγονὸς ὅτι λείπει στὴν ἀνασπλωτικὴ βιβλιογραφία μία εἰδικὴ πρόβλεψη ἢ καὶ μία «φιλοσοφία», τολμῶ νὰ πῶ, γενικότερα, γι' αὐτὴν τὴν κατηγορίαν τῶν μνημείων, τῶν ὁποίων ὅμως μερικὰ ἀπὸ τὰ λαμπρότερα καὶ ἐνδοξότερα ἀνασπλώνονται ἐδῶ καὶ πολλὰ χρὸνία ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία, μὲ τεράστιες δαπάνες, μὲ ἐντυπωσιακὴ συμμετοχὴ ἐπιστημονικοῦ καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, καὶ μὲ ὑποδειγματικὴ, ὁμολογουμένως, τεχνικὴ ὑποστήριξη, ἐπιμέλεια μελέτης καὶ ἀριότητα ἐκτέλεσης.

Θὰ παρατηρηθεῖ θεβαίως ἀπὸ κάποια πλευρά, ὅτι οἱ διενεργούμενες ἀνασπλώσεις ἀκολουθοῦν τὶς βασικὲς ἐπιταγὲς ποὺ περιέχονται σὲ πασίγνωστα θεωρητικὰ ἀνασπλωτικὰ κείμενα. Ὅμως ἡ ἔλλειψη ποὺ ὑπάρχει στὰ κείμενα αὐτὰ εἰδικὰ γιὰ τὰ ἀρχαῖκα καὶ τὰ κλασικὰ μνημεῖα, δὲν πρέπει, κατὰ τὴν γνώμη μου, νὰ μᾶς ἀφήσει ἀδιάφορους. Διότι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑψηλότετη αἰσθητικὴ ἀξία τους τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἔχουν μερικὲς πολὺ σοβαρὲς ἰδιαιτερότητες, οἱ ὁποῖες τὰ διακρίνουν ἀπὸ μνημεῖα ἄλλων ἱστορικῶν περιόδων καὶ ἀπαιτοῦν κατὰ τὴν ἀνασπλώσιν τους τὴν τήρηση αὐστηρότερων ἀρχῶν μέσα στὰ πλαίσια τῶν γενικῶν ἀρχῶν ποὺ περιέχονται στὰ γνωστὰ κείμενα, ἄλλως ἢ ἴδια ἢ οὐσία τῶν μνημείων διατρέχει τὸν ὅχι ἀσήμαντο, ὅπως θὰ δοῦμε, κίνδυνο τῆς παραποίησης. Ἐκὼ ἐπομένως τὴν γνώμη ὅτι ἡ ὑπόμνηση ἢ καὶ ἔξαρση τῶν χαρακτήρων τους, καὶ στὴν συνέχεια ἡ ὑποβολὴ συγκεκριμένων προτάσεων ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ τῆς ἀνασπλωτικῆς θεωρίας, εἶναι ἐνέργειες ἀπόλυτα ἐπιβεβλημένες, ἰδιαίτερα σήμερα, περισσότερο ἴσως ἀπὸ

κάθε ἄλλην ἐποχή, πού ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἔχει χάσει τὸ βαθύ, τὸ θρησκευτικὸ σχεδὸν δέος πού τὰ μνημεῖα αὐτὰ προκαλοῦσαν ἄλλοτε.

Θέλω πάντως, πρὶν ἀρχίσω τὸ ξετύλιγμα τῶν σκέψεών μου, νὰ ξεκαθαρίσω ἓνα πράγμα, πού ἐνδεχομένως τριγυρίζει ἤδη σὲ μερικῶν τὸν νοῦ: ὅτι δὲν εἶμαι κατ' ἀρχὴν ἐναντίον τῶν ἀναστηλώσεων. "Ὅμως δὲν μπορῶ νὰ ἀποκρύψω ὅτι βαθιὰ μὲ ἀνησυχεῖ ἓνα ἄλλο θέμα, τὸ τῶν συμπληρώσεων πού κατὰ κανόνα συνοδεύουν τὶς ἀναστηλώσεις, τὸ πλῆθος καὶ ἡ κατανομή τους στὶς ἐπιφάνειες τῶν κτιρίων, ὁ ὄγκος καὶ ἡ εἰδικὴ μορφὴ τους σὲ ἐπαφὴ καὶ δίπλα στὰ αὐθεντικὰ μέλη, τὸ ὑλικό τους καὶ τὸ χρῶμα τους ἀκόμη, ζητήματα, ὅπως πιστεύω, βασικά, στὰ ὁποῖα καλεῖται νὰ πάρει θέση κάθε ἀναστηλωτής, καὶ μάλιστα ὁ ἀναστηλωτὴς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων.

Σπεύδω ἐπίσης μὲ εἰλικρίνεια νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἀπαντήσεις γιὰ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις δὲν ἔχω, οὔτε πιστεύω ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξουν γι' αὐτές, ἐπειδὴ εἶναι ἄπειρες. "Ὅμως πλαίσια μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ καθορισθοῦν, πλαίσια πάντως σταθερά, πού νὰ μὴν ἐπιτρέπουν παρεκκλίσεις. "Ὅσο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπὶ μέρους περιπτώσεων, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐπιδεικνύεται στὸν ἀκρότατο βαθμὸ εὐαισθησία καὶ προβληματισμός, αὐτονόητες προϋποθέσεις γιὰ νὰ μπορέσει νὰ φέρει εἰς πέρας τὸ ἔργο του μὲ τὸ ὀφειλόμενο σέβας ὁ ἀναστηλωτὴς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων. Ποιὰ εἶναι αὐτὰ τὰ πλαίσια δὲ τὸ δείξουν οἱ ἀκόλουθοι συλλογισμοί:

Τὰ μνημεῖα στὰ ὁποῖα ἀναφερόμαστε ἔχουν μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικά τους χαρακτηριστικὰ κοινὰ μὲ τὰ μνημεῖα τῶν προχωρημένων καὶ τῶν ὕστερων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος πού βρίσκονται στὴν Ἑλλάδα ἰδίως καὶ τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ καὶ μὲ πολλὰ μνημεῖα νεώτερων χρόνων ἀκόμη. "Ἐνα τέτοιο κοινὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ χρῆση τῶν ἴδιων ἀρχιτεκτονικῶν ρυθμῶν, τοῦ δωρικοῦ βασικά καὶ τοῦ ἰωνικοῦ, διότι ὁ κορινθιακός —ὑπενθυμίζω— γεννήθηκε μὲν στοὺς ὕστερους κλασικοὺς χρόνους, ὁ χαρακτῆρας του ὅμως εἶναι νεώτερος, καὶ ἡ χρῆση του ἄλλωστε στοὺς ὕστερους χρόνους εἶναι πού διαδόθηκε. "Ἐνα ἄλλο κοινὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ τὸ ἀρθρωτὸ δομικὸ σύστημά τους, σύστημα ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν χυτὴ κατασκευὴ ἢ τὴν κατασκευὴ μὲ τοῦβλα ἢ καὶ μικτὴ κατασκευή, πού ὅλες συνηθίζονταν, στὰ καθ'αὐτὸ ρωμαϊκὰ κτίρια, μὲ ζωγραφισμένες γύμινες ἐπενδύσεις πού ἀπέκρυπταν ἐντελῶς τὴν τοικοδομία.

Καὶ ὅμως, παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς ὁμοιότητες ποὺ ἔχουν τὰ μνημεῖα τῶν δύο μεγάλων περιόδων τῆς ἀρχαιότητος, ποὺ ἔτσι πολὺ χονδρικὰ χωρίσαμε στὰ δύο, τὸ πνεῦμα τους εἶναι σὲ τέτοιο σημεῖο διαφορετικό, ὥστε δὲ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ δεύτερο ἀντίστροφο τοῦ πρώτου. Ποῦ ἔγκειται ἡ μεγάλη διαφορά τους καὶ ποῖα ἡ σημασία της γιὰ τοὺς ἀναστυλῶτες δὲ τὸ δοῦμε ἀμέσως, συγκρίνοντας δύο παραδείγματα δωρικοῦ ρυθμοῦ: ἀπὸ τὴν μία μεριά τὸν Παρθενῶνα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην τὴν πύλη τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς στὴν ρωμαϊκὴ Ἀγορά, ποὺ κτίσθηκε ἐπὶ Αὐγούστου. Ἡ σύγκριση εἶναι βέβαια συντριπτικὴ εἰς βάρος τοῦ μνημείου τῆς ρωμαιοκρατίας, λόγῳ τῆς ἀνυπέρβλητης αἰσθητικῆς ποιότητος τοῦ Παρθενῶνος, ἃν θέλετε καὶ τῶν ἐπιθλητικῶν διαστάσεών του. Ἐμᾶς ὅμως ἐδῶ αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ σημειώσουμε τὴν ὑπαρξὴ τῶν διαφορῶν στὴν βασικὴ καλλιτεχνικὴ σύλληψη τῶν δύο κτιρίων, καὶ γιὰ νὰ εἶμαι πρὸ συγκεκριμένου, ἃς παραβάλουμε τοὺς κίονες καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ Παρθενῶνος μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ πρώιμου ρωμαϊκοῦ προπύλου, καὶ δὲν δὲ δυσκολευθοῦμε βέβαια νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι τὰ κλασικὰ μέλη εἶναι ζωντανὰ σώματα, ὁργανισμοί, τῶν ὁποίων ἀκοῦμε σχεδὸν τὴν ἀναπνοὴν στὶς θαυμαστὰς μειώσεις καὶ ἐντάσεις τους, νιώθουμε μὲ τὸ ἄγγιγμα τοῦ χεριοῦ στὴν λίθινη σάρκα τους μία ἐσωτερικὴ ζωὴ νὰ ἀναβλύζει ξεστῆ ἀπὸ τὸν πυρήνα στὴν ἐπιφάνεια. Στὸ νεώτερο μνημεῖο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι ἐντελῶς συμμμένα ἀπὸ χυμὸ, ἡ ζωὴ τους ἔχει μαραδεῖ, ὁ σφυγμὸς τους ἔπαυε νὰ χτυπᾷ, ἔχουν παγώσει σὲ ἀπλὰ γεωμετρικὰ σχήματα. Καὶ ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἰσχύει κατὰ μεῖζονα λόγῳ καὶ γιὰ ὁλόκληρα τὰ μνημεῖα.

Ποιὲς εἶναι οἱ αἰτίες τῆς θέρμης τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, οἱ γενεσιουργοὶ καὶ κινητήριες δυνάμεις της; Εἶναι ἡ εἰδικὴ στάση ποὺ ἔχουν οἱ δημιουργοὶ τέχνης στὶς πρώιμες φάσεις τοῦ πολιτισμοῦ: Προσπαθοῦν, μιμούμενοι, συναγωνιζόμενοι τὴν φύση, νὰ δώσουν, ὅπως αὐτή, στὰ ἔργα τους ζωὴ, ὅχι ὅμως ἀντιγράφοντας δουλικά τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν πραγμάτων, ὅπως τόσο συχνὰ συμβαίνει ἀργότερα, ἀλλὰ δημιουργώντας κατὰ κάποιον τρόπο τὰ ἔργα τους ὅπως ἡ φύση τοὺς ζωντανοὺς ὁργανισμοὺς, ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω, κατὰ τὴν τόσο ἐκφραστικὴ προτροπὴ τοῦ Rodin γιὰ τὴν δημιουργία σωστῆς πλαστικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὅλες οἱ μορφὲς ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν δημιουργῶν τῶν πρώιμων πολιτισμῶν, γιὰ παράδειγμα τοῦ αἰγυπτιακοῦ, τοῦ μεσοποταμιακοῦ ἢ τοῦ πρώιμου

έλληνικοῦ, ἔχουν ἐξαιρετικά πειστική, καὶ συχνὰ ἔντονη ὀργανικότητα καὶ σωματικότητα, ποὺ ὑπογραμμίζεται ἀπὸ περιγράμματα πεντακάθαρα, ὥστε οἱ μορφές αὐτὲς νὰ πείθουν ὅτι εἶναι ὄχι μόνον αὐτοτελεῖς ἀλλὰ καὶ χειροπιαστὲς ὀντότητες, καὶ ὅτι δίκαια κατέχουν στὴν ἱστορία τῆς τέχνης τὸν χαρακτηρισμὸ τους ὡς «ἀπικῶν» δημιουργιῶν. Καὶ αὐτὸ δὲν συμβαίνει μονάχα στὴν πλαστική, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὶς ἄλλες τέχνες.

Ὅμως στὴν πρώην ἐλληνικὴ τέχνη καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἡ ὀργανικότης δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ βλάστημα, ὅπως τοῦ φυτοῦ ποὺ γεννιέται ἀπὸ ἓνα σπóρο, ἀλλὰ ἐξώθηση, προβολὴ στὴν ἐπιφάνεια μιᾶς δύναμης κλεισμένης στὴν μορφή, ἐνὸς πυρηνικοῦ κέντρου, δραστικὴ δηλαδὴ ἐνέργεια, ὄχι φυτικὴ ἀνάπτυξη, ἡ ὁποία ὅμως στὴν ἐπιφάνεια ἐκδηλώνεται μὲ ἀπαλότητα, καὶ καμιά φορὰ μὲ τρυφεράδα, πάντοτε ὅμως μὲ καθαρότητα, ὀργάνωση, τάξη καὶ ρυθμὸ, ποὺ διώχνουν ἀπὸ τὶς μορφές ποὺ σχηματίζονται καθετὶ τὸ ἀπειθάρκητο καὶ ἀτομικὸ, καὶ τὶς ἀνάγουν ἀντίθετα σὲ ιδέες, τὸ δὲ ἀτομικὸ καὶ περιπτωσιακὸ σὲ ὑπερατομικὸ, γενικὸ. Αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ σχέση δυναμικῆς σωματικότητας καὶ ἀφαιρετικῆς καθαρότητας, φύσης καὶ λόγου, ἐλευθερίας καὶ νόμου, εἶναι ποὺ ὀδηγεῖ τὴν ἐλληνικὴ τέχνη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ σὲ δημιουργίες θαυμαστῆς, ἀξίας ἀγέραςτης, αἰώνιας, καὶ ὄχι ὅπως ἄλλοτε νόμιζαν οἱ ἰδεοκράτες, λ.χ. ὁ Hegel, ἡ μορφοποιητικὴ δύναμη τῶν καθαρῶν ιδεῶν.

Ἐκεῖνο πάντως ποὺ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ἐντελῶς ἰδιαίτερα σχετικὰ μὲ τὴν πρώην ἐλληνικὴ τέχνη, εἶναι ὅτι ποτὲ σ' ἓνα ἔργο τῆς δὲν προτάσσει τὸ νόημα τοῦ συνόλου στὸ νόημα τῶν μερῶν του, ποτὲ μ' ἄλλα λόγια δὲν δίνεται στὸ σύνολο τὸ κύριο νόημα τοῦ ἔργου, σὲ βαθμὸ μάλιστα ποὺ νὰ παραμερίζει ἢ καὶ νὰ ἐξαφανίζει τὸ ὅποιο νόημα τῶν μερῶν, ὅπως στὴν μετακλασικὴ τέχνη. Ὁχι. Τὸ πρώιμο ἐλληνικὸ ἔργο, εἴτε ἀρχιτεκτόνημα εἶναι αὐτὸ εἴτε γλυπτό, εἶναι, ὅπως ἔγραφε κάποτε ὁ Χρῆστος Καροῦζος, «*ἓνα πράγμα*» ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἓνα «*ἄμεσο αἶσθημα ζωῆς, τέλειο σύνολο ποὺ συνταιριάζεται μόνο ἀπὸ τέλεια μέρη (παράταξη)*», «*ἡ ἔκφραση τοῦ ἔργου... εἶναι χειροπιαστὴ σ' ὁλόκληρο τὸ σῶμα, ἔτσι ποὺ ἓνα κομμάτι ἀρχαῖκου ἔργου νὰ ἔχει ὁλωσδιόλου ἰδιαίτερη ἀξία*». «*Τὸ ἴδιο συμβαίνει [συνέχιζε ὁ Καροῦζος] ὡς ἓνα σημεῖο καὶ στὴν κλασσικὴ τέχνη... μὲ συνέπεια: ἓνα κλασσικὸ κομμάτι νὰ ἐκφράζει ἀξία καὶ καθεαυτὸ καὶ ὡς μέρος τοῦ συνόλου*».

Καὶ γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε στὰ δικά μας, δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπαραίτητη ἡ διατήρηση τοῦ συνόλου τοῦ ἔργου, γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ χαρεῖ τὴν ὁμορφιά του καὶ νὰ ἐκτιμήσει τὴν ἀξία του. Γιὰ παράδειγμα, ἓνα κομμάτι ἐξίνου τοῦ Παρθενῶνος μὲ τὴν δυνατὴ καὶ μεγαλόπρεπη, τὴν γεμάτη συγκρατημένη ἔνταση καμπύλη του, εἶναι καὶ μόνο του ἱκανὸ νὰ προκαλέσει τὴν ἴδια πάντως ποιότητα συγκίνησης ποὺ προκαλεῖ ἡ θέαση τοῦ μνημείου ὅπως σώζεται σήμερα, ἢ ἀκόμη καὶ αὐτὴν ἴσως ποὺ θὰ εἶχαμε ἂν σωζόταν ὁλόκληρο, ὅπως στὴν ἀρχαιότητα· «καθένα ἀπὸ τὰ μέλη του εἶναι ὁλόκληρος ὁ Παρθενῶν», κατὰ τὴν ἐπιγραμματικὴ ἔκφραση τοῦ Rodin.

Ἔνα παρόμοιο παράδειγμα, ἀπὸ τὸν κλάδο τῆς πλαστικῆς παρμένο, πιστεύω ὅτι βοηθᾷ στὴν κατανόηση τῶν ὅσων ὑποστηρίζω. Τὰ δάκτυλα τῶν Αἰγινητῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας, ποὺ βρίσκονται στὸ Ἑθνικὸ μας Μουσεῖο —ὑπενθυμίζω ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Μονάχου—, ἀσκοῦν καὶ μόνα τους ἰσχυρότατη γοητεία ἐπάνω μας μὲ τὴν θερμὴ ζωντάνια τους, ποὺ πειθαρχεῖται μέσα σὲ μία ἐξαιρετικὰ ἀπείρητη φόρμα. Γι' αὐτὸ καὶ ὥρες ὁλόκληρες μπορεῖ κανεὶς νὰ καθίσει νὰ τὰ βλέπει καὶ νὰ μὴν τὰ χορταίνει, νὰ νιώθει μάλιστα σὰν νὰ τραβιέται ἀπὸ ἓνα μαγνήτη πρὸς αὐτὰ γιὰ νὰ τὰ χαρεῖ καὶ μὲ τὴν ἀφή ἀκόμη, ὅχι μόνο μὲ τὰ μάτια, καὶ τὸ ἴδιο φυσικὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ κεφάλια τῶν Αἰγινητῶν ποὺ ἔχουμε ἐδῶ. Αὐτὰ βέβαια δὲν σημαίνουν ὅτι ἂν εἶχαμε ἐδῶ τὸ σύνολο τῶν σωζομένων, καὶ ἂν μάλιστα οἱ Αἰγινῆτες σώζονταν στὴν ἀρχικὴ τους πληρότητα, δὲν θὰ ἦταν ἀπείρως καλύτερα, τὸ ἴδιο ὅπως ἀνόντος θὰ ἦταν αὐτὸς ποὺ θὰ ἀρνιόταν ὅτι θὰ ἦταν ἀληθινὴ εὐλογία τῆς τύχης ἂν εἶχαμε ὁλόκληρον τὸν Παρθενῶνα ἢ τοὺς ἄλλους προκλασικοὺς καὶ κλασικοὺς ναοὺς, αὐτὰ εἶναι πράγματα αὐτονόητα. Αὐτὸ ὅμως ποὺ θέλω νὰ πῶ εἶναι ὅτι καὶ τῶν δακτύλων τῶν Αἰγινητῶν, ὅπως καὶ τοῦ ἐξίνου τοῦ Παρθενῶνος ἢ ἐνὸς σπονδύλου ἢ κιονοκράνου τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, ἢ ἀξία διόλου δὲν θὰ μειωνόταν ἂν δὲν εἶχαμε ὅ,τι ἔχουμε σήμερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα, διότι ἓνας τέτοιος ἰσχυρισμὸς θὰ ἐρχόταν σὲ μετωπικὴ ἀντίθεση μὲ τὴν οὐσιώδη, τὴν θεμελιακὴ ιδιότητα ποὺ ἔχουν ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ, καὶ κομματιασμένα ὅταν εἶναι, νὰ διατηροῦν τὴν ζωὴ τους, τὴν ἀξία τους σ' αὐτὰ μέσα τὰ ἴδια συμπυκνωμένα, καὶ νὰ μᾶς μιλοῦν μὲ ἀμεσότητα καὶ νὰ μᾶς «συγκλονίζουν» (ὅπως ἔλεγε ὁ Καραῦζος), «ὡς τὰ τρίαθλα τῆς καρδιάς μας»,

χωρίς να έχουν την ανάγκη να είναι έντεταγμένα, όπως τα νεώτερα έργα, σὲ ἓνα εὐρύτερο σύνολο γιὰ νὰ μᾶς μεταδώσουν τὰ ὅποια μὴνύματά τους.

Δὲν δέλω βέβαια νὰ παρασιωπήσω οὔτε νὰ ὑποτιμήσω τὴν σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἡ πληρότης τῶν μνημείων, εἰδικὰ μάλιστα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος ἔγραφε στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* τὰ ἑξῆς: «*Ἡ γὰρ τῶν λίθων σύνδεσις ἐτέρα τῆς τοῦ κίονος ραβδώσεως καὶ αὗται τῆς τοῦ ναοῦ ποιήσεως. Καὶ ἡ μὲν τοῦ ναοῦ τελεία, οὐδενὸς γὰρ ἐνδεῆς πρὸς τὸ προκείμενον, ἡ δὲ τῆς κρηπίδος καὶ τοῦ τριγλύφου ἀτελής, μέρος γὰρ ἐκατέρα*».

Ἀλλὰ ἡ δέση αὐτὴ ἔχει τὸ νόημά της βασικὰ μόνο γιὰ τὸν ἀρχαῖο, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τὸν ναὸ ὡς λειτουργικὸ κτίριο, καὶ ὡς τέτοιο δὲν ἐννοεῖτο φυσικὰ νὰ εἶναι ἀτελές, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐπειδὴ γι' αὐτὸν ἡ ὁλοκληρωμένη μορφή εἶναι τὸ τέλος τοῦ ὁποῖο τείνει καθεὶ στὴν φύση, μὲ τὴν δύναμιν τῆς ἐντελέχειας.

Γιὰ μᾶς ὅμως ποὺ ἓνα ἔργο ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς τέχνης ἔχει χάσει τὴν ἀρχικὴ του λειτουργία, ἡ ἀξία του ἐκτὸς ἀπὸ ἱστορικὴ εἶναι συνήθως καὶ ὑψηλῆς ποιότητας αἰσθητικῆ, καὶ περιέχεται, ὅπως εἶπα, καὶ στὸ παραμικρότερο κομμάτι, ποὺ ἀπὸ ποιοτικὴ ἄποψη εἶναι τὸ ἴδιο ἀνεκτίμητο, ὅπως δὴ ἦταν καὶ τὸ σύνολο — ἂν μᾶς σωζόταν — ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποσπασθεῖ.

Αὐτὰ ποὺ ἐκδέτω εἶναι, τὸ παραδέχομαι, σὲ πολλοὺς γνωστά, ἀλλὰ τὰ ἀναφέρω ἐπειδὴ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ ζήτημά μας, ἀποτελοῦν τὴν θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς γνώμης μου γιὰ τὸ μεγάλο, τὸ δύσκολο, τὸ τόσο εὐαίσθητο θέμα τῶν συμπληρώσεων ποὺ συνοδεύουν τὶς ἀναστηλώσεις τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν κλασικῶν μνημείων. Νομίζω δηλαδὴ ὅτι οἱ συμπληρώσεις, οὐσιαστικὸς σκοπὸς τῶν ὁποίων εἶναι μόνον ἡ αὐξηση τοῦ σωζόμενου ποσοστοῦ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς, βλάπτουν καίρια τὰ μνημεῖα. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν δέλω νὰ ὀχυρωθῶ πίσω ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ ἐπιταγὴ τῶν βασικῶν ἀναστηλωτικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα ὀρίζουν ὡς «θεμελιώδη ἀπαίτηση τῆς ἀναστήλωσης τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν διάσωση τῆς αὐθεντικότητας τῶν συστατικῶν στοιχείων τοῦ ἔργου», γιὰ νὰ προβάλω τὴν ἀντίρρησηί μου, δὴ τὴν ἀναπύξω καὶ μὲ ἐπιχειρήματα. Κατ' ἀρχὴν λοιπὸν πιστεύω ὅτι ἓνα ἔργο τέχνης, καὶ μάλιστα τῆς ἀφθαστης «ἀπικῆς» ἀξίας τῶν προκλασικῶν καὶ κλασικῶν ναῶν μας ὅπως τὴν διαγράμμα με πρωύτερα, ἔχει μία μοναδικότητα ποὺ δὲν ἐπιτρέπει, ἀλλὰ οὐ-

τε καὶ ἀνέχεται τὴν «ἐνσωμάτωση» ξένων πρὸς αὐτὸ στοιχείων, παρὰ μόνον ὅπου τοῦτο εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητο, καὶ τοῦτο σὲ ἀριθμὸ ἐλάχιστο καὶ σὲ θέσεις αὐστηρὰ ἐπιλεγμένες, ὅπως θὰ δοῦμε ἐκτενέστερα παρακάτω. Ἄλλωστε θεωρῶ ἀδύνατη τὴν ἀναπαραγωγὴ ἔργων τῆς ἴδιας ποιότητας καὶ τῶν ἰδίων «ἀπικῶν» ἀρετῶν ὅπως τὰ ἀρχαῖα ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς τεχνίτες, ὅσοδήποτε καλοὶ καὶ ἂν εἶναι αὐτοί, καθὼς ποτὲ οἱ σημερινοὶ δὲν θὰ μπορέσουν, δουλεύοντας τὸ μάρμαρο μὲ τὴν σμίλη τους, νὰ νιώσουν τὴν, εἰδωλολατρικὴ θὰ τὴν ὀνόμαζα, φλόγα ποὺ ἔκαιγε στὴν ψυχὴ τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μαστόρων καθὼς σκάλιζαν τὴν πέτρα, καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ φλόγα ποὺ μᾶς βοηθᾷ νὰ ξεχωρίσουμε ἓνα πρωτότυπο ἔργο τους ἀπὸ ἓνα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀντίγραφο του, ὅσοδήποτε καλὸ. Ἡ συμπλήρωση, παραγνωρίζοντας — γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀδιαφορώντας — αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν βασικὴ ιδιότητα καὶ ἀρετὴ τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων, τὸ ἀπαράμιλλα ζωντανό, τὸ θερμό, τὸ ἔμμοιο πάντως, ποὺ περικλείεται συμπεκνωμένο καὶ στὸ παραμικρότερο κομμάτι τους, θὰ καταλήξει ἀναπόφευκτα σὲ μία ὁλωσδιόλου ἀταίριαστη παράθεση καὶ ἀντιπαράθεση νέων κομματιῶν μὲ τὰ αὐθεντικὰ συστατικὰ μέλη τοῦ μνημείου.

Ἄν σᾶς φαίνομαι πολὺ αὐστηρὸς στὸ θέμα τῶν συμπληρώσεων, θὰ δεῖτε ὅτι δὲν ἔχετε δίκαιο ἂν σᾶς πῶ στὴν συνέχεια ὅτι δὲν ἔχω τὴν ἴδια αὐστηρὴ στάση στὶς περιπτώσεις «ἐλασσόνων» μνημείων, κυρίων δηλαδὴ ποὺ δὲν ἦσαν ναοὶ ἢ ἄλλα ἐξέχουσας δημόσιας σημασίας οἰκοδομήματα, ἀλλὰ χρηστικὰ οἰκοδομήματα, ὅπως τὰ γυμνάσια, οἱ παλαιστρες ἢ ἀκόμη περισσότερο τὰ κοινὰ ιδιωτικὰ σπίτια, διότι στὶς κατηγορίες αὐτὲς οἱ κατασκευεὺς ἔχουν σὲ μικρότερο βαθμὸ τὴν ὑψηλὴ καλλιτεχνικὴ ποιότητα ποὺ διακρίνει τὰ μεγάλα μνημεῖα, ἂν καὶ πρέπει κανεὶς νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικὸς καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμη τὶς κατηγορίες κυρίων, ὅταν ἀνήκουν στὶς περιόδους ποὺ συζητοῦμε. Κανόνας βέβαια δὲν ὑπάρχει· ἡ ἀναστολή, ὁ στοχασμὸς καὶ ἡ εὐαισθησία εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση τὰ ἐφόδια ποὺ πρέπει πάντοτε νὰ ἔχει μαζί του ὁ ἀναστυλωτής. Διότι μόνο μὲ αὐτὰ θὰ μπορέσει νὰ μετρήσει καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὸ πόσο μακριὰ θὰ πρέπει νὰ προχωρήσει στὴν συμπλήρωση τῶν κυρίων ποὺ θέλει νὰ ἀναστυλώσει, προσθέτοντας νέο ὕλικό.

Ἀκόμη πιὸ εὐκολα εἶναι πάντως τὰ πράγματα γιὰ τὸν ἀναστυλωτὴ στὶς περιπτώσεις μνημείων τῶν προχωρημένων αἰώνων τῆς ἀρ-

χαιότητας, κυρίως μνημείων της ρωμαιοκρατίας, πρώτα πρώτα διότι, όπως ήδη είπα, τα αρχιτεκτονικά τους σκέλη έχουν στεγνώσει από οργανικό χυμό, και συχνά ο ρόλος των φερόντων μελών μετατρέπεται από στατικό σε διακοσμητικό.

Τὴν ἐπιβαλλόμενη συμπεριφορά γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο κύριες χρονικὲς κατηγορίες ἃς μοῦ ἐπιτραπεί νὰ αἰσθητοποιήσω μὲ μία μεταφορικὴ εἰκόνα. Ἐὰν διακοσμοῦμε ἓνα κῶρο μὲ γεϋτικά λουλούδια καὶ θέλουμε νὰ αὐξήσουμε τὴν ἐντύπωσή μας, ἔχουμε χωρὶς ἄλλο τὸ δικαίωμα νὰ προσθέσουμε γεϋτικά λουλούδια σ' αὐτὰ ποὺ ἔχουμε ἤδη συγκεντρώσει, ὅταν ὅμως ἔχουμε ἓνα κῶρο στολισμένο μὲ ἀληθινὰ, δροσερὰ λουλούδια τῆς φύσης, δὲ ἦταν ντροπὴ καὶ γι' αὐτὰ καὶ γιὰ μᾶς βέβαια τοὺς ἴδιους, νὰ προσθέσουμε γεϋτικά στὰ ἀληθινὰ γιὰ νὰ αὐξήσουμε διπλὴν τὴν ἐντύπωσή τους. Κάπως ἔτσι βλέπω λοιπὸν τὴν διαφορὰ καὶ τῆς ἀνασπληρωτικῆς συμπεριφορᾶς μας ἀνάμεσα στὰ μνημεῖα τῆς προκλασικῆς καὶ κλασικῆς περιόδου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς μετακλασικῆς ἀφ' ἑτέρου.

Ἐπεὶτα, δὲν εἶναι μόνον ἡ χυμώδης ὁργανικότης τῶν μνημείων τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου ποὺ ἔχει στεγνώσει στὰ νεώτερα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος. Καθὼς τὰ μνημεῖα αὐτὰ μετέχουν σὲ μία βαθύτατη μεταβολὴ ποὺ συντελεῖται μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου στὴν σχέσιν κυρίου καὶ χώρου, μὲ τὴν βαθμιαία ὁργάνωσιν τοῦ χώρου καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ αὐξήσιν τῆς σημασίας του σὲ βάρος τῆς σημασίας τοῦ κυρίου, χάνουν ὅχι μόνον τὴν πλαστικότητά τους, τὴν δυναμικὴ σωματικὴ τους οὐσία, ἀλλὰ στὸ τέλος καὶ τὴν ἴδια τὴν ὁργανικὴν τους αὐτοτέλεια, καταλήγοντας σὲ ἀπλὴ σκηνογραφικὴ διακόσμηση στοιχείων τοῦ ὁργανωμένου χώρου, ὅπως ἀγορῶν, δρόμων, πλατειῶν, σταυροδρομίων κλπ. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ρόλος ποὺ παίζουν τὰ κτίρια στὴν διαλεκτικὴν τὴν σχέσιν μὲ τὸν κῶρον εἶναι τώρα, γιὰ νὰ δανεισθῶ ἓνα ὅρο τοῦ Riegl, ὁ π τ ι κ ὸ ς π ι ᾶ, δηλαδὴ διακοσμητικὴ ὑπογράμμιση, ἐξυπηρέτησις τοῦ χώρου στὸν ὅποιο μεταφέρεται τὸ κύριον νόημα, στὰ πλαίσια τῆς πολὺ εὐρύτερης πλέον ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας, ποὺ ἐμφορεῖται ἀπὸ μία πολεοδομικὴ, ὅπως δὲ τὴν λέγαμε σήμερα, κωροαντίληψιν. Ἐποὶ οἱ συμπληρώσεις εἶναι ἐπιτρεπτὲς σ' αὐτὰ τὰ μνημεῖα, διότι εἶναι σὲ θέσιν νὰ ἐξυπηρετήσουν σὲ κάποιον βαθμὸν τὸ νέο αὐτὸ νόημα, ποὺ εἶναι εὐρύτερον ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ μνημεῖον.

Μακρολόγησα, τὸ ὁμολογῶ. Θέλησα ὅμως ἔτσι νὰ στηρίξω θεωρητικὰ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ ἔχω γιὰ τὶς συμπληρώσεις τῶν ἀρχαϊκῶν

καὶ τῶν κλασικῶν μνημείων καὶ τὴν κατ' ἀρχὴν κατάφασί μου σὺς συμπληρώσεις κυρίων τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, πού θεβαίως δὲν ὑποστηρίζω ὅτι πρέπει νὰ προχωροῦν σὲ ὁλοκληρωτικὲς ἀποκαταστάσεις, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἀλλὰ σὲ τμήματά τους, ὅπως γιὰ παράδειγμα μία γωνιὰ περιστυλίου, τμήμα μιᾶς κιονοστοιχίας δρόμου καὶ ἄλλα παρόμοια, ὅταν σκοπὸς εἶναι ἡ ἀπόκτηση μιᾶς ἰδιαίτερα σημαντικῆς ἢ καὶ ἐντυπωσιακῆς ὀπτικῆς εἰκόνας γιὰ τὸν γενικότερο ὥρο, στὸν ὁποῖο αὐτὰ κατεῖχαν κάποτε μία θέση καὶ ἐπιτελοῦσαν τὸν σκηνογραφικὸ τους προορισμό.

Ὅμως, ἀντίθετα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται τὰ ἀρχαϊκὰ καὶ τὰ κλασικὰ μνημεῖα μας, τουλάχιστον αὐτὰ πού ἔχουν ὑψηλὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀξία. Νὰ τὰ ἀνασπλῶνουμε ὅταν ὑπάρχει τὸ ὑλικὸ τους ναί, ὅμως τὸ νέο ὑλικὸ πού ἐνδεχομένως θὰ χρειασθεῖ, νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν πιὸ μεγάλη φειδώ. Ἡ, γιὰ νὰ τὸ πῶ ἀλλιῶς, μὲ μία μεταφορὰ παρμένη ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ σύνταξη, οἱ βασικὲς συμπληρώσεις νὰ ἔχουν στὸ ἀνασπλούμενο κτίριο τὸν ἴδιο ρόλο πού ἔχουν στὴν γλώσσα τὰ συνδετικὰ μόρια. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀπλῶς νὰ βοηθοῦν στὴν σύνδεση τῶν αὐθεντικῶν μελῶν πού ἔχουμε καὶ θέλουμε νὰ ἀνασπλώσουμε, ἐκεῖ ὅπου κάτι λίγο μόνο λείπει γιὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ ὑπάρχοντος ὑλικοῦ.

Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ προχωρήσουμε καὶ λίγο πιὸ πέρα. Μία συμπλήρωση μὲ νέο ὑλικὸ θὰ ἦταν κάπου κάπου ἐπιτρεπτή, καὶ ἐκεῖ ὅπου αὐτὴ συνιστᾶται γιὰ σοβαροὺς αἰσθητικοὺς λόγους. Ἐνα παράδειγμα: σὲ κάποια κορυφή, ὅπου τὰ αὐθεντικὰ μέλη ἀφήνουν χάσμα ἢ παρουσιάζουν κρέμαση, πού προκαλοῦν δυσάρεστη ὀπτικὴ αἴσθηση ἢ καὶ αἶσθημα ἀνασφάλειας, ἡ συμπλήρωση θὰ ἡρεμήσει τὴν ἐντύπωση, καὶ ἡ ἐξηρέμηση θὰ μετρήσει περισσότερο ἀπὸ τὴν βασικὴ μας θέση νὰ ἀποφεύγεται ἡ χρῆση τοῦ νέου ὑλικοῦ. Πάντως μία τέτοια ἀπόφαση θὰ πρέπει νὰ εἶναι προῖον μακρᾶς παρατήρησης καὶ ἀπροκατάληπτης στάθμισης τῶν ὑπὲρ καὶ τῶν κατὰ.

Δὲν μπορῶ ὅμως μὲ κανέναν τρόπο νὰ δεχθῶ συμπληρώσεις, πού γίνονται ὄχι γιὰ στατικούς ἢ αἰσθητικούς λόγους τοῦ εἵδους πού προἀνέφερα, ἀλλὰ γιὰ λόγους δῆθεν διδακτικούς. Ἀς δοῦμε ἀπὸ κοντὰ αὐτὴν τὴν περιγάλνητη «διδακτικότητα», ἡ ὁποία θεωρήθηκε σχεδὸν ὡς μία ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ παραμέτρων κάθε ἀνασπλώσεως. Τί θὰ πεῖ ἡ λέξη; Διδακτικότης, κατὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς της, εἶναι ἡ διὰ τῶν ἀνασπλώσεων καὶ τῶν συμπληρώσεων παροχὴ ὅσο τὸ δυνα-

τὸν περισσότερων πληροφοριῶν περὶ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς ἐνὸς ἐρειπωμένου κυρίου μὲ σκοπὸ τὴν διδασκίαν, διότι ἔτσι προσφέρεται δῆθεν ἓνα κοινωνικὸ ἀγαθόν. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι ἡ «φιλοσοφικὴ» βάση τῆς «διδασκτικότητος». Ἄλλ' ὦ ἀγαθοί! Ἡ «διδασκτικότης» δὲ ἐπιτελοῦσε ὅπως πρέπει τὸν κοινωνικὸ προορισμὸ τῆς μόνον ἐφ' ὅσον δὲ ἦταν πλήρης ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἐρειπωμένου κυρίου, καὶ βεβαίως ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι δὲ κατείχαμε ὅλα τὰ μυστικά του. Κατ' ἀρχὰς ὅμως πιστεύω ὅτι δύσκολα —καὶ δικαίως— δὲ βρισκόταν κάποιος ποὺ δὲ τολμοῦσε νὰ διακηρύξει τὴν πρόθεσίν του νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ κυρίου, σὲ μία ἀναλογία αὐθεντικοῦ καὶ νέου ὑλικοῦ ποὺ δὲ ξεπερνοῦσε τὸ 1:5 ἢ καὶ τὸ 1:10 ἢ καὶ πολὺ περισσότερο, ἀκόμη ὅμως καὶ νὰ ἰσχυριοθεῖ ὅτι κατέχει ὅλα τὰ «μυστικά» τοῦ ἀρχαίου μνημείου.

Προφανῶς ἀναγνωρίζοντας τὶς δυσκολίες αὐτὲς ἡ «διδασκτικὴ» σχολὴ τῶν ἀναστηλώσεων μὲ συμπληρώσεις περιορίζει τὰ ἔργα ἢ τὶς προθέσεις τῆς σὲ συμπληρώσεις τμημάτων μόνον τοῦ μνημείου, μικρῶν ἢ μεγάλων. Διερωτῶμαι ὅμως τώρα, πρὸς τί ἡ μερικὴ ἔστω ἀποκατάσταση, ἀφοῦ ὁ φιλομαθὴς ἐπισκέπτης πολὺ καλύτερά μπορεῖ, χωρὶς νὰ διγεῖ τὸ μνημεῖο, νὰ διδασθεῖ γιὰ πολὺ περισσότερα τμήματά του, ἂν ὅχι γιὰ ὁλόκληρο, ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα πλαστικά προπλάσματα ἐκτεθειμένα στὸ μουσεῖο.

Πολὺ σοβαρότερον εἶναι ἓνα ἄλλο ἐπιχείρημα τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν συμπληρώσεων: ἡ αἰσθητικὴ «ἐξυγίανση» τοῦ μνημείου μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐξηρέμησης. Σοβαρότερον, ἀλλὰ ὅχι λιγότερον ἐπικίνδυνον. Διότι καὶ ἐγὼ ἔκανα πρωτύτερα λόγο γιὰ μικρὰς αἰσθητικὰς βελτιώσεις σὲ κρίσιμα σημεῖα τοῦ κυρίου, ὑπογράμμισα ὅμως τὴν μέγιστη προσοχὴν ποὺ πρέπει νὰ δείχνει ὁ ἀναστηλωτὴς ὅταν εἶναι νὰ προβεῖ σὲ αἰσθητικὰς συμπληρώσεις, καθὼς καὶ τὶς συνεχεῖς ἀναστολὰς ποὺ πρέπει νὰ ἔχει γι' αὐτὰς. Ἀλλὰ τὸ «βούλωμα» ὅλων τῶν ἐπιφανειακῶν κενῶν τοῦ κυρίου, λ.χ. σπασιμάτων τῆς ἀρχαίας τοιχοδομίας μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐξηρέμησης, ποὺ τὸ ἔχουμε δεῖ κίόλας στὴν πράξιν, τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς ἀποτέλεσμα ἔχει. Μὲ τὴν κραυγαλέα καὶ ἐκτεταμένη ἀντίθεση μεταξὺ νέου καὶ παλίου μαρμάρου προκαλεῖται μία ἔντονον αἰσθητικὴν ταραχή, ἐπειδὴ ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῆς φθαρμένης, καὶ συχνὰ ἄμορφης, ἐπιφάνειας τοῦ ἀρχαίου τμήματος καὶ τῆς σκληρῆς, ἐπίπεδης καὶ ἀναγκαστικὰ προεξέχουσας σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχαίαν, ἐπιφάνειας τοῦ νέου κομματιοῦ, εἶναι καὶ δὲ

εἶναι ἑσσεῖ ἀσύμβατη. Ποτὲ δὲν θὰ καταστεῖ δυνατόν νὰ ἀρθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀμβλυνθεῖ ἀκόμη, οὔτε μὲ τὴν ὀξειδωση οὔτε μὲ τὶς ἄλλες φθορὰς ποὺ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου θὰ φέρει μαζί του καὶ στὰ νέα κομμάτια, οὔτε μὲ τὴν προσθήκη ἐξομοιωτικοῦ χρώματος (ποὺ καὶ αὐτὴ εἶναι μία πολὺ συζητήσιμη πρόταση).

Ἐκὼς χειρότερη εἶναι μία λύση, ποὺ ἔχει κατὰ καιροὺς προταθεῖ, νὰ πελεκηθεῖ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ συμπληρώματος γιὰ νὰ ταιριάζει διπλὴν μὲ τὴν γειτονικὴ τῶν ἀρχαίων ἐπιφανειῶν, διότι ὅχι μόνο δὲν θὰ ἐπιτευχθεῖ ποτὲ ἡ ἐξομοίωση τῆς νέας ἐπιφάνειας μὲ τὴν ἀρχαία, ἀλλὰ καὶ μ' αὐτὴν τὴν πράξη θὰ δοθεῖ στὸν εὐαίσθητο θεατὴ ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ ἀναστυλῶν πᾶν νὰ τὸν ἐξαπατήσει, καὶ μάλιστα μὲ εὐτελὴ τρόπο.

Γι' αὐτό, ὅπως καὶ πρωτύτερα εἶπα, οἱ συμπληρώσεις πρέπει βασικὰ νὰ περιορίζονται στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου ἡ παρουσία τους εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη γιὰ τὴν παροχὴ τῆς δυνατότητας τῆς ἐπανατοποθέτησης ἀρχαίου ὑλικοῦ ποὺ βρίσκεται ἐκτὸς μνημείου, καὶ αὐτὸ σποραδικά, μὲ ἀποστάσεις μεταξὺ τους τέτοιες ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ δημιουργία «ἐπιφανειῶν» νέου ὑλικοῦ, καὶ σὲ διαστάσεις πάντως ὅσο τὸ δυνατόν περιορισμένες.

Τώρα, τί εἶδος ὑλικοῦ θὰ χρησιμοποιεῖται σὺν λιγοστὲς αὐτὲς περιπτώσεις, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ θέλει πολλὴ σκέψη, καὶ πάντως δοκιμές. Γενικὰ ὅμως δὲν μπορῶ παρὰ νὰ συμφωνήσω μὲ τὰ ὅσα προτείνονται σὲ γνωστὰ θεωρητικὰ ἀναστυλῶντικὰ κείμενα, ὅτι οἱ συμπληρώσεις πρέπει μὲν νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ αὐθεντικὰ μέλη, ὅχι ὅμως ὅταν βλέπει κανεὶς τὸ μνημεῖο ἀπὸ μακριά, διότι σ' αὐτὴν τὴν ἀπόσταση τὸ μνημεῖο πρέπει νὰ διατηρεῖ τὴν ὅποια ἐνότητά του ἀδιάσπαστη ἀπὸ τὶς παρεμβαλλόμενες συμπληρώσεις, καὶ τότε ὅμως ὅχι μὲ τρόπο αὐθάδη, προκλητικὸ, ἀλλὰ ὅσο γίνεται διακριτικὸ, σὰν νὰ αἰσθάνονται τὸν ὑπηρετικὸν τοῦ ρόλου, νὰ ὑποχωροῦν δηλαδὴ σὲ σημασία ἐμπρὸς στὰ αὐθεντικὰ στοιχεῖα, μὲ τὸν κατάλληλον χρωματικὸ τόνο καὶ τὴν ὑψὲς τους, καὶ τὸν ὄγκο τους ἴσως ἴσως ἀκόμη.

Τὰ ὅσα ὡς τώρα ἐξέδεσα εἶναι γενικὰ πλαίσια προτάσεων γιὰ τὶς ἀναστυλῶσεις καὶ τὶς συμπληρώσεις τῶν κλασικῶν μνημείων, βασιζόμενα σὺν ἰδιαιτερότητες ποὺ ἔχουν τὰ μνημεῖα αὐτὰ σὲ σχέση μὲ τὰ μνημεῖα τῶν μετακλασικῶν χρόνων τῆς ἀρχαιότητος, καὶ δὲν βλέπω μὲ ποῖο ἐπιχείρημα εἶναι δυνατόν νὰ συναντήσῃ δυσκολία ἢ κατ' ἀρχὴν ἀποδοχὴ τους.

Είναι όμως ένα άλλο θέμα συμπληρώσεων που θα αναπτύξω τώρα, που είμαι σχεδόν βέβαιος ότι θα συναντήσει επιφυλάξεις, αν όχι αντιδράσεις. Και δυστυχώς πρόκειται για ένα θέμα που η Πολιτεία σε πολλές περιπτώσεις κατά τις πρόσφατες αναστηλωτικές εργασίες στην 'Ακρόπολη αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει. Όμως, «*τολμπετόν... τόγε ἀληθὲς εἶπεῖν*», κατά την πλατωνική έκφραση.

Πρόκειται για το ἑξῆς: Λόγω τῆς καταστρεπτικῆς φθορᾶς που έχουν υποστεί προπάντων τὰ γλυπτὰ που βρίσκονται στην ἀρχική τους θέση ἐπάνω στα κτίρια, ἀπὸ τὴν ἀτμοσφαιρική μόλυνση ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀτμοσφαιρικές ἐπιδράσεις, ἦταν ἀπόλυτα ἀναγκαία ἡ ἀπομάκρυνσή τους καὶ ἡ μεταφορά τους στὸ μουσεῖο.

Εἰέδη φυσικά τὸ ἐρώτημα τί θα γινόταν μὲ τὸ κενὸ που ἄφηναν, ἀνὰ συμπληρωνόταν μὲ ἀντίγραφα τῶν γλυπτῶν ἢ ἀνὰ ἑμενε ἀσυμπλήρωτο. Ἡ λύση που δόθηκε ἦταν ἡ πρώτη, ἡ πιὸ εὐκόλη, καὶ αὐτὴ που ἀποβλέπει βασικά στην ἐντύπωση, μὲ χρήση μάλιστα διαφορετικοῦ κατὰ περίπτωσιν ὕλικου. Ποιὰ εἶναι ἡ δική μου θέση;

Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα παραπάνω εἶπα, ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι ἡ ἀντικατάσταση δὲν διαφέρει στην οὐσία ἀπὸ τὴν συμπληρώσεις γιὰ τὴν ὁποῖες μίλησα.

Ἄς δοῦμε ὅμως προηγουμένως τοὺς λόγους που ὑπαγορεύουν στοὺς ἀναστηλωτὲς τὴν γενικὴ τακτικὴ που ἀκολουθεῖται σήμερα στὸ θέμα αὐτό. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ἀναστηλωτὲς προσπαθοῦν ἀντικαθιστώντας τὰ ἀφαιρούμενα νὰ διατηρήσουν τὴν σημερινὴ εἰκόνα τοῦ μνημείου. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ ὅμως νὰ τοὺς θέσω τὸ ἑξῆς ἐρώτημα: Γιατί αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι προτιμότερη ἀπὸ μιὰν ἄλλην, που θα τὴν λέγαμε πιὸ «φτωχή», ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς καὶ ἡ σημερινὴ εἰκόνα δὲν εἶναι παρὰ σπάρραγμα τῆς ἀρχικῆς; Ποιὸς ὁ λόγος τῆς ἐμμονῆς στην σημερινὴ εἰκόνα; Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν διαδρομὴ τῆς ἱστορίας τῶν μνημείων ἡ εἰκόνα τους κάθε τόσο ἐδιαφοροποιεῖτο ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Λ.χ. τὴν χριστιανικὴ φάση ὁ Παρθενὼν ἦταν φτωχότερος σὲ γλυπτὸ διάκοσμο ἀπὸ ὅ,τι ὁ «ἐθνικὸς» Παρθενὼν, ἐνῶ, ἀντίθετα, εἶχε ἐμπλουτισθεῖ μὲ στοιχεῖα που δὲν ὑπῆρχαν στὴν ἐθνικὴ του μορφή, τόσο ἀρχιτεκτονικά ὥς καὶ ζωγραφικά. Καὶ ὅπως ὅλοι ξέρουμε, ὁ ἐπὶ τοῦ κτιρίου γλυπτὸς διάκοσμος ὅλο καὶ πιὸ φτωχὸς γινόταν μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν ἀπαγωγή τοῦ μεγαλύτερου μέρους του ἀπὸ τὸν Ἑλγιν ἐδῶ καὶ διακόσια χρόνια περίπου.

Τί μᾶς δίνει λοιπὸν τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς τῆς μετὰ τὸν Ἑλγιν εἰκόνας τοῦ μνημείου, τῆς πρὶν ἀπὸ μία εἰκοσαετία περίπου, ὅταν ἄρχισαν οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως, ὡς τῆς ὀριστικῆς εἰκόνας τοῦ ἐρειπωμένου μνημείου, μὲ μία τέτοιας ἔκτασης ἀντικατάσταση αὐθεντικῶν ἀρχαίων γλυπτῶν μὲ ἀντίγραφα τους; Θὰ μοῦ παρατηρηθεῖ ἴσως ὅτι συνεισηγήθηκα καὶ συνυπέγραφα πρὸ ἐτῶν μὲ τοὺς συναδέλφους τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως τὴν ἀντικατάσταση τῶν Καρυατίδων. Ἀναγνώριζω τάχα τώρα ὅτι ἦταν λανθασμένη ἡ ἀπόφαση ἐκείνη; Ὁχι. Ἡ περίπτωση τῶν Καρυατίδων εἶναι ὀριακή, ἴσως μάλιστα καὶ μοναδική. Οὔτε τότε ἔβλεπα γι' αὐτὲς ἄλλη λύση, οὔτε καὶ σήμερα βλέπω. Διότι οἱ Καρυατίδες εἶναι κυρίαρχο καὶ ἀναπόσπαστο συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ κτιρίου, καὶ ἡ ἀντικατάστασή τους μὲ τοιμεντένια ἀντίγραφα ἦταν ἴσως ἡ λιγότερο κακὴ ἐπιλογή, συγκρινόμενη μὲ τὴν προταθεῖσα ἀπὸ κάποιους ἀντικατάστασή τους μὲ μαρμάρινες, ποὺ θὰ ἦσαν ἐξάπαντος κακέκτυπα τῶν αὐθεντικῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐξ ἴσου κακὴ ἀντικατάστασή τους μὲ πεσσούς, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε σοβαρότατη παραποίηση τῆς ἴδιας τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, καθὼς θὰ εἰσαγόταν στὸ μνημεῖο στοιχεῖο ἄσχετο τελείως καὶ κραυγαλέα προβαλλόμενο σ' αὐτό.

Ἐπανερχομαι ὁμως στὸ θέμα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων κλασικῶν μνημείων ποὺ φέρουν ἀκόμη διακόσμηση. Πιστεύω ὅτι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὰ μνημεῖα ἀλλὰ καὶ ἡ εἰλικρίνεια πρὸς ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀπαιτεῖ τὸν ἀποκλεισμὸ κάθε πλαστικοῦ ὑποκατάστατου στὴν θέση τῶν ἀφαιρούμενων γλυπτῶν. Καὶ ἂν ἡ προσωρινὴ διάσωσή τους δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐπὶ τόπου μὲ τὸν ἐγκλωβισμό τους σὲ εἰδικὲς προστατευτικὲς θῆκες —μία μέθοδο ποὺ νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουμε ἐξαντλητικὰ σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ξεχωριστά, κατὰ τὸ νόημα τῆς ἐπιταγῆς τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας—, τότε πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ θάρρος νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι μέχρις ὅτου ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τεχνολογία ἀναπτυχθοῦν σὲ σημεῖο ποὺ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀκίνδυνη ἐπανατοποθέτηση τῶν ἀφαιρούμενων μελῶν στὴν παλιά τους θέση, ἀνάγκη ἀλλὰ καὶ γενναιότης συνάμα εἶναι νὰ δεχθοῦμε μία νέα μορφή μνημείου, ποὺ θὰ εἶναι φτωχότερη σὲ συνολικὴ ἐμφάνιση ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ξέραμε, καὶ ὅσα κενὰ προκύβουν νὰ τὰ καλύψουμε, ὅπου χρειάζεται, μὲ εὐπρεπὴ τρόπο, τέτοιον πάντως ποὺ νὰ μὴν ἀξιώνει ὅτι αὐτὲς οἱ ἐπεμβάσεις ἀποτελοῦν μόνημα συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ μνημείου.

Δὲν δὰ ἔπρεπε μ' αὐτὰ ποὺ λέγω νὰ νομισθεῖ ὅτι ἡ στάση μου σχετικὰ μὲ τὶς συμπληρώσεις καὶ τὶς ἀντικαταστάσεις ἀφαιρούμενων γλυπτῶν μὲ σύγχρονα ἀντίγραφα εἶναι ἀπόρροια στενοκεφαλιάς ἢ ἔστω παράλογης ἰδιοτροπίας, διότι εἶναι ὑπεράσπιση τῆς ἀλήθειας. Καὶ ὅπως εὐστοχα ἔλεγε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια κιόλας ὁ Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, *«ἔχει καὶ τὸ ἐρείπιον μέγεθος καὶ δὲν χάνει ἐπιστημονικῶς ἴπποτε, διότι ἐνέχει τὴν ἀλήθειαν, ἐνῶ ἡ διόρθωσις εἶναι γεῦδος, ἀπδὲς γυμύδιον»*. Ἡ ὑπεράσπιση ἄλλωστε τῆς γνησιότητας τῶν πραγμάτων δὲν εἶναι καινούριο θέμα συζήτησης στὴν ἱστορία. Ἄς θυμηθοῦμε τὸ περιστατικὸ ποὺ ἀφηγεῖται ὁ Πλούταρχος στὸν Βίο τοῦ Θησέως (23). Οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι, ποὺ διαφύλαγαν ὡς τὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως τὸ πλοῖο μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Θησεὺς εἶχε ταξιδεύει στὴν Κρήτη καὶ εἶχε ἐπιστρέψει σῶος ἀπὸ αὐτὴν μαζί μὲ τοὺς νέους ποὺ προορίζονταν βορὰ τοῦ τρομεροῦ Μινώταυρου, κάθε τόσο ἀφαιροῦσαν τὰ παλιά του ξύλα καὶ τὰ ἀντικαθιστοῦσαν μὲ νέα, ἰσχυρά, ὥστε —ὅπως μᾶς λέει ὁ Πλούταρχος— *«καὶ τοῖς φιλοσόφοις εἰς τὸν αὐξόμενον λόγον ἀμφιδοξούμενον παράδειγμα τὸ πλοῖον εἶναι, τῶν μὲν ὡς τὸ αὐτό, τῶν δὲ ὡς οὐ τὸ αὐτὸ διαμένει λεγόντων»*. Δηλαδή, οἱ μισοὶ Ἀθηναῖοι ὑποστήριζαν ὅτι τὸ πλοῖο τοῦ Θησέως δὲν ἦταν πιὰ τὸ ἀρχικὸ, λόγῳ τῶν πολλῶν νέων τμημάτων ποὺ δέχθηκε.

Δὲν νομίζετε λοιπὸν ὅτι καὶ ὁ Παρθενὼν καὶ τὰ ἄλλα ἀρχαῖα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα θέλουμε νὰ συμπληρώσουμε ἢ τῶν ὁποίων θέλουμε νὰ ἀντικαταστήσουμε τὰ ἀφαιρούμενα μέλη μὲ νέα, μὲ τὸ κατ' ἐμέ —ἐπιτρέψτε μου νὰ τὸ χαρακτηρίσω ἔτσι— ὑποκριτικὸ πρόσχημα τῆς προσωρινότητας, εἶναι παρόμοιες ἀλλὰ πολὺ χειρότερες περιπτώσεις; Διότι δὲν πρόκειται γιὰ ἀνανέωση σεβάσμιων ἔστω ἀντικειμένων, ὅπως τοῦ πλοίου τοῦ Θησέως, ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ βοηθήσει στὴν συντήρηση τῆς ἀνάμνησης τοῦ σημαντικοῦ γεγονότος μὲ τὸ ὁποῖο συνδέονται, ἀλλὰ περὶ παραποιήσεως ἔργων τέχνης, καὶ μάλιστα ἔργων τέχνης ἀπληροίαιστος «ἀπικτῆς» αἰσθητικῆς ἀξίας. Καὶ δὲν ἀναρωτιόμαστε ποῦ ὁδηγοῦνται τὰ μνημεῖα μας μὲ τὴν διαδικασία αὐτή, τὴν ὁποία καὶ μακρὰ προβλέπω καὶ πολὺ πιὸ ἐκτεταμένη ἀπὸ ὅσο οἱ περισσότεροι σήμερα νομίζουν, ἀφοῦ καὶ ἄλλες ἐπεμβάσεις παρόμοιες ἔχω τὴν γνώμη ὅτι δὰ χρειασθεῖ σιὸ μέλλον νὰ γίνουν, γιὰ νὰ ἀφαιρεθοῦν καὶ ἄλλα τμήματα ποὺ ἐξῆσου κινδυνεύουν μ' αὐτὰ ποὺ ἤδη ἀφαιρέθηκαν, ἀλλὰ γιὰ λόγους ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἐκθέσω κρίθηκε ὅτι δὲν χρειάζονταν νὰ μετακινηθοῦν;

Δὲν θὰ εἶναι τελικὰ τὰ μνημεῖα μας, κατὰ τὴν πλατωνικὴ ἔκφραση, «εἶδωλα καὶ γεῦδος» (Θεαίτ. 150 C) καὶ φτηνὴ γιὰ μᾶς εἰκαστικὴ τροφή; Τί θλιβερὴ ἔκπτωση τῶν μεγίστων αὐτῶν καὶ τί πνευματικὴ σμίκρυνση δική μας!

Πιστεύω λοιπόν, κλείνοντας αὐτὲς τὶς σκέψεις καὶ προτάσεις μου γιὰ τὸ «βέλτιστον» ποὺ πρέπει συνεχῶς νὰ ἐπιζητοῦμε κατὰ τὶς ἀναστηλωτικές μας ἐργασίες, ὅτι σιὰ προκλασικὰ καὶ κλασικὰ μνημεῖα ὁδηγός μας πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀληθινό, ποὺ εἶναι βεβαίως ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὸ πιστὸ ἔστω ἀντίγραφο. Εἶναι βαρὺ, πιστεύω, ἀμάρτημα, καὶ ὄχι μόνον αἰσθητικὸ ἀλλὰ καὶ ἠθικόν, νὰ ἐκθρονίσουμε σὶς ἀναστηλωτικές μας ἐργασίες τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὴν ἡγεμονικὴ θέση ποὺ κατέχει ἀνάμεσα σὶς ἀπόλυτες ἀξίες. Θυμηθεῖτε, καὶ ἔχετε πάντοτε μπροστὰ στὰ μάτια σας, τὴν ἐπιβλητικότητι ἑκκληση ποὺ ἀπευθύνει στὴν ἀλήθεια καὶ σὲ μᾶς ὁ Πίνδαρος —καὶ τελειώνω μ' αὐτήν— σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματά του:

«Ἀρχὰ μεγάλας ἀρετᾶς ἄνασσ' ἀλάθεια, μὴ παιΐσης ἐμὴν σύνδεσιν τραχεῖ ποτε γεύδει», δηλαδή, «βασίλισσα ἀλήθεια, σὺ ποὺ εἶσαι ἡ ἀρχὴ τῆς μεγάλης ἀρετῆς, παρακαλῶ σε, φύλαξέ μου τὸ ἔργο ἀπὸ τὴν σύγκρουσί του μὲ τὸ τραχὺ γεῦδος».

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΚΚΟΛΙΑΔΗΣ

Κατὰ τὴ σημερινὴ συνεδρία ὡς θέμα ἐτέθησαν ἡ μέθοδος καὶ τὰ ὅρια σὶς ἀναστηλώσεις τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων.

Σὲ ὁποιαδήποτε ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη ἡ «μέθοδος» ἐμπεριέχει καὶ ἐκδηλώνει τὸν τρόπο μιᾶς τεχνικῆς διαδικασίας ὑπὸ τὴν εὐρεία ἔννοια, ἐνῶ τὸ «ὄριο» εἶναι θέση, ὡς ὅρος δὲ περιέχει μία μαθηματικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἔννοια.

Ὅταν κάποιον ὄριο ἐκφράζει τὴν ἄριστη μέγιστη δράση, εἶτε ὡς ἐνέργεια εἶτε ὡς ἔργο, τότε ἀποτελεῖ κάποια νοητὴ γραμμὴ, ἡ ὑπερβαση τῆς ὁποίας καταστρέφει τὸν ἁρμονικὸ δεσμὸ τοῦ ἀρίστου καὶ μεγίστου, καὶ τότε ἡ δράση περιπίπτει στὴν κατάστασι τῆς «ὑβρεος» μὲ τὴν ἀρχαία σημασίαν τῆς λέξης, γιὰ νὰ ὁδηγηθεῖ τελικὰ στὴν Ἄτν. Τὸ ἀνυπερβλητὸ ὄριο ἐκφράζεται μὲ τὸ «optimus, maximus Jupiter».

Στὴν προηγούμενη συνεδρία εἶχα ἀναφερθεῖ στὴ Χάρτα τῆς Βενετίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σήμερον τὸν «κανονισμό» γιὰ τὴ διατήρη-

ση καὶ τὴν ἀναστίλωση τῶν μνημείων. Εἶναι ὅμως ἕνας γενικὸς κανονισμός, καὶ ὅλοι οἱ γενικοὶ κανονισμοὶ τοποθετοῦν τὰ πράγματα στὸν ἴδιο σάκκο, αὐτὸ εἶναι τὸ σοβαρὸ μειονέκτημά τους. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Χάρτα τῆς Βενετίας ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικὸ ἐργαλεῖο, ἀλλὰ μόνον ἂν θεωρηθεῖ ὅτι διαλαμβάνει τὸ minimum τῶν δεσμεύσεων γιὰ κάθε ἀναστίλωση. Πέραν ὅμως αὐτῶν τῶν δεσμεύσεων γιὰ κάθε μνημεῖο ἀρχαῖκὸ ἢ κλασικὸ, δὰ πρέπει νὰ προδιαγραφῶνται τὰ κοινῶς ἀποδεκτὰ ὅρια τῆς ἐπέμβασης, τὰ ὁποῖα δὲν δὰ δίγουν τὸ ἰδεολογικὸ νόημα τοῦ μνημείου ἢ μιᾶς ἐνότητας μνημείων σὲ κάποιον κῶρο.

Στὴν προηγούμενη συνεδρία εἶχα ἐπικαλεσθεῖ ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Πλουτάρχου (*Βίος Θησέως* 22-23), ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ Τριακόντορος τοῦ Θησέως, ποὺ οἱ Ἀθηναῖοι διατήρησαν ἕως τὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, ἀντικαθιστώντας κάθε φορὰ τὰ παλιὰ ξύλα μὲ νέα, ἀποτελέσσε γιὰ τοὺς φιλοσόφους ἕνα ἀμφιλεγόμενο παράδειγμα, γιὰτὶ οἱ μὲν ὑποστήριζαν ὅτι τὸ πλοῖο ἔμενε τὸ ἴδιο, οἱ δὲ ἄλλοι ὅτι δὲν ἔμενε τὸ ἴδιο. Εἶναι φανερὸ ὅτι μὲ τὸν «αὐξόμενον λόγο», τὴ σχέση δηλαδὴ τῶν νέων μερῶν πρὸς τὸ ὅλον, δὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅλα τὰ ξύλα. Καὶ γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: δὰ ἦταν τὸ πλοῖο αὐτὸ ἐκεῖνο ποὺ μετέφερε τὸν Θησέα, ἢ κάποιο ὁμοίωμά του;

Στὴ σημερινὴ συνεδρία ἐπικαλοῦμαι ἕνα δεύτερο παράδειγμα. Πρόκειται γιὰ τὸν ξύλινο κίονα ποὺ εἶδε ὁ Πausανίας στὴν Ὀλυμπία πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ποὺ ἐδεωρεῖτο ἱερός, καί, ὅπως ἀναφέρει, κάποιος γέρον τοῦ εἶπε ὅτι ἦταν ὁ τελευταῖος κίων τῆς οἰκίας τοῦ Οἰνομάου, πρώτου οἰκιστῆ τῆς Ὀλυμπίας.

Ἐδῶ παρατηροῦμε ὅτι καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ διατήρηση ἀποσκοποῦσε στὴν ἱερὴ μνήμη σημαντικῶν γεγονότων μὲ διαφορετικὴ φιλοσοφία. Στὴν πρώτη περίπτωση διατήρηση μὲ ἐπέμβαση καὶ νόθευση τῆς αὐθεντικότητας, στὴ δεύτερη καμία ἐπέμβαση, διατήρηση τῆς γνησιότητας. Οἱ κίονες ἔπесαν μέχρις ἐνός. Μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανεῖς ὅτι ὁ κίων αὐτὸς δὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ ἕναν νέο ξύλινο; Ποῦ βρίσκεται τὸ ὄρθο; Μήπως ἀνάμεσα στὰ δύο; Αὐτὸ εἶναι μία συνηθισμένη, ἀφελὴς καὶ πρόχειρη ἀπάντηση.

Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀριστῆς καὶ μέγιστης δράσης στὸ θέμα αὐτὸ δὲν εἶναι μία εὐκόλῃ υπόθεση, ἀπαιτεῖ ἀνάλογη θεώρηση καὶ ιδιαίτερη εὐαισθησία, ἀλλὰ καὶ περίσκεψη περὶ τοῦ πρακτέου.

Ἐκ τὰ παραδείγματα καὶ ὅσα προηγουμένως ἀναφέρθηκαν, εἶναι κατὰδηλον, καὶ πρέπει νὰ συμφωνήσουμε, ὅτι τὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ κινηθεῖ μία ἀναστήλωση εἶναι ζήτημα φιλοσοφικῆς θεώρησης καὶ ὄχι τεχνικῆς, ὅπως εἶναι ἡ μεθοδολογία.

Ἄν δεχθοῦμε τὴν ἀπογὴ αὐτή, τότε ἀναγκαίως θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων στὶς ἀναστηλώσεις δὲν ἀφορᾷ μόνο δύο ἐπιστημονικὲς εἰδικότητες, ὅπως π.χ. τῶν ἀρχαιολόγων καὶ τῶν ἀρχιτεκτόνων, ἀλλὰ ἕναν κύκλο, ὅπου θὰ μποροῦν νὰ ἔχουν λόγο καὶ ἄλλοι διαπρεπεῖς ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἕνας ἀνοικτὸς δημόσιος διάλογος, μὲ ἐλεύθερη γνώμη, καὶ ὅχι αὐτὸς ποὺ διαμείβεται μέσα στὰ κλειστὰ ἄντρα τῆς Διοίκησης κάτω ἀπὸ τὴν πνιγνὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας.

Ὁ Κωστὴς Παλαμᾶς δὲν χρειαζόταν νὰ εἶναι ἀρχαιολόγος ἢ ἀρχιτέκτων γιὰ νὰ πεῖ στὸ «Ἀνέβασμα στὸ Βράχο» ὅτι:

*Εἴν' ἓνα θάμα, τὸ ἀττικό, σὴν ἱστορία τοῦ κόσμου,
καὶ σκαλιστὸ ἓνα ποίημα στὸν ἀθηναῖο τὸ Βράχο,
τὸ ποίημα τῆς ἐντέλειας...*

Τί ἀπαράμιλλη πνευματικὴ ἐνόραση καὶ αἴσθηση τοῦ ἐλληνικοῦ μεγαλείου μὲ τέτοια ὑψηλὰ νοήματα! Ἐκατὸ ἀρχιτέκτονες δὲν φθάνουν γιὰ νὰ συλλάβουν τέτοια εἰκόνα!

Ἄν ὑποτεθεῖ ὅμως ὅτι ζοῦσαν ὁ Παλαμᾶς, ὁ Πικιώνης, ὁ Τσάτσος, ὁ Κανελλόπουλος, ὁ Θεοδωρακόπουλος, ὁ Χατζηκυριάκος Γκίκας, ὁ Σεφέρης καὶ ἄλλοι, ὅπως σήμερὰ ὁ Ἐλύτης, ὁ Θεοδωράκης, ὁ Γιάννης Παπαϊωάννου, ὁ Γιάννης Παπᾶς, ὁ Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος, μὲ ποῖα λογικὴ ὅλοι αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν λόγο καὶ γνώμη γιὰ τὴ συμπεριφορὰ καὶ τὰ ὅρια τῆς ἀναστήλωσης π.χ. τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως; Καὶ ἔχουν γνώμη οἱ ὑπάλληλοι τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ διορισθοῦν κάποτε ἐκεῖ ἢ νὰ μετατεθοῦν σὴν κάποια ἀρμόδια ὑπηρεσία;

Σήμερα γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις προτείνουν καὶ ἀποφασίζουν ὄργανα καὶ πρόσωπα ἐξαρτημένα ἀπὸ τὴ Διοίκηση, καὶ εἶναι ἐπόμενο νὰ εἶναι δύσκολη ἡ ἐλεύθερη γνώμη. Ἀκόμη καὶ στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, μὲ αὐτὴ τὴ σύνθεση, τὰ περισσότερα μέλη του εἶναι ἐξαρτημένα εἴτε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ εἴτε ἀπὸ ἄλλα

ύπουργεία, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ κάποιον τυχόντα Δήμαρχο, ποὺ ὅμως καὶ αὐτοὶ διορίζονται ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ. Πρόεδρος μάλιστα τοῦ Συμβουλίου εἶναι ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς, ὁ ὁποῖος, ὡς κυβερνητικὸς παράγων, ἀντιμετωπίζει τὰ θέματα μὲ τὴν ὀπτικὴ γωνία τοῦ ἐκάστοτε κυβερνῶντος κόμματος. Ἀλλὰ καὶ ἡ γνώμη, ἔστω, αὐτοῦ τοῦ Συμβουλίου δὲν ὑποχρεώνει τὸν ὑπουργό, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποφασίζει κατὰ τὴ δική του γνώμη καὶ ἀντίληψη.

Ἡ κυρία Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου δημοσίευσε ἓνα ἄρθρο στὴν ἐφημερίδα «Ἡ Καθημερινή» στὶς 23 Δεκεμβρίου 1955, μὲ τὸν τίτλο «Ἐξῶθεν ἀνησυχία γιὰ τὴν τύχη τοῦ Κεραμεικοῦ». Πρόκειται γιὰ τὸ μετρό, ποὺ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Πύλην, καὶ γιὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ δὲν προκύβουν. Γιὰ νὰ ἀναρωτηθεῖ: «Καὶ ἀπορεῖ κανεὶς γιατί οἱ Ἀρχεῖς τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ δὲν ἔλαβαν ὑπ' ὄψη τοὺς τὴν γνώμη τῆς κυριωτέρας ἀρμοδίας Ἀρχῆς, τῆς Γ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ποὺ ἔχει ἀπευθυνθεῖ τρεῖς φόρες γιὰ τὸ λεπτὸ αὐτὸ θέμα στὸ ὑπουργεῖο. Τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο δὲν παρακολουθεῖ τὸ ζωτικοτάτης σημασίας θέμα, ὥστε νὰ διαμαρτυρηθεῖ ἔντονα ἀφοῦ πλησιάζει ὁ καιρὸς τῆς διάνοιξης τῆς Σήραγγας μέσα ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ κῶρο;».

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὰ Πανεπιστήμια, οἱ Σύλλογοι Ἀρχιτεκτόνων, σιωποῦν; Δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη εὐαισθησία οὔτε γνώσεις πλούσιες, γιὰ νὰ καταλάβει ὁ καλλιτέχνης Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πὼς αὐτὸ ποὺ σχεδιάζεται νὰ πραγματοποιηθεῖ εἶναι ἓνα σωστὸ ἀνοσιούργημα, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἴμαστε ὑπόλογοι σὲ ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο.

Ἀγαπητὴ κυρία Καλογεροπούλου, περὶ ποίου Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ὁμιλεῖτε, αὐτοῦ ποὺ προηγουμένως περιεγράφη; Μὰ αὐτὸ εἶναι περικαρακωμένο, καὶ ἡ φωνή του δὲν ἔχει τὴ δύναμιν νὰ ἀντισταθεῖ, χρειάζεται ἡ ἐλεύθερη φωνή.

Μήπως τὸ ἴδιον Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο δὲν εὐλόγησε ἓνα ἄλλο ἀνοσιούργημα μὲ τὸ νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως στὸν ἀρχαιολογικὸ κῶρο τοῦ Μακρυγιάννη; Ἐκεῖ δὲν καταστρέφονται ὀριστικὰ ἀρχαιοῦτες καὶ ὁ ἀρχαῖος δρόμος πρὸς Ἀλαδὲ Πύλας, ἀπ' ὅπου πέρασαν τὰ θήματα τοῦ Πausanias καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ποὺ ἀνεβαίνοντας στὸν Ἀρειὸ Πάγο ἔνωσε δύο πνευματικὸς κόσμους;

Δὲν ἀντιτάχθηκε ὁ Σύλλογος τῶν Ἀρχιτεκτόνων, δὲν προσέφυγε στὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, δὲν ἀκυρώθηκε ὁ διαγωνισμός; Καὶ τί μ' αὐτό;

Τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ οἱ ὑπουργοὶ προχωροῦν στὴν ἐκτέλεση ἐνὸς ἔργου ποὺ δὲ καταστρέφει τὸν Ἱερὸ Βράχο καὶ τὰ μνημεῖα του, μὲ ἄκυρες μελέτες καὶ μὲ ἀσέβεια πρὸς τοὺς νόμους καὶ τὴς δικαστικὲς ἀποφάσεις.

Περὶ αὐτῶν ὁ ἀρχιτέκτων κύριος Θάνος Παπαθανασόπουλος δημοσίευσε ἓνα περιοπούδατο ἄρθρο στὸ περιοδικὸ «Ἀρχαιολογία» τοῦ Μαρτίου 1995, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ αἴσθηση τῆς Σπατάλης», ὅπου ἀκριβῶς ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα καὶ κάνει μία ἀξιόλογη κριτικὴ στὶς ἐπικρατοῦσες ἀντιλήψεις.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὑπάρχουν ἀδυναμίες στὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα. Εἶναι ἀναγκαία, δὲ λέγαμε, μία ἐπαναστατικὴ ἀναθεώρηση αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ὥστε ἡ ἀρχαιολογία στὴ χώρα μας νὰ πάρει τὴν ἐξέχουσα θέση στὴ διεθνὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Θὰ πρέπει νὰ φθάσουμε νὰ λέμε ὅτι ἡ Ἑλλὰς στὴ ναυτιλία καὶ τὴν ἀρχαιολογία ἔρχεται πρώτη.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία δὲ ἦταν χρήσιμο νὰ συμβάλει σὲ μία ἀναμόρφωση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ θέματος, συνιστώντας ὁμάδες ἐργασίας ἀπὸ τοὺς ἐταίρους τῆς, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ συμμετέχουν καὶ ἐπιστήμονες ποὺ δὲν εἶναι ἐταῖροι, γιὰ νὰ ἐκπονήσουν μελέτες γιὰ ὅλα τὰ ὀργανωτικὰ ζητήματα, μέσα στὰ ὁποῖα δὲ συμπεριληφθοῦν καὶ αὐτὰ τῶν ὀρίων καὶ τῶν μεθόδων στὶς ἀναστυλώσεις τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ Ἑταιρεία, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ὑποδομὴ γιὰ νὰ προσφέρει μία θετικὴ καὶ σπουδαία ὑπηρεσία, πρέπει νὰ ἐνεργεῖ ὡς ἐὰν ἦταν ἓνας ἄτυπος ἀρχαιολογικὸς σύμβουλος τοῦ Κράτους.

Ἡ ἐπικείμενη ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος εἶναι μία εὐκαιρία γιὰ συμπλήρωση τοῦ ἁρθροῦ 24, ὥστε καὶ συνταγματικὰ νὰ κατοχυρωθοῦν ἀναγκαῖοι νέοι δεσμοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα ἀνεξάρτητο Ἐθνικὸ Συμβούλιο Ἀρχαιολογίας, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας.

*Κι ἂν εἶναι πλῆθος τ' ἄσκημα, κι ἂν εἶναι τ' ἄδεια ἀφέντες,
φτάνει μιὰ σκέψη, μιὰ γυχή, φτάνεις ἐσύ, ἐγὼ φτάνω,
νὰ δώσει νόημα σὼν πολλῶν τὴν ὕπαρξιν ἓνας φτάνει.*

Ἐάν φθάνει μόνον ἓνας, πόσο μᾶλλον μία ὁλόκληρη ἐν Ἀθῆναις
Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία!

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

Ἐάν ξεκινήσει κανεὶς ἀπὸ τοὺς ὁρισμούς, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ θεωρεῖται κάτι ἡθικὸ ὅταν εἶναι κοινωνικῶς ὠφέλιμο· ὅταν ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, ὅπως αὐτὴ εἶναι ἢ ὅπως ὀφείλει νὰ εἶναι.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἡθικοῦ στὰ θέματα τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς πῆρε ἰδιαίτερη βαρύτητα στὰ ὅγμινα χρόνια τοῦ 19οῦ αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ στὰ χρόνια τῆς ἐπικρατίσεως τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς. Ἕνας ἀρχιτέκτων ὀφείλε νὰ ξέρει τί εἶναι πρέπον καὶ τί ὄχι. Σήμερα πιά ἡ ὀξύτητα τῶν μοντέρνων ἀρχιτεκτόνων ἔχει παρέλθει καὶ τὰ πράγματα ἀναλύονται μὲ μεγαλύτερη νηφαλιότητα. Οἱ ἀρχιτέκτονες αἰσθάνονται πῶς ἐλεύθεροι κατὰ τὴν δημιουργία τους, χωρὶς βεβαίως νὰ εἶναι γι' αὐτὸ ἀνήθικοι. Ἀπλῶς ἡ κοινωνία ἔγινε περισσότερο πλουραλιστικὴ καὶ κατάλαβε ὅτι δὲν ἔχει «ἐνὸς χρειάν», ἀλλὰ πολλῶν καὶ ποικίλων.

Τί γίνεται ὅμως μὲ τὴν συντήρηση, τὴν ἀποκατάσταση καὶ κατ' ἐπέκτασιν τὴν ἀναστήλωση ἢ καὶ τὴν ἀνακατασκευὴ παλαιῶν κτιρίων; Ἐδῶ ὁ ὑπευθύνως χειριζόμενος τὰ πράγματα πρέπει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀνάγκες τῆς σημερινῆς κοινωνίας (μὲ τὴν εὐρυτάτη ἔννοια τοῦ ὅρου) καὶ συγχρόνως, ἂν ὄχι νὰ προβλέπει τὶς ἀνάγκες τῶν κοινωνιῶν τοῦ μέλλοντος, τουλάχιστον νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιβίωση τῶν μνημείων γιὰ τὶς ἐρχόμενες γενεές. Ὁ ἀρχιτέκτων στὴν δεύτερη αὐτὴ περίπτωσι, ἀντιθέτως πρὸς τὴν πρώτη, αἰσθάνεται πολὺ περισσότερο δεσμευμένος κατὰ τὴν ἐργασία του ἀπὸ ἄλλοτε, καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἀφ' ἐνὸς ἡ ἱστορικὴ συνείδησις ἔχει ὀξυνθεῖ καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο (δηλαδὴ τὰ μνημεῖα) ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ. Οἱ δυσκολίες ἐπαυξάνονται λόγῳ τῆς ἀσάφειας τοῦ ὅρου «ἀνάγκες τῆς σημερινῆς κοινωνίας»: Οἱ ἀξίες

[Τὸ χειρόγραφο ποὺ κατέδωσε ὁ κύριος Μπούρας φέρει τὸν τίτλο «Μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος. Τὰ ὅρια τῶν ἀποκαταστάσεων».]

που αντιπροσωπεύουν τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα ἔχουν ποικίλες ἐκτιμήσεις, ἐνῶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ δημιουργοῦνται (συνήθως μὲ στόχο τὰ ὀφέλη τῆς τουριστικῆς βιομηχανίας) σοβαρὲς προθέσεις γιὰ παρέμβαση ἀπὸ ἄλλες πλευρές.

Ἄν στραφοῦμε τώρα στὸ εἰδικότερο ἀντικείμενο, στὴν ἀποκατάσταση τῶν κτιρίων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἀμέσως ἀντιλαμβανόμεσθε ὅτι οἱ δεσμεύσεις καὶ οἱ δυσκολίες αὐξάνονται ἀκόμη περισσότερο. Πρόκειται γιὰ κτίρια συνήθως χωρὶς χρήσεις, ἢ μᾶλλον μὲ τὴν μοναδικὴν χρήσιν, αὐτὴν τοῦ ἐκθέματος. Ὡς ἐκ τούτου τὸ εἰκαστικὸ ἐνδιαφέρον τοὺς δεσπάζει. Συγχρόνως βρίσκονται σχεδὸν πάντοτε σὲ ἐρείπωσιν, πράγμα ποὺ ἐπαυξάνει τὰ προβλήματα συντηρήσεώς τοὺς καὶ ἐνίοτε δημιουργεῖ ἀπορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν. Τὸ σπουδαιότερο, πλεῖστες πληροφορίες γι' αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ μία ἄλλη ἐπιστημονικὴ περιοχὴ, ἐκείνην τῆς ἀρχαιολογίας, κλάδο τῶν οὐμανιστικῶν σπουδῶν, στὸν ὁποῖο ὁ τεχνικὸς προβληματισμὸς εἶναι ξένος, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ τὴν συντήρησιν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων μὲ μνημειακὴ καλλιτεχνικὴ ἀξία εἶναι χωρὶς τέλος.

Ἔτσι, τὸ ἐρώτημα ἂν πρέπει νὰ γίνονται ἀποκαταστάσεις κτιρίων τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ μὲ ποιὸν τρόπο, εἶναι πολυπλοκότερο ἀπὸ τὰ συνηθισμένα καὶ ἰδιόζων. Τόσο ἡ ἀνάγκη συντηρήσεώς τοὺς ὡς πολιτιστικῶν ἀγαθῶν, ὅσο καὶ ἡ βελτίωσις τῆς «χρήσεώς» τοὺς ὡς ἐκθεμάτων, κάνουν, σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα, κατ' ἀρχὴν τὴν πρόθεσιν ἀποκαταστάσεως ἡθικὴν. Ἐξ ἄλλου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχαίων κτιρίων γύρω ἀπὸ τὴν Μεσόγειον, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη γίνῃ ἢ ἐνδέχεται νὰ γίνουν παρεμβάσεις ἀποκαταστάσεως, δὲν εἶναι πολὺ μεγάλος· μπορεῖ κανεὶς νὰ ἔχει ἐποπτεία τοῦ ὅλου θέματος.

Μία οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τῶν μνημειακῶν κτιρίων τῆς ἐλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν ἄλλων (μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων) εἶναι ἡ ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευὴ τοὺς ἀπὸ αὐτοδύναμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, συνδεόμενα μεταξὺ τοὺς ὅχι μὲ κονιάματα, ἀλλὰ μὲ μικροὺς μεταλλικοὺς συνδέσμους, ἐν ξηρῷ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἕνα κτίριον δὲ ἦταν δυνατόν νὰ διαλυθεῖ καὶ νὰ ξανακτισθεῖ σὲ ἄλλην θέσιν, χωρὶς νὰ χάσῃ τίποτε ἀπὸ τὴν ἀξίαν του· οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔκαναν ἤδη τέτοιες μεταφορὲς ναῶν, ὅπως τοῦ Ἑρεως ἢ τῆς Σουινιάτιδος Ἀθηνᾶς στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά. Ἀλλὰ σημαίνει ἐπίσης ὅτι καὶ σήμερα τίποτε δὲν παρεμποδίζει τὸ ξανακτίσιμο ἐνὸς ναοῦ, τοῦ ὁποίου

σώθηκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἢ τὴν προσωρινὴ ἀπομάκρυνση ἢ τὴν ἀντικατάστασίν τους μὲ καινούρια, γιὰ τὴν προστασία τους. Ἐφ' ὅσον τὰ αὐτοτελὴ λίθινα μέλη παραμένουν ἀβλαβή, κάθε παρέμβαση εἶναι ἀναστρέψιμη. Οἱ προσθῆκες ἄλλωστε ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ καινούριο ὑλικὸ δὲν ἀποτελοῦν ἀνεπανόρθωτο λάθος, δεδομένου ὅτι εἶναι δυνατόν χωρὶς βλάβη κάποτε νὰ ἀπομακρυνθοῦν.

Ἀλλὰ ὅλοι ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση, ξέρουν ὅτι κάθε μνημεῖο ἀποτελεῖ μία ἰδιαίτερη περίπτωση, καθὼς καὶ ὅτι ἡ διατύπωση νόμων γενικῆς ἐφαρμογῆς θὰ ἀποτελοῦσε λάθος. Σήμερα, ἕνα κοινῶς ἀποδεκτὸ κεῖμενο δεοντολογίας, τὸ ὁποῖο θέτει ὅρια στὶς προθέσεις τῶν ἀρχιτεκτόνων ποὺ διαχειρίζονται τὰ μνημεῖα, εἶναι ὁ πασίγνωστος Χάρτης τῆς Βενετίας. Μολονότι πέρασαν σχεδὸν τριάντα χρόνια ἀπὸ τὴν σύνταξή του, ὁ σύντομος καὶ εὐέλικτος αὐτὸς κῶδιξ συμπεριφορᾶς ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὴν ἀξία του.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας συνετάγη ἀπὸ ἀρχιτέκτονες ποὺ εἶχαν τὴν φροντίδα κυρίως μεσαιωνικῶν καὶ νεώτερων μνημείων, δύο τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἄρθρα του, τὰ ἀρ. 15 καὶ 16, ἀναφέρονται στὰ εἰδικότερα προβλήματα τῶν κτιρίων τῆς ἀρχαιότητος. Γι' αὐτὰ γίνεται δεκτὴ μόνον ἡ ἀναστίλωση, ἡ ἀνασύνθεση δηλαδὴ ἀπὸ μέλη ποὺ ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Παραλλήλως ὅμως γίνεται λόγος καὶ γιὰ συμπληρώσεις, δεκτὲς προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθοῦν οἱ συνθῆκες συντηρήσεως τοῦ μνημείου καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ μορφολογικὴ του συνέχεια.

Ἡ φράση αὐτὴ ἐνδέχεται νὰ θεωρηθεῖ ἀσαφής. Δυνατὸν ὅμως καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐπιτρέπει κάποια προσαρμογὴ στὶς εἰδικὲς ἀνάγκες ἐνὸς κυρίου. Τὰ ὑπόλοιπα ἄλλωστε ἄρθρα τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας δημιουργοῦν ὀρισμένες ἀπορίες κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ ἀποκαταστάσεις μνημείων τῆς ἀρχαιότητος. Ἔτσι, προκειμένου νὰ προσεγγίσωμε πληρέστερα τὸ θέμα, ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετάσωμε ἀναλυτικὰ τὶς ἀξίες ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ κύρια αὐτὰ γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο.

Ἐνα μνημεῖο τῆς ἀρχαιότητος εἶναι πρὶν ἀπὸ ὅλα ἕνα ἱστορικὸ τεκμήριο. Δὲν μαρτυρεῖ μόνον τὴν τέχνη καὶ τὴν τεχνολογία τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ μὲ παντοειδῆ μεταγενέστερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα φέρει, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν τύχη του μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Ὅλα αὐτὰ δὲν ἀξιοποιοῦνται παρὰ μόνον ὅταν ἐρμηνευθοῦν σωστά,

πράγμα που δὲν εἶναι ἐφικτὸ ἀμέσως σήμερα. Γίνεται ἔτοι φανερό ὅτι ἂν βλέπαμε τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος ὡς ἱστορικὰ τεκμήρια καὶ μόνον, δὰ ἔπρεπε νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ κάθε προσπάθεια ἀποκαταστάσεως, νὰ τὰ διατηροῦμε ὡς εὐρέθησαν (as found), μὲ ὅλες τὶς ἐπιπτώσεις πού θὰ εἶχε αὐτό. Σκεφθεῖτε λόγου χάριν τὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλέους ἂν εἶχαν παραμείνει ὡς εὐρέθησαν, μὲ τὰ τούρκικα κανονιοστάσια ἐπάνω τους, ἢ τὴν στοὰ τῆς Βραυρῶνος ὡς βάλτο, μὲ τὰ μέλη τῆς δωρικῆς τῆς κιονοστοιχίας κατακείμενα μέσα στὰ νερά. Ὅπωςδήποτε ὅμως τὰ παντοειδῆ ἐπιστημονικὰ ἢ ἱστορικὰ τεκμήρια ἀναλύονται στὰ ἐπὶ μέρους λίθινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ συναποτελοῦν τὸ κύριο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ πρέπει νὰ μείνει ἄθικτο, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πού χρειάζεται νὰ συμπληρωθεῖ, προκειμένου νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μία ἀναστήλωση. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ αὐστηρῶς σκοπιά, μία ἀποκατάσταση μπορεῖ νὰ εἶναι δευτερεύουσα, ὅταν κάποια ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀποκτήσουν νόημα μὲ τὴν ἔνταξη τῶν μελῶν στὴν σωστή τους θέση. Στὸ Ἐρέχδειο λ.χ. ἔγινε φανερό ὅτι μία ξύλινη στέγη τῆς τουρκοκρατίας εἶχε προσκολληθεῖ στὴν νότια πλευρά του, ὅταν τὰ blocks τοῦ τοίχου, πού εἶχε καταρρεύσει, ξαναπῆραν τὶς ἀρχικὲς τους θέσεις.

Εἶναι λοιπὸν οἱ ἱστορικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἀξίες πού θέτουν ὅρια στὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων, ἐπιβάλλοντες τὴν ἀρχὴ τῆς ἀναστρεψιμότητος, τῆς δυνατότητος δηλαδὴ ἐπαναφορᾶς τοῦ κυρίου στὴν κατάσταση πού βρισκόταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση. Ἡ τήρηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς εἶναι ἐφικτὴ μόνο σὲ κτίρια ἀποτελούμενα ἐξ ὁλοκληρίου ἀπὸ αὐτοδύναμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κτισμένα ἐν ξηρῷ, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, καὶ ἀφοῦ ληφθεῖ φροντίδα πλήρους τεκμηριώσεως μὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση.

Τὰ μνημεῖα ἐπίσης ἐκφράζουν ἀξίες καλλιτεχνικὲς. Εἶναι ἔργα τέχνης. Εἰδικότερα τὰ μνημεῖα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ἔχουν ἀπόλυτη ἁρμονία τῶν μορφικῶν τους στοιχείων, πού πολὺ εὐκόλα εἶναι δυνατόν νὰ διαταραχθεῖ ἀπὸ μία ἄστοχνη ἐπέμβαση. Τὸ ἰδεῶδες κάλλος τους τὸ εἶχαν κατὰ τὴν ἀρχικὴ τους κατάστασιν· τὰ ἐρείπια μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἐκφράζουν καλύτερα ἀπὸ ἐκείνην τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τους ἢ καὶ τὴν βούληση τῶν ἀρχιτεκτόνων πού τὰ ἔκτισαν καὶ τὰ διακόσμησαν. Γιὰ τὴν ἀνάδειξη λοιπὸν τῶν καλλιτεχνικῶν ἀξιῶν (ἡ ὁποία εἶναι ἠθικὴ, γιατί κάνει προσιτὴ στὴν κοινωνία τὴν ὁμορφιά τους) ὑπάρχει ἡ πρόθεση ἀναστηλώσεων, ἀποκαταστάσεων καὶ ἀκό-

μη ἀνακατασκευῶν. Μία σειρά ὅμως ἀπὸ λάθην εἶναι δυνατὸν νὰ κάνει τις προθέσεις αὐτὲς μία συμφορά.

1. Ἡ διαφοροποίηση μεταξὺ ἀρχικῶν μερῶν καὶ συγχρόνων προσθηκῶν, τὲς ὁποῖες ἐπιβάλλει τὸ ἄρθρο 12 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, ἂν γίνει ὑπερβολικὴ εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ καταστρέγει τὴν ἀρμονία τοῦ ὅλου. Τὰ τιμεντένια γεῖσα τῆς ἀναστηλώσεως Μπαλάνου στὸν Παρθενῶνα καὶ οἱ συμπληρώσεις ἀπὸ τοῦθλα στοὺς ναοὺς τοῦ Σελινοῦντος εἶναι τυπικὰ παραδείγματα.

2. Τὰ λάθην στὴν θεωρητικὴ ἀναπαράσταση ἑνὸς ἀρχαίου κυρίου, ἐφαρμοζόμενα σὲ ἀναστηλώσεις, γίνονται ἐπίσης καταστροφικά. Πρόκειται γιὰ παράβαση τοῦ ἄρθρου 9 τοῦ Χάρτη. Παραδείγματα ἐδῶ ἀπὸ τὸν μεγάλον ναὸ τῆς Πριήνης (μὲ ἓνα σφόνδυλον λιγότερον στοὺς κίονες) καὶ τὴν θόλον τῶν Δελφῶν (μὲ ἓνα σφόνδυλον περισσότερον).

3. Πολλὲς συμπληρώσεις εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση κιβδηλίας, αἴροντας τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐρειπίου ποὺ ἔχει τὸ μνημεῖον. Παράδειγμα ἡ στοὰ στὴν Κῶ.

4. Ἀντιθέτως, ἡ ἀναστίλωση μὲ φθαρμένα καὶ ἀλλοιωμένα μέλη μπορεῖ νὰ στερήσει ἓνα μνημεῖον ἀπὸ τὸ καλλιτεχνικὸ τοῦ ἐνδιαφέρον, κυρίως ὅταν αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν τελειότητα τῶν γραμμῶν του. Τυπικὴ ἡ περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς.

5. Οἱ συμπληρώσεις, κυρίως ὅταν γίνονται μὲ τεκνητὸ λίθον, εἶναι δυνατὸν νὰ καταστρέψουν τὴν ἔννοια τῆς αὐτοτέλειας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζεται τὸ ὅλον. Τυπικὸ παράδειγμα τὸ Τραϊάνειον στὴν Πέργαμον.

Ποῦ καταλήγουν ὅλα αὐτά; Στὸ ὅτι τὸ καλλιτεχνικὸ ἐνδιαφέρον ἑνὸς μνημείου τῆς ἀρχαιότητος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαυξηθεῖ μὲ ἀναστίλωση ἢ ἀποκατάσταση, χρειάζεται ὅμως ἐξαιρετικὴ προσοχὴ κατὰ τὸν χειρισμὸ τοῦ θέματος, δεδομένου ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ γίνουν παντοειδῆ λάθην.

Τὰ μνημεῖα εἶναι ἄλλωστε φορεῖς συναισθηματικῶν καὶ συμβολικῶν ἀξιῶν. Εἰδικότερα τὰ κτίρια τῆς ἀρχαιότητος εἶναι πολὺ φορτισμένα μὲ συναισθήματα καὶ ιδέες, πρᾶγμα ποὺ δημιουργεῖ ἄλλα προβλήματα.

Ἡ εἰκόνα τοῦ ρομαντικοῦ ἐρειπίου, ἐνταγμένου σὲ ἓνα ἄδικο ἀκόμη φυσικὸ περιβάλλον, μὲ τονισμὸ τοῦ γραφικοῦ στοιχείου, κυριάρχησε στὸν εὐρωπαϊκὸ κῶρον κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Γιὰ ἓναν ἀρχαῖον

Ἑλλῆνα δὰ ἦταν ἀπαράδεκτοι. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ σήμερα πολλοὶ ἀρνοῦνται τὴν ἀλλαγὴν τῆς ρομαντικῆς αὐτῆς εἰκόνας, θυσιάζοντας σὺν συναισθηματικῆς ἀξίας καὶ σὲ μία ρητορικὴ ἔκφραση θαυμασμοῦ τῆς ἀρχαιότητος ὅλες τὶς λοιπὲς ἀξίες γνώσεως καὶ ἐκτιμήσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς, ἀρνούμενοι ἀκόμη καὶ τὶς σωστικὰς ἐπεμβάσεις. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ τάση τὰ μνημεῖα νὰ μείνουν ἀμετάβλητα. As found.

Ἀνάλογον εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν συμβόλων. Μερικὰ ἀρχαῖα κτίρια, μὲ κορυφαῖο τὸν Παρθενῶνα, θεωροῦνται σύμβολα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Καὶ φυσικὰ τὰ σύμβολα πρέπει νὰ μὴν ἀλλάζουν ὅγῃ. Καὶ πάλι ὑπάρχει ἡ τάση τὰ μνημεῖα νὰ μείνουν ἀμετάβλητα καὶ νὰ ἀποκλείονται οἱ ἀποκαταστάσεις.

Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, οἱ χρήσεις τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος εἶναι πολὺ λίγες. Συνήθως περιορίζονται σ' ἐκείνες τοῦ ἐκδέματος. Τὸ κύριο εἶναι ἓνα πολιτιστικὸ ἀγαθὸ, τὸ ὁποῖο ὅλοι θέλουν νὰ δοῦν καὶ νὰ καταλάβουν τὸ εἰκαστικὸ του νόημα. Ἔτσι, ὅπως ζητεῖ καὶ τὸ ἄρθρο 15 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, «...δὰ εἶναι εὐπρόσδεκτη κάθε πρωτοβουλία ποὺ δὰ διευκολύνει τὴν κατανόηση τοῦ μνημείου χωρὶς νὰ παραμορφώνει τὴν σημασίαν του». Καὶ σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα, ἡ διευκόλυνση τῆς κατανοήσεως τοῦ μνημείου εἶναι ἠθικὴ, δεδομένου ὅτι εἶναι κοινωνικῶς ὠφέλιμη.

Ἡ βελτίωση τῆς χρήσεως ἐνὸς κυρίου τῆς ἀρχαιότητος ὡς ἐκδέματος συνεπάγεται λοιπὸν τὴν αὐξηση τῆς διδακτικῆς του ἰκανότητος, καὶ αὐτὸ μὲ τὴν σειράν του ὁδηγεῖ σὲ προθέσεις ἀναστηλώσεων, ἀποκαταστάσεων, καὶ ἀκόμη ἀνακατασκευῶν.

Στὶς ἴδιες προθέσεις ὁδηγοῦν καὶ ὁρισμένες ἄλλες χρήσεις: γιὰ πολλὰ θέατρα καὶ ὠδεῖα τῆς ἀρχαιότητος ὑπάρχουν ἀνάλογες προθέσεις, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ σύγχρονες παραστάσεις.

Ἀλλὰ τόσο στὴν μία περίπτωση ὅσο καὶ στὴν ἄλλη, οἱ χρήσεις εἶναι ἠθικὲς καὶ ὠφέλιμες, ἐνῶ οἱ καταχρήσεις εἶναι καταστρεπτικὲς: Ἡ ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου στὴν Ἀθῆνα λ.χ. μᾶς βοηθεῖ νὰ κατανοήσωμε πῶς ἦταν τὰ τεράστια αὐτὰ κτίρια τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐξαφάνισε ὅμως διὰ παντὸς τὰ λίγα ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου κυρίου καὶ τὸ κατέστρεψε ὡς ἀρχαιολογικὸ τεκμήριο. Στὰ ἀρχαῖα θέατρα ἄλλωστε εἶναι συνηθέστατες οἱ πρόχειρες καὶ ἀνεπαρκῶς μελετημένες ἀποκαταστάσεις, οἱ κακῶς νοούμενες καλλιτεχνικὲς δημιουργίαι σκηνικῶν, καὶ σὺν αὐτῶν ἀδωότερες περιπτώσεις, ἡ

ιδιοποίηση από τους σύγχρονους ανθρώπους του θεάτρου της συναισθηματικής φορτίσεως που προσφέρει από μόνο του ένα αρχαίο κτίριο. Είναι δηλαδή συνήθειες οί καταχρηστικές καταστάσεις.

‘Από τὰ προηγούμενα ὁδηγεῖται κανεῖς στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν μεταχείριση τοῦ μνημείου τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος ὑφίστανται ἀντιθετικὲς τάσεις. Ἡ συντήρηση, οἱ χρήσεις καὶ ἡ μορφολογικὴ καὶ αἰσθητικὴ τους πληρότητα ἀπαιτοῦν νὰ γίνονται ἀποκαταστάσεις. Ἡ ἀξία τους ὡς ἱστορικῶν-ἐπιστημονικῶν ντοκουμέντων, ἡ ἀντίληψη τῆς παγιομένης εἰκόνας καὶ ἡ ἀξία τους ὡς συμβόλων ζητεῖ ἀντιθέτως νὰ παραμένουν ὡς ἔχουν. Ἀμετακίνητοι κανόνες στὴν μεταχείριση τῶν μνημείων τῆς ἀρχαιότητος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν, καὶ ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας σὲ πολλὰ ἄρθρα του εἶναι ἐν προκειμένῳ ἀσαφὴς ἢ ἀνεπαρκής.

Μὲ γνώμονα τὸ κοινωνικὸ συμφέρον καὶ τὴν προοπτικὴ διατηρήσεως γιὰ τὶς ἐπόμενες γενεὲς ὀφείλει κανεῖς νὰ ἀναζητεῖ πάντοτε μία ἰσορροπία. Ἰσορροπία μεταξὺ τῶν θετικῶν στοιχείων ποὺ ἀναβαθμίζουν τὶς ἀξίες κάθε μνημείου, ἡ ὁποία συγχρόνως δέτει ὅρια, ὥστε νὰ περιορισθοῦν κατὰ τὸ δυνατὸν οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις σὲ κάθε ἐπέμβαση.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

Θὰ περιορισθῶ στὴν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος στὶς Βάσσεις τῆς Φιγαλείας. Ὅπως ἴσως θὰ γνωρίζετε, τὸ μνημεῖο τελεῖ ὑπὸ ἰδιαίτερη κρατικὴ μέριμνα καὶ γιὰ τὴ διατήρησή του σχεδιάζονται ἔργα μακρᾶς πνοῆς τῆς κατηγορίας τῶν ἀναστηλώσεων. Τὸ πρόβλημα εἶναι λίγο πολὺ γνωστὸ· πολὺ σύντομα θυμίζω ὅτι πρόκειται γιὰ μία ἐπικίνδυνη ἀπὸ στατικῆς πλευρᾶς κατάσταση γενικῆς παραμόρφωσης τοῦ κτιρίου, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἐξελίσσεται καὶ ὀφείλεται α) στὴν ἔκπλυση τῆς ἀργίλου τοῦ θεμελίου, β) στὴν ἰδιοτυπία τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, ποὺ εὐνοεῖ τὴ θραύση καὶ μετακίνηση τῶν λίθων, καθὼς ἐπιτρέπει τὴ διείσδυση νεροῦ καὶ ἀνάπτυξη παγετοῦ μέσα σὲ ἄρμους καὶ ρωγμές, καὶ γ) στὴ σεισμικότητα τῆς περιοχῆς. Πρὶν ἀπὸ ἓναν περίπου χρόνο ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ποὺ εἶναι ἐντεταλμένη γιὰ τὰ ἔργα συντήρησης τοῦ μνημείου, καὶ οἱ συνεργάτες της παρουσάσαν σὲ μία Πρώτη

Διεθνὴ Συνάντηση Ειδικῶν τρεῖς τόμους μελετῶν μετὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν προβλημάτων, μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν γιὰ τὴν ἐξεύρεσιν λύσεων θεραπείας τους καὶ μετὰ μία γενικὴ πρόταση δραστηκῆς ἐπέμβασης μετὰ σκοπὸν τὴν στερέωσιν καὶ συντήρησιν τοῦ ἐρειπίου. Ἐκτὸς τῶν θέσεων ποὺ ὑποστηρίχθησαν στὴ διάρκειαν τῆς Συνάντησης γιὰ τὸ πολὺ σοβαρὸ αὐτὸ ζήτημα τῆς ἐπέμβασης, περισσότεροι ἀπὸ σαράντα ἐπιστήμονες διαφόρων ἐιδικοτήτων, Ἕλληνες καὶ ξένοι, κατέδεσαν καὶ γραπτῶς τὴ γνώμην τους στὴν Ἐπιτροπή. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς σφυγμομέτρησης, ποὺ δημοσιεύονται στὰ *Πρακτικά* τῆς Συνάντησης, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς σημερινῆς συζήτησης, καὶ σὲ αὐτὰ ἀκριβῶς δὲ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια τῆς ὁμιλίας μου.

Καὶ πρῶτα μία διευκρίνισιν ὡς πρὸς τὸν ὅρον «ἀναστυλώσεις». Ὑποθέτω ὅτι ὁ ὅρος μπαίνει στὸ θέμα μετὰ τὴν εὐρύτερην καὶ περιεκτικότερην ἔννοιάν του. Διότι στὸ μνημεῖον τῆς Φιγαλείας, ὅπου προέχει τὸ δομοστατικὸ πρόβλημα, ἡ σχεδιαζόμενη ἐπέμβασις ἐπιδιώκει μὲν πρωτίτως τὴν ἀποκατάστασιν τῆς εὐστάθειας τοῦ κτιρίου μετὰ ἄρσιν τῶν γεωμετρικῶν παραμορφώσεων, δέτει ὅμως ἐκ παραλλήλου καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς διόρθωσης τῶν σφαλμάτων τῶν παλαιότερων ἀναστυλώσεων καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς συμπληρωματικῆς ἀναστυλώσεως μετὰ ἐπανεξέτασιν μικρότερου ἢ μεγαλύτερου μέρους ἀπὸ τὸ κατακείμενον δομικὸ ὑλικόν. Θέμα ὁρίων καὶ μεθόδου τίθεται ἀσφαλῶς καὶ γιὰ τὶς τρεῖς περιπτώσεις, καὶ αὐτὸ δὲ φανεῖ ἀμέσως.

Ἡ ἐπέμβασις γιὰ τὴ δομικὴ ἀποκατάστασιν προβλέπει ἀνάταξιν τοῦ κτιρίου ἐκ βάθρων: στὴν περίστασιν, σταδιακὴ μετακίνησις τῶν κιόνων ὁλοσώμων καὶ ἀποσυναρμολόγησις τῆς κρηπίδας, τοποθέτησις παρεμβλήματος ὑπὸ τὴν εὐδυντηρίαν, μερικὴ στερέωσις τοῦ δυτικοῦ θεμελίου καὶ ἀνατοποθέτησις ὅλων στὶς κανονικὰς τοὺς θέσεις: στὸν οἰκόν, ἀναδιάταξιν τῶν λίθων τῶν τοίχων καί, ἐνδεχομένως, συμβιβασμὸν τῶν δαπέδων πρὸς τὶς κανονικὰς στάθμες, ποὺ δὲ προκύβουν μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κρηπίδας καὶ τῆς περιστάσεως. Δύο πρὸς ἕνα οἱ ἐρωτηθέντες εἰδικοὶ πιστεύουν ὅτι ἡ κατάστασις στὴν περίστασιν δὲν εἶναι δυνατόν πλέον νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μετὰ ἡμίμετρα καὶ τάσσονται ὑπὲρ τῆς ἐκτεταμένης ἀποσυναρμολόγησεως τοῦ μνημείου, μετὰ σκοπὸν τὴν ἀποκατάστασιν τῆς δομικῆς συνοχῆς καὶ εὐστάθειας καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἀντισεισμικῆς του συμπεριφορᾶς. Ὡς προϋποθέσεις γιὰ μία τέτοια ἐπέμβασις θέτουν: τὴν ἀναλυτικὴ μελέ-

τη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς κρηπίδας καὶ τῶν κιόνων πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποσυναρμολόγηση, τὴν ἀναλυτικὴ τεκμηρίωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὴ σταδιακὴ ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴ σύνδεση τῆς προόδου τῶν μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ δὴ προκύπτουν στὴν πορεία (ιδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀποκάλυψη καὶ μερικὴ στερέωση τοῦ δυτικοῦ θεμελίου). Ἐνας στοὺς τρεῖς ἐρωτηθέντες ἀντιτίθεται στὴν εὐρείας κλίμακας ἐπέμβαση, ἀντιπροτείνοντας σημειακὴ μόνον ἀντιμετώπιση τῶν παραμορφώσεων καὶ ἐπὶ τόπου συντήρηση καὶ στερέωση τῶν μελῶν. Τὰ ὅρια θέτει τὸ ἴδιο τὸ ἀποσαθρωμένο δομικὸ ὑλικό, ὁ φόβος δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀποξήλωση τμημάτων τοῦ κτιρίου καὶ ἡ μετακίνηση μελῶν δὲ ἀποβεῖ μοιραία γιὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτά, μὲ ἀποτελεσματὴν τὴν ἀπώλεια ἀρχαίου ὑλικοῦ σὲ μεγάλῃ ἔκταση, τὴν ἀντικατάστασή του μὲ νέο, καὶ ἄρα τὴ διατάραξη τῆς αὐθεντικότητος τοῦ μνημείου.

Στὸν σηκὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅπου ἡ σημερινὴ κατάσταση τῶν τοίχων εἶναι ἐν πολλοῖς προῖν τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα, οἱ εἰδικοί, σὲ ἀναλογία πέντε πρὸς ἓναν, πιστεύουν ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἀναδιάταξη τῶν λίθων, νὰ διορθωθοῦν τὰ λάθη τῆς παλαιᾶς ἀναστήλωσης, νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ σιδερένια παρεμβλήματα καὶ συνδετήρια ποὺ προκαλοῦν βλάβες, νὰ συμπληρωθοῦν τὰ κενά. Προϋπόθεση καὶ πάλι ἡ ἀναλυτικὴ μελέτη τῶν τοίχων, ἡ ἀξιολόγηση κάθε λίθου χωριστά, ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἀπαιτούμενου νέου ὑλικοῦ κλπ. Στὸ ἐρώτημα ὅμως, ἂν πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ καὶ ὁ συμβιβασμὸς τῆς στάθμης τοῦ τοικοβάτη πρὸς τὴν κρηπίδα καὶ τὴν περίσταση, ἐκδηλώνεται μεγαλύτερος δισταγμός. Ἡ ἐπέμβαση στὸ θεμέλιο τῶν τοίχων γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ γίνεται ἀποδεκτὴ σὲ ἀναλογία 1.7:1.3, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ κτίριο εἶναι ἓνα σύνολο καί, κατὰ συνέπειαν, οἱ ἐπεμβάσεις σὲ ἓνα μέρος τοῦ δημιουργοῦν ἀσυμβίβαστες καταστάσεις σὲ ἓνα ἄλλο. Ὅσοι τὴν ἀπορρίπτουν ἐπικαλοῦνται τὸ ἐπιχείρημα ὅτι προέχει ἡ στερέωση καὶ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ ἀναστηλωτικὴ προτεραιότητα μία τέτοια ἐπέμβαση, ἐφ' ὅσον οὔτε ἡ καθίζηση τοῦ τοικοβάτη οὔτε οἱ παραμορφώσεις τῶν τοίχων εἶναι τέτοιες, ποὺ νὰ ἐμπνέουν ἀνησυχία. Ἐνας στοὺς ἑξὶ ἐν τέλει προτείνει νὰ μὴ γίνῃ καμία ἐπέμβαση γιὰ διόρθωση τῆς γεωμετρίας τοῦ σηκοῦ. Ἀπὸ τοὺς ξένους κυρίως ἐπιστήμονες δίνεται γενικῶς ἔμφαση στὴ συναισθηματικὴ ἀξία ποὺ ἔχει ἡ σημερινὴ εἰκόνα φθορᾶς τοῦ μνημείου καὶ στὸν ρόλο τῶν παραμορφώσεων, ὡς παράγοντος ἑναρμόνισής του μὲ τὸ φυσικὸ του περιβάλλον.

Τελικῶς, ἡ ἐπικρατοῦσα τάση εἶναι ὑπὲρ τοῦ νὰ διορθωθεῖ ἡ γεωμετρία τοῦ ναοῦ, μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀρχικὴ γεωμετρία αὐτὴ ποὺ δὰ πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ, ἀλλὰ μία γεωμετρία ποὺ δὰ ἀνταποκρίνεται σὲ βασικὲς ἀπαιτήσεις καὶ δὰ ἐξασφαλίζει ταύτιση ἀρμῶν, καλὴ ἔδραση λίθων, σωστὴ τοποθέτηση συνδέσμων κλπ. Συμπληρώσεις τῶν θραυσμένων λίθων καὶ ἀντικαταστάσεις τῶν πολὺ φθαρμένων, μὲ χρῆση τεχνητοῦ ἢ φυσικοῦ λίθου (ἐν προκειμένῳ τοῦ τοπικοῦ ἀσβεστολίθου), γίνονται σὲ συντριπτικὴ πλειοψηφία δεκτές, ἐφ' ὅσον ὁ σκοπὸς δὰ εἶναι ἡ ἐπίλυση τοῦ δομικοῦ προβλήματος, ἡ βελτίωση δηλαδὴ τῆς εὐστάθειας καὶ τῆς ἀντισεισμικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ναοῦ, καὶ ὅχι ἡ βελτίωση τῆς εἰκόνας τοῦ ἑρειπίου, ἢ ἡ αὐξηση τῆς φέρουσας ἰκανότητος τοῦ κυρίου καί, κατ' ἐπέκτασιν, τὸ ἐφικτὸ πλεόν ἐνδεχόμενο περαιτέρω συμπληρώσεων.

Ὑπὸ τὸ πρῶμα αὐτῶν τῶν ἐκτιμήσεων ἡ ἰδέα τῆς συμπλήρωσης τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ μὲ τὸ διάσπαρτο ὑλικὸ βρῖσκει σχετικῶς περιορισμένη ἀπόκριση. Οἱ μισοὶ περίπου ἀπὸ τοὺς ἐρωτηθέντες ἀνταποκρίνονται θετικὰ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ μόνου ἄλλωστε κατακείμενου σήμερα κίονος τοῦ πετροῦ, τοῦ νοτισσαντολικοῦ, ὅπως καὶ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν συμπλήρωση τῶν ἐλλειπόντων ἐπιστυλίων, δέχονται δηλαδὴ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ στὴ μορφή ποὺ γνωρίζουμε ὅτι εἶχε στὰ 1812. Οἱ δύο στοὺς τρεῖς ἐρωτηθέντες θεωροῦν ἐπίσης ἐφικτὴ τὴν καθ' ὕψος συμπλήρωση τῶν τοίχων τοῦ οἴκου καὶ τοῦ κορμοῦ τῶν ἡμικιόνων, μέχρι τοῦ σημείου ὅπου ὑπάρχει ἐπαρκὲς αὐθεντικὸ ὑλικό. Κατηγορηματικὴ ὅμως εἶναι ἡ ἀντίθεση τῶν περισσοτέρων στὴν ἰδέα τῆς ἀναστίλωσης τῶν ἀιτωμάτων, ὅπως καὶ σὲ ἐκείνην τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ ἰωνικοῦ θριγκοῦ στὸ ἐσωτερικό. Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀπορρίπτουν κάθε ἰδέα ἀναστίλωσης, γιὰ νὰ μὴ διαταραχθεῖ ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἑρειπίου, ὑπάρχουν καὶ οἱ προτείνοντες γενικῶς τὴν ἐλαχιστοποίηση τῶν ἐπεμβάσεων ἢ τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς γεωμετρίας τῶν ἰσταμένων μερῶν. Ὅσο γιὰ τὸ διάσπαρτο ὑλικὸ ποὺ δὲν δὰ ἐπανενταχθεῖ στὸ κτίριο, προτείνεται νὰ φυλαχθεῖ σὲ κλειστὸ χώρο, μὲ τρόπο ὥστε νὰ εἶναι ἐφικτὸ νὰ μελετηθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐνδεχομένως στὸ μέλλον.

Σὲ ἐνίσχυση τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἰδέας τῆς ἐκτεταμένης ἀναστίλωσης ἔρχεται καὶ ἡ ἐκτίμηση ὅτι ἡ συμπλήρωση καθ' ὕψος συμφέρει τὸ μνημεῖο ἀπὸ δομοστατικῆς πλευρᾶς, συντελεῖ δηλαδὴ, μὲ

τὴν προσθήκην τοῦ ἀπαραίτου κατακόρυφου φορτίου, σὴν ἐνεργοποίηση τῶν ἀντιστάσεων τῶν στοιχείων καὶ σὴν βελτίωση τῆς ἀποκρίσής τους σὲ σεισμό —μία ἀπογὴν ποὺ ἐπιδέχεται ἄλλωστε ἐργαστηριακὸν ἔλεγχον.

Πέραν αὐτοῦ, ὑπάρχει καὶ μία ἰδιαίτερη παράμετρος σὴν περίπτωσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος, ποὺ παίζει ἀποφασιστικὸ ρόλον σὴν καθορισμὸ τοῦ εὗρους τῆς ἀναστίλωσης. Εἶναι ἡ ἀνάγκη μόνιμης προστασίας τοῦ μνημείου ἀπὸ τὰ ὄμβρια καὶ τὸν παγετό, κυρίως λόγῳ τοῦ ὑλικοῦ του. Οἱ εἰδικοί προσανατολίζονται πρὸς τὴν στέγασιν τοῦ ναοῦ, καὶ συνάμα προβληματίζονται πολὺ σοβαρὰ γιὰ τὶς συνέπειες, φοβούμενοι, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ λύσιν αὐτὴ δὲ συμπαρασύρει σὲ ἐκτεταμένους συμπληρώσεις καὶ προσοδῆκες καθ' ὕψος. Ἄν τὸ μνημεῖον διατηρηθεῖ σὴν παρούσα μορφὴ του, τότε ἐπιβάλλεται ἡ ὑπαρξὴ στεγάστρου ποὺ δὲ τὸ περιβάλλει, ὅπως π.χ. τὸ ὑφιστάμενον σήμερον. Ἄν ὅμως ἀναστυλῶθεϊ πλήρως, τότε ἀρκεῖ μία στέγη ἀπὸ ἐλαφρὰ ὑλικά μετὰ τὴν μορφὴν τῆς ἀρχικῆς. Ἡ ἀναστίλωση δηλαδὴ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ συναρτημένη μετὰ τὸ ἂν ὁ ναὸς δὲ δεχθεῖ στέγαστρο ἢ στέγη. Τὸ ἐπιχείρημα πάντως τῆς συμπλήρωσης τῆς ἀνωδομῆς γιὰ διδακτικοὺς σκοποὺς, ἐλάχιστα ὑποστηρίχθηκε σὴν περίπτωσιν αὐτοῦ τοῦ μνημείου.

Τελειώνω μετὰ τὸ γενικὸ πόρισμα αὐτῶν τῶν συζητήσεων, ποὺ εἶναι: α) νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἐλάχιστη ἀπαιτητὴ σωστικὴ ἐπέμβασις, νὰ ἀναταχθοῦν δηλαδὴ τὰ ἱστάμενα μέρη χωρὶς προσοδῆκες, μετὰ προτεραιότητα σὶ τὸ περιστύλιον, καὶ β) ἡ στερέωσις τοῦ θεμελίου, ἡ ἀποκατάστασις τῆς κρηπίδας, ἡ ἐπαναφορὰ τῶν κιόνων σὴν θέσιν τους, ἡ συγκόλλησις, σύνδεσις καὶ ἐπανατοποθέτησις τῶν ἐπιστυλίων, νὰ ἐκτελεσθοῦν τμηματικῶς, καὶ μάλιστα μετὰ αὐτοτέλεια ἐργασιῶν σὲ κάθε τμήμα, γιὰ τὴν διασφάλισιν τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου καὶ τοῦ μνημείου, ποὺ δὲ πρέπει νὰ παραμένει ἐπισκέγιμον γιὰ τὸ κοινόν, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἔχει ὁ φορέας ἐκτέλεσις τοῦ ἔργου τὴν δυνατότητα, μετὰ τὴν σταδιακὴν πρόοδον τῶν ἐργασιῶν, νὰ αὐξάνει τὴν ἐμπειρίαν του, νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν βελτίωσιν τῶν ὑλικῶν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς τεχνολογίας, καὶ γενικῶς νὰ ἀνταποκρίνεται καλύτερον σὴν ἀποστολὴν του.

ΙΟΥΡΔΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Στὴ διάρκεια τῶν ἑκατὸν πενήντα ἐτῶν ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή μας ἀπὸ τὸν ξενικὸ ζυγὸ ἕως τὰ μέσα περίπου τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὅταν κατέρρευσε ἡ δεύτερη δικτατορία ποὺ ἀνεχθίκαμε νὰ μᾶς ἐπιβληθεῖ τριάντα μόλις χρόνια μετὰ τὴν πρώτη, μνημεῖα ὡς ἐκεῖνα τῆς ' Ακροπόλεως, πού, ὡς ἀνεξάρτητο κράτος, καταστήσαμε σύμβολά μας ἐθνικά, καυχώμενοι διὰ τὴν ἀδιόσπαστη συνέχειά μας ὡς λαοῦ —κληρονόμου τῆς δόξας τῆς κλασικῆς ' Ελλάδος—, τὰ φροντίσαμε περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀρχαῖο ἢ μνημεῖο τῆς ἴδιας ἢ ἄλλων περιόδων τῆς ἱστορίας μας, προγενεστέρων καὶ μεταγενεστέρων. Τὰ ἀποκαθάραμε ἀπὸ ὅτιδήποτε κρίναμε πὼς κηλίδωνε τὴν ἀγνότητα καὶ τὸ μεγαλεῖο τους καί, εὐθύς ἀμέσως, ἀρχίσαμε νὰ ἀνασυνθέτουμε τὴ χαμένη τους συνέχεια, τὴν ἀρχικὴ μορφή. Ἔτσι, ἀφοῦ τὰ ἀναστηλώσαμε καὶ ξανὰ καὶ ξαναἀναστηλώσαμε, μὲ κόπους καὶ ἔργα δεκαετιῶν, ἑνὸς ἰδίως ἀνθρώπου, ποὺ ἀφιέρωσε στὸ ἔργο αὐτὸ ὅλη του τὴ ζωή, τὰ ἐγκαταλείψαμε κατόπιν χωρὶς καμία συστηματικὴ φροντίδα συντηρήσεως, καθὼς εἴχαμε, στὸ μεταξύ, διαλύσει ἀντὶ νὰ ἀναδιοργανώσουμε τὴν Ὑπηρεσία ἐκεῖνη, τὴν ὁποία εἶχε ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργήσει μόνος του ἕνας ἄλλος, ἐπίσης ἀναστηλωτής, ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος.

Καί, ξαφνικά, ἂν καὶ εἰδοποιημένοι ἐγκαίρως, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ξένους, διαπιστώσαμε πὼς ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ τὰ χάσουμε, ὅχι πάντως ἀπὸ αἷτια φυσικὰ ἀλλὰ ἀνθρωπογενή, διότι καὶ τὸ περίφημο «νέφος» ἐμεῖς τὸ ἀφήσαμε, ἄφρονες καὶ ἀμέριμνοι, νὰ ἀπειλήσει κάποτε τὴν ἴδια μας τὴ ζωή. Ἔτσι, μὲ ἀφορμὴ τὴ διάσωσή της, ἄρχισε σύντομα μία νέα περίοδος ἀναστηλώσεων στὴν Ἀκρόπολη, πού, εὐθύς μετὰ, περιέλαβε καὶ ἄλλα κλασικὰ μας μνημεῖα. Παντοῦ ἐγκαταστάθηκαν «ιερῶν ἐπισκευασταί», οἱ ὅποιοι, λαμβάνοντες παρὰ τοῦ Δημοσίου ὅχι ἀσφαλῶς μόνο «τριάκοντα μνᾶς», ἵδρυσαν καὶ ἐκεῖνοι

[Τὸ κείμενο ποὺ κατέθεσε ὁ κύριος Δημακόπουλος φέρει τὸν τίτλο «' Ἱερῶν Ἐπισκευασταί'. Προσεγγίσεις τοῦ κλασικοῦ ἀρχαίου στὴν Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Ἡ δειγματολογικὴ ἀναστήλωση». Πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγικὴ παράγραφο παρατίθεται τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὴν Ἀριστ. Ἀθ. Πολιτ. (L 1-2): «κληροῦνται δὲ καὶ ἱερῶν ἐπισκευασταὶ δέκα ἄνδρες, οἱ λαμβάνοντες τριάκοντα μνᾶς παρὰ τῶν ἀποδεκτῶν ἐπισκευάζουσιν τὰ μάλιστα δεόμενα τῶν ἱερῶν».]

γραφεία τεχνικά, προκειμένου να επιτύχουν τη συντήρηση δια της αναστηλώσεως, τὸ ἔλασσον διὰ τοῦ μείζονος, ἀκολουθώντας μία παράδοση νεοελληνική, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ κινδυνεύει νὰ χαθεῖ.

Καὶ τότε, διστακτικότερα στὴν ἀρχὴ ἀλλά, σιγὰ σιγὰ, ὅλο καὶ πιο πολὺ, ἀρχίσαμε νὰ διαπιστώνουμε ὅτι οἱ σύγχρονές μας αὐτὲς ἀναστηλώσεις δὲν ἔμοιαζαν μὲ τὲς παλαιότερες, ἐκεῖνες πού, ἐφόσον τὸ κρίναμε ἀναγκαῖο, δὲν ἦσαν, ἐπὶ τέλους, χωρὶς κανένα νόημα νὰ ἐπιχειρήσουμε καὶ διὰ περιοχὲς τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ δὲν εἶχαν ἀναστηλωθεῖ, ἢ καὶ δι' ἄλλα μνημεῖα, ἄλλων ἱερῶν. Ἀλλὰ ἡ ἀναστήλωση ἡ νέα ἦταν τόσο ἰδιότυπη καὶ πρωτόγνωρη, ὥστε, διόλου περίεργο, συνάντησε μία διαρκῶς ὀγκούμενη ἀνησυχία, ὅπως ὑποδέτω πὼς δείχνει καὶ ἡ σημερινὴ συνεδρία.

Ἡ ἀντιπαράθεση, σὲ διεθνὲς μάλιστα ἐπίπεδο, ἄρχισε τὸ 1983. Ἡ συμμετοχὴ τῶν ξένων, ἄλλοτε ἐπικριτικὴ καὶ ἄλλοτε ἐπικυρωτική, ἦταν ἐπόμενη καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν ζητούσαμε νὰ μᾶς ποῦν τὴ γνώμη τους. Μνημεῖα ὡς ἐκεῖνα τῆς Ἀκροπόλεως ἰδίως ἔχουν δίκαια θεωρηθεῖ ἔκφραση ἑνὸς μεγάλου λαοῦ, τὲς βασικότερες ἀξίες τοῦ ὁποίου, ὅπως τὴν αἰσιοδοξία του ὅχι τόσο δι' αὐτὸ ποὺ εἶναι, ὅσο δι' αὐτὸ ποὺ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνεῖ ὁ ἄνθρωπος, ἢ τὴ δημοκρατία, ὑποτίθεται πὼς πρὸ πολλοῦ ἔχουν υἱοθετήσει οἱ περισσότεροι λαοί.

Μὲ ἐπικεντρο, λοιπόν, τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ὅρια ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλες ἰδιομορφίες τῶν ἀναστηλώσεων αὐτῶν συνέδρια, κυρίως τῶν ἐτῶν 1983, 1987 καὶ 1989, ἡ διαμάχη αὐτὴ ἔφθασε στὸ ζενιθὶ τῆς τροχιᾶς τῆς ὅχι μέσα στὸν εὐρύτερο κύκλο τῶν μελῶν ἑνὸς συνεδρίου, ὅπως θὰ νόμιζε κανεὶς, ἀλλὰ μέσα στὸν πολὺ μικρότερο τῶν μελῶν ἑνὸς Συμβουλίου καὶ μιᾶς Ἐπιτροπῆς, τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως τῶν Μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Πρόκειται διὰ τὴ συζήτηση τῶν προτάσεων διὰ τὴν ἀναστήλωση δύο κίωνων τῆς ἐξαστύλου κιονοστοιχίας τοῦ προνάου τοῦ Παρθενῶνος, μαζὶ μὲ τὸ ἐπιστύλιό τους, ποὺ ἔγινε στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο τῆς 23 Ὀκτωβρίου 1990. Ἡ πλειονότητα τῶν μελῶν δέχθηκε εἰσήγηση τοῦ ὁμιλοῦντος, ἐλαφρῶς τροποποιημένη μὲ πρόταση τοῦ νῦν Προέδρου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τότε μέλους τοῦ Συμβουλίου κυρίου Γεωργίου Δοντιᾶ. Τὸ Συμβούλιο δὲν ἀρνήθηκε μὲν τὲς προτάσεις τῶν ἐνδιαφερομένων, ἔκρινε ὅμως ὅτι ἦταν ἀνάγκη νὰ προχωρήσει κανεὶς δοκιμαστικῶς καὶ κατὰ στάδια, ἔτσι ὥστε νὰ ἐλεγχθεῖ, ἐνδιαμέσως, ἡ ἐπιτυχία τοῦ πρώτου σταδίου,

πρὶν προχωρήσουν οἱ ἐργασίες στὸ δεύτερο στάδιο, ἐκεῖνο ποὺ ζητοῦσε ὁ μελετητής, ἀλλὰ χωρὶς κανέναν ἔλεγχο ἐνδιάμεσο. Ἦταν μία πολὺ συνετὴ ἀπόφαση, ἡ ὁποία ὅμως διόλου δὲν ἄρρεσε στοὺς ἐνδιαφερομένους. Ἔσπευσαν, ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐκεῖνο βράδυ, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Τύπου, νὰ καταγγείλουν καὶ τὸ Συμβούλιο καὶ τὸν εἰσηγητὴ μὲ ἀσυνήθιστη δριμύτητα.

Αὐτὸ ὅμως ἦταν μόνον ἡ ἀρχή. Στὰ δύο ἐπόμενα χρόνια, ὁ μελετητής καὶ ὅσοι τὸν ὑποστήριζαν, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν μία τροποποίηση τῆς γνωμοδοτήσεως ἐκείνης τοῦ ΚΑΣ ὑπὲρ τῆς δέσεώς των, φρόντιζαν μὲ τὴν κάθε ἀντικατάσταση τοῦ ἀρμοδίου ὑπουργοῦ νὰ προσκαλοῦν τὸν νεοδιορισμένο ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, προκειμένου νὰ τοῦ δείξουν τὰ ἔργα καὶ νὰ τὸν ἐνημερώσουν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως κύριο θέμα τῆς συζητήσεως γίνονταν τὸ αἶτημα τῆς ἀναπομπῆς τοῦ ζητήματος αὐτοῦ στὸ ΚΑΣ. Ὑπέδεται ὅτι ὁ ὁμιλῶν, πρὸ τῆς πιέσεως τῆς δικῆς των καθὼς καὶ τοῦ παρισταμένου ὑπουργοῦ, θὰ ἀναγκαζόταν νὰ ἀλλάξει τὴν εἰσήγησή του, ποὺ ἦταν ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος ἀποσπάσεως μιᾶς διαφορετικῆς γνωμοδοτήσεως ἀπὸ ἓνα Συμβούλιο, τοῦ ὁποίου ἡ σύνθεση δὲν εἶχε ἀλλάξει.

Ἔτσι, παρουσίᾳ τοῦ ἐκάστοτε νέου ὑπουργοῦ, χρειαζόταν νὰ ἀντιμετωπίσω τὶς ἐπιδέσεις, ἄλλες ἐντονότερες καὶ ἄλλες ἡπιότερες, πέντε τουλάχιστον ἀνθρώπων, ἐγνωσμένου κύρους, μαζί. Οὐδέποτε θυμᾶμαι νὰ ᾿χω βρεθεῖ σὲ δυσχερέστερη θέση. Ὅπως ὅμως εἶχα θέσει τὸ ὅλον θέμα —ζητοῦσα τὴν ὑποβολὴ σχεδίων ἀναπτύγματος τῆς παραπλεύρου ἐπιφανείας τῶν κολουροκωνικῶν, γεωμετρικῶς, κορμῶν τῶν πρὸς ἀναστίλωση δύο κιόνων, μὲ σημειωμένα τὰ περιγράμματα ὧν ἐκείνων τῶν αὐθεντικῶν κορματιῶν μαρμάρου ποὺ θὰ παρέμεναν ὁρατὰ στὸν παρατηρητὴ, σχέδια ποὺ οὔτε αὐτὰ οὔτε, ἔστω, ὄψεων τῆς δυτικῆς (πρὸς τὸν σηκὸ) πλευρᾶς περιεῖχε ἢ κατὰ τὰ λοιπὰ πλήρης σχεδιαστικὴ πρόταση—, ἡ θέση τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἔμενε χωρὶς ἐπιχειρήματα, ἀφοῦ τὸ αἶτημα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἐντὸς ὥρων ἀπὸ τὸν συντάκτη τῶν προτάσεων.

Ὅμως, ὁ ἀνασπληωτής ἀρνιόταν νὰ ὑποβάλει τὰ δύο αὐτὰ συμπληρωματικὰ σχέδια, διὰ λόγους ποὺ οὐδέποτε ἐξήγησε. Ἔτσι, ὁ ἐκάστοτε νέος ὑπουργός —τρία διαφορετικὰ πρόσωπα ἐκεῖνον τὸν καιρό—, σασιομένος ἀπὸ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς διαμάχης, ποὺ κατέληγε ὅμως σὲ ἓνα ἀπλούστατο αἶτημα ἐκ μέρους μου, προτιμοῦσε, ἕως ὅτου ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν ἐπόμενο, νὰ μὴν πάρει

τὴ θέσπ καμῖας πλευραῖς, δηλαδὴ οὔτε νὰ ζητῇσει ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο Διευθυντὴ νὰ τοῦ προσκομίσει ἔγγραφο ἀναπομπῆς, οὔτε ὅμως καὶ νὰ ὑπογράψει ἀπόφαση ἐπικυρώσεως τῆς γνωμοδοτήσεως τῆς 23.10.1990, ἡ ὁποία, ἔτσι, δὲν εἶχε ἰσχύ οὔτε διὰ τὴ μία οὔτε διὰ τὴν ἄλλη πλευρά.

Ἡ δίκως ἀποτέλεσμα ἐπανάληψιν, κάθε τόσο, τῶν ἴδιων ἀκριβῶς ἐπεισοδιακῶν σκηνῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὁδήγησε τελικὰ σὲ κά- ποιο συμβιβασμὸ τῶν διισταμένων πλευρῶν, χωρὶς ὑπουργικὴ μεσο- λάβησιν. Τὰ σχέδια τῶν ἀναπτυγμάτων ἔγιναν καὶ κατατέθηκαν στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως, ὅχι ὅμως ἀπὸ τὸν μελετητὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πρόεδρό της, διὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἀπὸ ὅλους ὅτι ὀρθῶς ἰσχυρίζοταν ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ὁ ὁμιλῶν, ὅτι ἡ σχέσις αὐθεντικῶν πρὸς τὶς νέες ἐπιφάνειες ἦταν συντριπτικῶς ὑπὲρ τῶν τελευταίων, πράγμα ποὺ ἔκανε μερικὰ μέλη νὰ προτείνουν ἀναθεώρηση τῆς κατὰ πλειοψηφίαν ἀρχικῆς συγκαταθέσεως τῆς Ἐπιτροπῆς. Φυσικά, αὐτὸ δὲν ἦταν ὑπὲρ τοῦ κύρους τῆς Ἐπιτροπῆς, οὔτε καὶ τοῦ μελετητοῦ. Ἔτσι, ὁμοφώνως ἀποφασίσθηκε ὅτι, ναὶ μὲν δὰ τροποποιούσα τὴν παλαιότερη εἰσήγησή μου ὑπὲρ τῶν προτάσεων τῆς πλειοψηφίας τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ ὅτι στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως, πρὶν ἀρχίσουν οἱ ἐργασίες ἐπὶ τῶν δύο κιόνων, δὰ κατατεθοῦν ἀναλυτικὰ σχέδια τῶν σφονδύλων τοὺς ἐκ μέρους τοῦ ἀνασπλωτοῦ, ποὺ ἔως τό- τε περιοριζόταν νὰ παρουσιάζει μία μικρῆς κλίμακας γύγινη μακέτα τοῦ προνάου καὶ ἓνα ἀξονομετρικὸ, ἀπὸ πολὺ γηλά (bird's eye view), ἐπὶ τῶν ὁποίων οὔτε ὁ ἴδιος μποροῦσε νὰ ὑποδείξει ποῖα δὰ ἦσαν τὰ πραγματικά, μετὰ τὴν ἀναστίλωση, ἀκριβῆ ὅρια μεταξὺ ἀρχαίων καὶ νέων ἐπιφανειῶν. Ἔτσι καὶ ἔγινε στὸ ΚΑΣ, ἡ σύνθεσις τοῦ ὁποίου εἶχε στὸ μεταξὺ μεταβληθεῖ. Ἡ κρίσις ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸν Σεπτέμ- βριο τοῦ 1983 ἔληξε, ὅσον ἀφορᾷ τουλάχιστον τὸ ζήτημα τοῦ προ- νάου, δέκα περίπου χρόνια ἀργότερα. Παρὰ ταῦτα, τόσον καιρὸ με- τὰ τὴν ἔγκρισή τους, οἱ ὑποτιθεμένως ἐπείγουσες ἐργασίες ἀνασπ- λώσεως τῶν δύο κιόνων τοῦ προνάου οὐδὲ κὰν ἔχουν ἀρχίσει ἔως σήμερα.

Τὸ ἀκριβέστατο αὐτό, μέχρι λεπτομερείας, ἱστορικὸ, ποὺ τὸ πα- ρέθεσα ἐδῶ διότι ἀξίζει νὰ καταγραφεῖ χάριν τῶν ἀπληροφορητῶν, δείχνει, μεταξὺ ἄλλων ἀκόμη πιὸ σοβαρῶν, μὲ πόση θιασύνη — διὰ νὰ μὴ χρησιμοποιοῦσθαι βαρύτερον ὄρο — ἐξετάσθηκε καὶ τὸ θέμα

του εἵδους αὐτοῦ τῆς ἀνασπλώσεως ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν μελῶν ἐνὸς συνεδρίου (1989), ποὺ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ἀσχολήθηκε μὲ ἕνα τόσο βασικὸ ζήτημα.

Ἕνα εὐχάριστο καὶ θετικὸ ὅμως στοιχεῖο, ποὺ ὑπῆρξε καρπὸς τῶν περιστατικῶν ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐπίλυση τοῦ ζητήματος τοῦ προνάου, στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀποφάσεων ἂν ὄχι καὶ τοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργου, ἦταν ὅτι, ἔκτοτε, οἱ θέσεις τῆς ἀντιθέτου ἢ πρὸς ἐπιφυλακτικῆς διὰ τὶς ἐκτεταμένους ἀνασπλώσεις πλευρᾶς ἀκούονται μὲ μεγαλύτερη προσοχὴ καὶ γίνονται ἀντικείμενο διαλόγου, καὶ ὄχι διαξιφισμῶν χωρὶς νόημα. Τὸ κυριότερο, οἱ προσεγγίσεις τῶν συναφῶν θεμάτων γίνονται μὲ μεθόδους ἐγγύτερες ἀπὸ ὅσο πρὶν πρὸς τὴν εὐχάριστη ἢ τὴ δυσάρεστη πραγματικότητα, τὰ πραγματικὰ κέρδη καὶ ζημιές τῆς ἀνασπλώσεως, μὲ δοκιμὲς ἐπὶ τόπου καὶ ἀξιολόγηση τῶν ἐκάστοτε ὑπὲρ καὶ κατὰ (θέμα ἀνασπλώσεως τῶν δύο πλευρικῶν τοίχων τοῦ σπηκοῦ τοῦ Παρθενῶνος). Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, τοῦ ἡπίου κλίματος, συνέτεινε ὅμως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ σωστικὲς ἐπεμβάσεις (δυτικὴ ζωφόρος Παρθενῶνος, Προπύλαια), ἡ σπουδαιότερη καὶ διαρκέστερη προσφορὰ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ καὶ μερικῶν ἀκόμη ποὺ ἰδρύθηκαν πολὺ ἀργότερα, καθὼς καὶ τῶν συνεργατῶν τους στὰ ἀντίστοιχα τεχνικὰ γραφεῖα, ἐπανῆλθαν στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος, καθὼς διαπιστώθηκε μάλιστα ὅτι οἱ προηγούμενες δραστηριότητες συνετέλεσαν στὴ χρονικὴ μετάθεση μελετῶν καὶ ἔργων κατὰ πολὺ πρὸς ἐπιτακτικῶν ἀπὸ τὴν ἀνασπλῶση δύο κιόνων, ὅπως ἔδειξε ἡ περίπτωση τῆς βορείου κιονοστοιχίας τοῦ Παρθενῶνος, ὅπου ἐσπευσμένως στήνεται τώρα μία γιγαντιαία σκαλωσιὰ ὑποστυλώσεως τῶν ἐτοιμορρόπων, ἂν καὶ ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1983, καὶ τὸ ἀντίστοιχο πρόγραμμα εἶχε, ἀπὸ τότε, χαρακτηριθεῖ ἐπεῖγον καὶ προτεραιότητας.

Ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὅμως αὐτὸ τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ προνάου τοῦ Παρθενῶνος προκύπτει ἐπίσης ὅτι, ἐὰν ἡ ἀμφισβήτηση τῶν ὁρίων, τῶν σκοπῶν καὶ τῆς μεθόδου τῆς ἀνασπλώσεως τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ μερικῶν ἀκόμη ἐλληνικῶν ἱερῶν εἶχε περιορισθεῖ μεταξὺ ἐνὸς ἀριθμοῦ ἀπὸ τοὺς ὅχι περισσότερους ἀπὸ ἑκατὸν-ἑκατὸν δέκα συνολικῶς, Ἕλληνες καὶ ξένους ἀρχαιολόγους, ἀνασπλωτὲς καὶ ἄλλους ἀκόμη ἀρχιτέκτονες, ποὺ μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἐξέφρασαν τὶς ἀπόψεις τους στὰ πλαίσια τῶν συνεδρίων ἐκείνων τῆς δεκαετίας τοῦ '80, τότε εἶναι βέβαιο ὅτι διὰ τὴν πλευρὰ τῶν ὁργανω-

τῶν τῶν συνεδρίων, δηλαδή τῶν Ἐπιτροπῶν Συντηρήσεως — μέλη ἄλλωστε τῶν ὁποίων μετεῖχαν, ταυτοχρόνως, σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ἢ καὶ δύο Ἐπιτροπές —, τὸ ὁποιοδήποτε ἀρνητικὸ καί, ἔτσι, μὴ ἀρεστό ἀποτέλεσμα δὲν δὴ εἶχε κανένα πρακτικὸ ἀποτέλεσμα, καμία ἐπίπτωση. Θὰ ἐπικρατοῦσε ἡ ἐπιχειρηματολογία ἐνὸς ἀπολύτου κυρίου καὶ κατόχου περισσότερο, παρὰ ἐνὸς διαχειριστοῦ μῆς παγκοσμίου κληρονομίας: «τὰ συνέδρια συμβουλευόουν, ἀλλ' ἐμεῖς ἀποφασίζουμε». Στὴ στάση αὐτὴ τῶν ὀργανωτῶν ὀφείλεται καὶ τὸ μειωμένο ἐνδιαφέρον, τῶν ξένων κυρίως, ὅχι μόνο διὰ τὸ συνέδριο τοῦ 1995, διὰ τὴ συντήρηση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου τῶν Βασσῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ τελευταῖο (1994) συνέδριο, καὶ πάλι διὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, περιλαμβανομένου τοῦ Παρθενῶνος. Ἡ θετικὴ ἰδέα τῆς συγκλήσεως διεθνῶν συνεδρίων διὰ ζητήματα τέτοιας φύσεως ἐξελίχθηκε, ἀπὸ δική μας ὑπαιτιότητα, σὲ μία δαπανηρὴ διαδικασία χωρὶς οὐσιαστικὸ διάλογο, μία «σφυγμομέτρηση» ποὺ δὴ μπορούσε νὰ γίνει καὶ δι' ἀλληλογραφίας. Αὐτὸ καὶ ἔγινε στὰ συνέδρια ποὺ πραγματοποιήθηκαν μετὰ τὸ 1983 ὅταν, διὰ πρώτη φορά, ἡ στάση τῶν συνέδρων ὑπῆρξε ὁμοφώνως ἀρνητικὴ διὰ τὶς μείζονες ἐπεμβάσεις ποὺ προτάθηκαν.

Ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1983, ὅταν σαφῶς διαγράφηκε τόσο ὁ σκοπὸς ὅσο καὶ ἡ ἔκταση τῶν προταθέντων ἀναστηλωτικῶν ἔργων, μεταξὺ τῶν ἀρνητῶν περιλαμβανόταν καὶ ἡ Ὑπηρεσία ἐκείνη, ἡ ὁποία εἶχε τὴν ἀρμοδιότητα τῆς εἰσηγήσεως ἐπὶ θεμάτων τοῦ εἵδους αὐτοῦ στὸ ἀνώτατο γνωμοδοτικὸ ὄργανο τοῦ Κράτους, τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο. Βασικὰ σημεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ ὁμιλοῦντος ἦταν ἡ ἐπιχειρουμένη, διὰ τῶν ἐπεμβάσεων, μείωση ὅσης ἱστορικῆς ἀξίας διατηροῦσε ὁ Παρθενὼν μετὰ τὶς «ἀποκαθάρσεις» του, τοῦ 19ου αἰῶνος — μείωση μάλιστα ἡ ὁποία ἀφοροῦσε ἀκόμη καὶ περιοχὲς τοῦ ναοῦ, διὰ τὶς ὁποῖες δὲν προβλεπόταν ἡ ἐπανατοποθέτηση κανενὸς ἀπὸ τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ του μέλη —, καθὼς καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ἔρειπῳ, σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἰδίως τοῦ ναοῦ, ὅπως στὰ ἀετώματα κλπ. (βλ. *Proceedings, 2nd International Meeting for the Restoration of the Acropolis Monuments*, Athens 1985, 192· πρβ. U. Muss - Ch. Schubert, *Die Akropolis von Athen*, Graz 1988, 229, ὅπου ἐκτενὲς ἀπόσπασμα τῆς ὁμιλίας μου, μετὰ σχολίων τῶν δύο συγγραφέων).

Ὅπως εἶδαμε καὶ διὰ τὴν περίπτωση τοῦ προνάου τοῦ Παρθε-
νῶνος, ἦταν λοιπὸν σὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο ὅπου,
κατ' ἐπανάληψιν, κρίθηκε ἡ ἀποδοκὴ ἢ ἡ ἀπόρριψιν τῶν προτάσεων
αὐτῶν. Ἐχοντας ἀντίθετη σὲ προσπάθειες ὑπὲρ τοῦ μειριασμοῦ τῆς
ἐκτάσεως τῶν προτεινομένων ἀναστηλώσεων ὄχι μόνο τὴν πλειο-
νότητα καί, ἐνίοτε, τὴν ὁλότητα τῶν μελῶν τῶν ἀντιστοίχων Ἐπιτρο-
πῶν Συντηρήσεως, μέλη τῶν ὁποίων ἄλλωστε ἦσαν, ταυτοχρόνως,
τακτικὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου, ἀλλὰ καὶ δύο ὑπηρεσίες τοῦ ὑπουρ-
γείου, τῶν ὁποίων οἱ προϊστάμενοι ἦσαν μέλη εἴτε τῆς Ἐπιτροπῆς εἴτε
τοῦ Συμβουλίου ἢ καὶ ἀμφοτέρων (περιπτώσεις Ἐφορείας Ἀκροπό-
λεως καὶ Διευθύνσεως Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων),
ἡ Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων Μνημείων εἶχε, πάντοτε, νὰ
ἀντιμετωπίζει μία δύσκολη «μάχη», προκειμένου νὰ πείσει ὑπὲρ τῶν
θέσεών της μέλη, ποὺ μόνον ἐκ τῆς συμμετοχῆς των σὸ Συμβούλιο
εἶχαν ἀποκτήσει κάποια ἐμπειρία ἐπὶ τέτοιας φύσεως ζητημάτων
(νομικοὶ — πέραν τοῦ Προέδρου καὶ τοῦ ἀπαραιτήτου Νομικοῦ Συμ-
βούλου —, Κοινοτάρχες ἢ Δήμαρχοι ὡς ἐκπρόσωποι τῶν ΟΤΑ, τρα-
πεζικοί). Ἔτσι, ἀναγκαίᾳ ἦταν ἡ καλὴ προετοιμασία τῆς «μάχης»,
ἄλλοτε διὰ τὸν Παρθενῶνα καὶ ἄλλοτε δι' ἄλλα μνημεῖα (Διονυσιακὸ
θέατρο, μνημεῖα Ἐπιδαύρου), μὲ πολυσέλιδες γραπτές (καὶ ὄχι προ-
φορικές, ὅπως κάνουν ἄλλοι εἰσηγητὲς) εἰσηγήσεις, τὲς ὁποῖες μά-
λιστα πάντοτε φρόντιζα νὰ διανεμηθοῦν στὰ μέλη τοῦ ΚΑΣ ἡμέρες
ἢ καὶ ἐβδομάδες πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ θέματος σὸ τελευταῖο.
Τὴν τακτικὴ αὐτὴ συνέχισε ὁ ὁμιλῶν (ποὺ ἦταν μάλιστα ὁ ἴδιος, προ-
σωπικῶς, ποὺ συνέτασσε τὲς εἰσηγήσεις αὐτὲς) καὶ ὅταν ἀκόμη δια-
πίστωσε ὅτι αὐτὸ γινόταν ἀντικείμενο ἐκμεταλλεύσεως, ἀφοῦ ἔδινε
τὴ δυνατότητα στὰ μέλη ἐκεῖνα τοῦ ΚΑΣ, τὰ ὁποῖα ὡς μέλη τῶν Ἐ-
πιτροπῶν ἀνῆκαν στὴν ἄλλην πλευρά, νὰ συντάξουν γραπτὰ σημειώ-
ματα κριτικῆς ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ βιβλιοκρι-
σίας ἐπὶ δημοσιευθεῖσης ἐργασίας (βλ. πρακτικὰ τῆς συνεδρίας
τῆς 23.10.1990).

Μολοντοὶ ἡ διαδικασία αὐτὴ τῶν δύο ἐπαλλήλων ἐπιπέδων κρί-
σεως ἀπὸ συλλογικὰ ὄργανα (Ἐπιτροπὴ - Συμβούλιο), διὰ τῆς πα-
ρεμβολῆς τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως Ἀρχαίων Μνημείων
(περὶ τῆς Ἐφορείας Ἀκροπόλεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος,
ἀφοῦ ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια — πλὴν μερικῶν προσφάτων ἐξαιρέσεων —
εἶχε μεταβληθεῖ, ἐκουσίως, σὲ ἀπλὸ διεκπεραιωτῆ τῶν προτάσεων τῆς

οίκειας 'Επιτροπῆς), εἶναι δετική, ἀφοῦ ἐξασφαλίζει ἔτσι μία δευτεροβάθμια κρίση, εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἀρκεῖ. Ὑνας ἄλλος εἰσηγητής (Διευθυντής), μὲ ἄλλον κύκλο σπουδῶν, ἄλλη κατάρτιση γενικῶς, πιθανὸν πρὸ «τεχνοκρατική», ἄλλη τελικῶς «ἰδεολογία» καί, πρὸ παντός, ἄλλες ἀρχές καί —γιατί ὅχι— μικρότερο ψυχικὸ σθένος καὶ συνακόλουθο βαθμὸ ἀντιστάσεως σὲ πιέσεις (καὶ ἐπιδέσεις), δὰ εἶχε ὁδηγήσει σὲ παντελῶς ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Ὁ λύση τῶν κρίσεων δὰ εἶχε συντελεσθεῖ συντομότητα στὸ ἴδιο τὸ Συμβούλιο καί, τὸ πιθανότερο, δὲν δὰ εἶχαν κὰν ξεοπάσει αὐτὲς οἱ κρίσεις. Ὑτοι, δὰ ἀπέμενε μόνον ὁ ὁλοένα καὶ πρὸ ἀπόμακρος θόρυβος τῶν διαφωνιῶν τῶν συνέδρων, στὸν ὁποῖο σύντομα κανεῖς δὲν δὰ ἔδινε σημασία.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὰ πρέπει νὰ κάνει ὅλους μας, περιλαμβανομένου τοῦ ἀρμοδίου ὑπουργείου, νὰ βροῦμε τρόπους ἀποτελεσματικότερους. Τὸ νὰ τοὺς ἀναζητήσουμε στὴν ἄρση τοῦ κατακερματισμοῦ τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἀναστηλωτικῶν ἔργων καὶ στὴν ἐπάνοδο τῶν ἀρμοδιοτήτων αὐτῶν στὸ κέντρο καὶ στὶς περιφερειακὲς ὑπηρεσίες δὰ ἦταν ἄρνηση μιᾶς πραγματικότητας, ποὺ οἱ συνασπισμένες δυνάμεις τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, ἐν ὀνόματι τῆς ἀποκεντρώσεως τῶν ἐξουσιῶν, δὲν δὰ ἀφήσουν νὰ συμβεῖ, ὅσο τὰ στελέχη αὐτῆς τῆς ὑπηρεσίας στέκουν ἀδύναμα ἢ ἀνίκανα νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς ἀνάγκες τῶν μνημείων, θέμα ὑπαρκτό, ποὺ ἔξυπνα προβάλλουν τὰ ἐξωυπηρεσιακὰ μέλη τῶν πολυωνύμων 'Επιτροπῶν, 'Ομάδων 'Εργασίας καὶ 'Επιτροπῶν Προγραμματικῶν Συμβάσεων. Ὑδὴν, μόνο τῶν δύο πρώτων ('Επιτροπῶν καὶ 'Ομάδων 'Εργασίας, στὶς ὁποῖες τελευταίως ὅχι μόνον προστέθηκε καὶ μία ἀκόμη, ἡ Κνωσοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅλες σχεδὸν οἱ δραστηριότητες τῆς 'Εφορείας 'Εναλίων 'Αρχαιοτήτων) ὁ προταθεὶς προϋπολογισμὸς ἔφθασε, διὰ τὸ 1996, τὸ ὕψος τῶν 1.750.000.000 δρχ. περίπου!

Μόνη διέξοδος διὰ τὴν ἐφαρμογὴ κάποιων κοινῆς ἀποδοχῆς ἀρχῶν καὶ κατευθύνσεων διὰ μείζονα ἔργα, εἴτε ἐπὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρειπίων εἴτε ἐπὶ τῶν μνημείων γενικότερα, εἶναι ἕνας Κανονισμὸς τόσο διὰ τὶς ὑπηρεσίες ὅσο καὶ διὰ τοὺς ἄλλους (Δήμους, 'Εκκλησία κλπ.). Διὰ νὰ εἶναι εὐχερὴς ἡ τροποποίησή του, ἐὰν παραστεῖ ἀνάγκη στὸ μέλλον, δὲν πρέπει νὰ ἔχει τὴ μορφὴ νόμου, ἀλλὰ εἴτε ὑπουργικῆς ἀποφάσεως δημοσιευμένης σὲ ΦΕΚ εἴτε, διὰ νὰ μὴν τροποποιεῖται κάθε ἴσοο —τὰ συνηθίζουμε κατὰ τέτοια ὅταν δὲν μᾶς «βολεύει» κάποια ὑφισταμένη ρύθμιση—, προεδρικοῦ διατάγματος,

προτάσει τοῦ οἰκείου ὑπουργοῦ. Ὑπενθυμίζω ὅτι καθεστὼς ἐσωτερικοῦ κανονισμοῦ (στὸν τύπο τῆς ἐγκυκλίου) ἔχει ἡ Carta di Restauro τῆς Ἰταλίας (1972), ἓνα κείμενο σαφὲς καὶ περιεκτικὸ ἀκόμη καὶ σὲ λεπτομερειακὰ θέματα, βασισμένο στὸ πλαίσιο ἐκεῖνο ἀρχῶν ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς Χάρτης τῆς Βενετίας (1964).

Μολονότι στὸ εἶδος τῆς ἀναστηλώσεως ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ ἔχει, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως (ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν στόχων τοὺς ὁποίους ἐπιδιώκει ὁ ἀναστηλωτής), δοθεῖ μία ποικιλία ὀνομάτων, καὶ νένα τῶν ὁποίων δὲν περιέχει τὸν ὅρο «ἀναστήλωση», ὅπως ἀποκατάσταση —τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ἰταλικοῦ *restauro* καὶ τῶν ἀναλόγων του σὲ ἄλλες μεγάλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες— ἢ ἀναβάθμιση τοῦ μνημείου ἢ ἀναβάθμιση τῶν ἀξιῶν τοῦ μνημείου, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1983, λίγο δηλαδὴ μετὰ τὴ θεωρητικὴ, κατὰ κάποιον τρόπο, ὑποστήριξη αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς ἐπεμβάσεως (βλ. Μ. Κορρὲ - Χ. Μπούρα, *Μελέτη ἀποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθήνα 1983, 403-405 καὶ 417-418), ὁ ἴδιος ὁ πατὴρ τοῦ κειμένου τῶν στόχων ποὺ ἐπιδιώκει ἡ ἀναστήλωση αὐτὴ τῆς ἔδωσε, σὲ μία σχετικὴ συζήτηση στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, τὸ σύνθετο ὄνομα τῆς διδακτικῆς ἀναστηλώσεως.

Ὅμως, διὰ τοῦ ὅρου αὐτοῦ, ὁ στόχος τῆς διδακτικότητος ἀφ' ἑνὸς θεωρεῖται δεδομένος —ὅτι ἐπιτυγχάνεται δηλαδὴ μὲ τὴν ἀναστήλωση αὐτή, καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαιο—, ἀφ' ἑτέρου δὲ προβάλλεται ἓνας χαρακτήρας, ἓνα γνώρισμα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς ἀναστηλώσεως πού, μέχρις ἑνὸς βαθμοῦ, ἐμπεριέχεται αὐτονοήτως σχεδὸν τόσο σὲ ἀποκαταστάσεις τῶν μνημείων γενικῶς ὅσο καὶ σὲ ὅ,τι, κατὰ τὰ διεθνῶς κρατοῦντα, ὀνομάζουμε ἀναστήλωση, προκειμένου νὰ περιγράψουμε τὴν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἑνὸς ἀρθρωτῆς κατασκευῆς κτιρίου ἐπανατοποθέτηση (ὑπὸ ὀρισμένους ὅρους καὶ πρὸς ὀρισμένο σκοπὸ) τῶν κατακειμένων ἢ διασπάρτων ἀρχιτεκτονικῶν τοῦ μελῶν. Ἡ διδακτικὴ εἶναι μὲν ἓνα ἐπακολούθημα τῆς ἀναστηλώσεως, ἀλλὰ δὲν εἶναι στόχος τῆς καὶ μάλιστα πρωτεύων.

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἀναφέρονται, πάντως, στὸν Χάρτη τῆς Βενετίας, τόσο στὰ περὶ τῶν στόχων τῆς ἀποκαταστάσεως ὅσο καὶ στὰ περὶ τῆς ἀναστηλώσεως. Βεβαίως, ἐπειδὴ ἡ ἐπιδίωξη τῶν στόχων αὐτῶν «ἀναβαθμίσεως» τοῦ μνημείου δὲν ἐναρμονίζεται πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, δηλαδὴ τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερη διατήρηση, μὲ (καὶ παρὰ) τὴς ἐργασίες ποὺ κάνουμε ἐπὶ

τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρειπίων, τόσο τῆς αὐθεντικότητας (τῶν ὑλικῶν καὶ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐργασίας) ὅσο καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀξίας, τῶν μαρτυριῶν δηλαδὴ καὶ τεκμηρίων τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ μνημείου ἢ ἀρχαίου, τόσο οἱ δικοὶ μας ἀναστηλωτὲς ὅσο καὶ ἄλλοι, δι' ἄλλους λόγους, ἀνὰ τὸν κόσμον, εἶχαν τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἐκπεφρασμένη πρόθεσιν νὰ ζητήσουν τὴν ἀλλαγὴν, ἐπεξήγηση, ἀναθεώρηση ἢ καὶ κατάργηση τοῦ Χάρτη, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Ἐνάτης Γενικῆς Συνελεύσεως καὶ τοῦ Συμποσίου τοῦ ICOMOS (= International Council on Monuments and Sites). Ὁ διεθνὴς αὐτὸς Ὀργανισμὸς, ποὺ ἐδρεύει στὸ Παρίσι, συνδέεται μὲ τὴν UNESCO καὶ τὸ Συμβούλιον τῆς Εὐρώπης κλπ., διαθέτει στὶς διάφορες κῶρες τὶς λεγόμενες Ἐθνικὲς Ἐπιτροπὲς ICOMOS καί, τὸ κυριότερον, ἔχει μία ἀμεσότερη, ἱστορικὴ σχέση μὲ τὴ σύνταξιν καὶ τὴ διάδοσιν τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας. Καὶ στὴν ἡμεροσία διάταξιν τῆς Γενικῆς αὐτῆς Συνελεύσεως εἶχε, πράγματι, περιληφθεῖ καὶ τὸ θέμα τοῦ Χάρτη. Ὅμως, ἡ Γενικὴ Συνέλευσις (Λωζάννη, Ὀκτώβριος 1990) ἔκρινε τελικὰ ὅτι ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας ἔχει ἀντέξει στὸν χρόνον καὶ τὴν ἐφαρμογὴν του ἀνὰ τὸν κόσμον, ὅτι χρειάζεται «no restoration, no renewal and no reconstruction», ἐνῶ, ἀντιστρόφως, καλὸν εἶναι νὰ ἐμπλουτισθοῦν τὰ ἄρθρα του (καὶ τὸ προοίμιό του) φιλοσοφικῶς, ὅπως ἀναφέρεται, θεωρητικῶς δηλαδὴ, ἀντὶ νὰ ἀναλυθοῦν ἢ ἐρμηνευθοῦν πρὸς χάριν τῆς πρακτικῆς του ἐφαρμογῆς (ICOMOS, *Nouvelles - News* I, 1, March 1991, 8).

Εἰδικὸ ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἀναστηλώσεως —περὶ τοῦ τί εἶναι δηλαδὴ ἡ ἀναστήλωση, τῶν προϋποθέσεων τῆς ἀποδοχῆς της καὶ τοῦ τιθεμένου, διὰ τοῦ Χάρτου τῆς Βενετίας, περιορισμοῦ περὶ τοῦ «ἐλαχίστου» ὑλικοῦ ποὺ ἀπαιτεῖται διὰ τὶς συμπληρώσεις τοῦ αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ τῶν «διασπάρτων μελῶν» (*disjecta membra*), ποὺ ἐπαναποθετεῖ ἐπὶ τοῦ ἱσταμένου ἀρχαιολογικοῦ ἐρειπίου ὁ ἀναστηλωτής— εἶναι, ἐξ ὅλων τῶν ἄρθρων τοῦ Χάρτη, τὸ ἄρθρον 15. Διασάφηση, αὐτονόμη ἴσως ἀλλὰ μὴ ρητῶς ἐκπεφρασμένη στὸ ἄρθρον αὐτό, τῆς συνιστωμένης «ἐλαχιστοποιήσεως» τοῦ νέου ὑλικοῦ —τῶν συμπληρώσεων δηλαδὴ— ἔχει κάνει, μὲ προτροπὴ καὶ ἀποδοχὴ (ἐλεγχον) τοῦ περιεχομένου του, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του, ἐκ μέρους τοῦ τότε (1985) πολυεθνικοῦ «Διοικητικοῦ Συμβουλίου» (Board) τοῦ ICOMOS (M. Parent, B. Feilden, R. Lemaire, R. di Stefano κ.ἄ.), ὁ ὁμῶν σὲ σχετικὴ ἐργασία του ποὺ δημοσιεύθηκε στό, τότε, ἐπίσημον ὄργανον τοῦ ICOMOS (βλ. *Anastylosis and Anasteloseis*, ICOMOS-

INFORMATION I, 1985, 16 κέ.). Στο πρώτο μέρος του άρθρου δείχνω ότι, προκειμένου περί της πιο κλασικής περιπτώσεως εφαρμογής της αναστηλώσεως, ὅρου ἄλλωστε ἑλληνικῆς καταγωγῆς μολονότι ἐτυμολογικῶς λανθασμένου στὴ μεταγλώτισή του (1931) σὺς ξένες γλώσσες (anastylosis ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ anastelosis), τῆς περιπτώσεως δηλαδὴ τῶν ἐρειπίων ἐνὸς κτιρίου κτισμένου μὲ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη συνδεόμενα μεταξὺ τῶν μὲ συνδέσμους ἐν ξηρῷ, ὅπως εἶναι ἔνας ἑλληνικὸς ναὸς τῶν κλασικῶν χρόνων, διὰ τὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὴ ἡ ἐλαχιστοποίηση τῶν συμπληρωμάτων πρέπει ὁ ἀναστηλωτής, μεταξὺ ὅλου τοῦ διασπάρτου ὑλικοῦ τοῦ ἐρειπίου, νὰ χρησιμοποιεῖ ὅχι τὰ πιο κολοβωμένα θραύσματα (ἀποτμήματα) τῶν κατακειμένων μελῶν ἀλλὰ τὰ ἀκεραιότερον διατηρημένα. Διότι, διαφορετικὰ, αὐξάνεται ἀντὶ τὴν μείωσιν ἡ ποσότης τοῦ νέου (συμπληρωματικοῦ) ὑλικοῦ. Ἀπλὴ ἡ διασάφηση ἀλλὰ σημαντικὴ διὰ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ τοῦ Χάρτιν τῆς Βενετίας.

Ἄλλ' ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ διασάφησίν μου εἶχαν ὁμοφώνως ἀποδεχθεῖ (1984) ὡς ὀρθὴ καὶ ἀξία ἐφαρμογῆς, λίγο καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ ἀνωτέρου ἄρθρου (1985), καὶ τὰ μέλη μίᾶς, σχετικῆς μὲ τὴν ἀναθεώρηση τῶν προτάσεων (1983) ἀναστηλώσεως τοῦ Παρθενῶνος, Ὁμάδας (Ὑποεπιτροπῆς) τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, Πρόεδρος τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ὁμιλῶν καὶ μέλη οἱ Γεώργιος Δοντᾶς, Χαρᾶλαμπος Μπούρας, Γεώργιος Δεσπίνης, Γεώργιος Λάββας καὶ Εὐῆν Τουλούπα. Περιττὸ ὅμως νὰ πῶ ὅτι ἡ ἀνάλυση ἐκείνη δὲν ἔπαιξε ἔκτοτε κανένα ρόλο, ἀφοῦ οἱ ἐφαρμόζοντες τὴ λεγομένη διδακτικὴ ἀναστίλωση κάθε ἄλλο παρὰ προσπαθοῦν νὰ αὐτοπεριορισθοῦν στὰ ἀκεραιότερα τῶν διασπάρτων. Σὲ μία μάλιστα περίπτωσι, προτάσεων δηλαδὴ «διδακτικῆς» ἀναστηλώσεως, ὁ ἀναστηλωτὴς προέβλεπε τὴν ἐπανατοποθέτησιν ἐπὶ τοῦ μνημείου ὅχι ἀπλῶς πολὺ κολοβωμένων μελῶν ἀλλ' οὐσιαστικῶς μὴ μελῶν, μαρμάρων δηλαδὴ ἀμόρφων, χωρὶς ἵχνος ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καί, ὡς ἐκ τούτου, δυναμένων νὰ «τοποθετηθοῦν» μόνο στὸ ἐσωτερικὸ τῶν συμπληρωμάτων, καθιστάμενα ἔτσι μὴ ὁρατὰ διὰ τὸν θεατὴ!

Ἐπανερχόμενος, τώρα, στὸ ζήτημα τῆς ἀναζητήσεως ἐνὸς ὁνόματος διὰ τὸ εἶδος αὐτὸ ἀναστηλώσεως, τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι πιὸ ἐγγύς, πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ τῆς φύσεως αὐτῆς τῆς ἐπεμβάσεως ἀπὸ ὃ, τι εἶχαι ὁ ὅρος «διδακτικὴ ἀναστίλωση», ἔκανα τὴ σκέψιν νὰ μὴν καταφύγω στὸν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ «διδακτικῆς», ἐπειδὴ ἡ ὑπονοού-

μενη διδακτικότητα τοῦ ἔτσι ἀνασπλῶμένου μνημείου εἶναι ἓνα κέρδος ἄκρως ἀμφισβητήσιμο, καθ' ὅσον ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὸν θεατή. Ἔτσι, θέλησα νὰ δῶ τί θεωροῦν, μὲ τίς προτάσεις καὶ τὰ ἔργα τους, ὡς «διδακτικὴ ἀνασπλῶση» αὐτῆς τῆς νοοτροπίας οἱ ἀνασπλωτές.

Διὰ τὸν ἀνασπλωτή, τὰ πάντα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ μονάδα, τὸ «τελικό» μέλος ποὺ ἐπανατοποθετεῖται. Τὸ τελευταῖο, ἐὰν δὲν εἶναι ὁλοσχερῶς νέο, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα ἀποτμήματα τοῦ ἀρχικοῦ καὶ ἀπὸ συμπληρώσεις των μὲ νέο ὑλικό, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεσθεῖ ἓνα μικτῆς συνδέσεως μέλος, τὸ ὁποῖο α) ἔχει τίς μέχρι δεκάτων τοῦ χιλιοστοῦ ἀκριβεῖς, ἀρχαιολογικῶς, διαστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ μέλους, β) φέρει στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες ὅλα τὰ κυμάτια, ἀρχιτεκτονικὲς μορφές, ἐντορμίες, ἀναθύρωση κλπ. τοῦ ἀρχικοῦ, γ) ὁ βαθμὸς ἐπεξεργασίας τῶν ἐξωτερικῶν του ἐπιφανειῶν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἀρχικοῦ, δ) τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τόσο τοῦ γνησίου ὅσο καὶ τοῦ συμπληρωμένου τμήματός του εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, κατὰ τὴ χημικὴ καὶ φυσικὴ σύνθεση, ιδιότητες καὶ χρῶμα, καὶ μόνον ἓνας μαρμαροτεχνίτης ἢ ἔμπειρος τῶν πετρωμάτων δὰμποροῦσε νὰ βρεῖ ὅτι τὰ δύο ὑλικά δὲν εἶναι ἀκριβῶς τοῦ ἰδίου στρώματος τοῦ πετρώματος.

Τὸ δομικῶς «ἀποκαταστημένο» αὐτὸ μέλος, ἀκόμη καὶ τὸ ὁλοσχερῶς νέο, ὁ ἀνασπλωτὴς τὸ δέχεται καὶ τὸ προβάλλει ὡς ἰσοδύναμο πρὸς τὸ ἀρχικό, ἂν καὶ γνωρίζει φυσικὰ ὅτι, ἀκόμη καὶ στὴν καλύτερη περίπτωσι, αὐτὸ μόνον ἐν μέρει ἀνήκει στὴ γνησιότητα ὑλικῶν καὶ ἐργασίας τοῦ ἀρχικοῦ. Στὴν πραγματικότητα, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρόκειται διὰ ἓνα δεῖγμα τοῦ ἀρχικοῦ, ἀφοῦ δείχνει, ὡς ὁρατὸ ἀποτέλεσμα, πῶς ἦταν τὸ ἀρχικό, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι τὸ ἀρχικό παρὰ μόνον μερικῶς, καὶ αὐτὸ ὅχι πάντοτε. Πρόκειται, συνεπῶς, διὰ μία δειγματολογικὴ καὶ ὄχι διδακτικὴ ἀνασπλῶση, κατὰ τὴν ὁποία ὅμως, μὲ τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου ποὺ δὰ ὑποστοῦν τὰ συμπληρωμένα τμήματα τοῦ δείγματος, ὁ θεατὴς δὲν δὰ εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστώσει τὴν κιβδηλία καί, ἔτσι, τὸ δεῖγμα τοῦ σήμερα δὰ ἐκλαμβάνεται ὡς τὸ καλῶς καὶ ἀκεραίως διατηρημένο ἀρχικό! Ἀπώτερο δηλαδὴ ἀποτέλεσμα —ἢ στόχος;— τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως εἶναι ἡ μερικὴ ὑποκατάστασις τοῦ ἱσταμένου ἐρειπίου ἀπὸ τὸ «ἀρχικό», καὶ ἡ καινούργωσί του κατὰ περιοχές, ἀνάλογα μὲ τὴ διασπορὰ τῶν δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ, ποὺ ἐπίσης ἀποτελεῖ (ἡ διασπορὰ αὐτὴ) ἓνα γνώρισμα τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως. Εἶναι μία συνέπεια ἀναπόφευκτη, ἐξ αἰτίας τῆς ἀφαιρητικῆς θεωρήσεως τῶν πραγμάτων

πού, ὅπως ἀναφέρθηκε, εἶναι ἡ μονάδα, τὸ μέλος. "Ὅτι ἀπώτερος στόχος τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως εἶναι ἡ κατὰ τόπους καινούργωση τοῦ ἔρειπίου (καινούργωση ὅμως ποὺ ὁ θεατὴς δὲν δὰ τὴν ἀντιλαμβάνεται κάποτε ὡς τέτοια) δείχνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι καινούργώσεις γίνονται ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες, ὅπου δὲν ὑφίσταται κανὲν κάποιο θραῦσμα αὐθεντικοῦ μέλους, ὅπως εἶναι οἱ μικροφθορὲς τῶν ἐπιφανειῶν, τὰ πολλὰ καὶ μικρὰ συμπληρώματα σχεδὸν ἀκεραίως διατηρηθέντων μελῶν.

Στὴ δειγματολογικὴ ἀνασπλῶση, ὁ στόχος αὐτὸς τῆς κατὰ πάντα —κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ἀνασπλωτοῦ— ἐξομοιώσεως (τῶν παντελῶς νέων ἀλλὰ καὶ τῶν συμπληρωμάτων) πρὸς τὰ ἀρχικὰ μέλη, μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἀνασπλωτὴς ἐκλαμβάνει τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐπεμβάσεώς του ὡς μέρος τοῦ χρόνου τῆς δημιουργίας τοῦ κτιρίου. Ὁ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ἡ καταβαλλόμενη προσπάθεια ἀναζητήσεως τῶν ἀρίστων τῆς λιθοξοικῆς καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐργασίας των ὡς ἐφάμιλλης πρὸς ἐκείνην τῶν τεχνιτῶν τοῦ Φειδίου λ.χ. Φαινομενικῶς, ὅλα αὐτὰ τείνουν νὰ δείξουν ὅτι ὁ ἀνασπλωτὴς κινεῖται σὲ ἕναν κόσμον ψευδαισθήσεων (illusion), παίζοντας ὅχι τὸν ρόλο τοῦ ἀνασπλωτοῦ ἀλλὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος-δημιουργοῦ τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου!

Δειγματολογικὲς καὶ ὅχι διδακτικὲς εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηριοῦν καὶ οἱ ἀνακατασκευὲς ὅχι πολλῶν καὶ μικρῶν ἀλλὰ συγκεκριμένων, ἐπιλεγμένων καὶ μεγαλυτέρων τμημάτων τοῦ μινωικοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἀπὸ τὸν Arthur Evans, τὸ γνωστικὸ ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων διὰ τὸν ἐπισκέπτη κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι δεδομένο ἐξ αἰτίας τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ πολυπλόκου τοῦ συνόλου. Πρὸ πάντων ὅμως, οἱ ἐπιλεγμένους κατὰ τὴ θέση των δειγματολογικὲς αὐτὲς ἀνακατασκευὲς δὲν ἀφοροῦν, ὅπως στὴ δική μας περίπτωσι, ἕνα κτίριο μὲ τὴ σαφήνεια τῆς κατόψεως καὶ τὴν ὁμοιογένεια τοῦ τρόπου καὶ τῶν ὑλικῶν κατασκευῆς, ἀλλὰ ἕνα δαιδαλῶδες στὴ σύνδεσή του, κατὰ περιοχὰς πολυώροφο, γιγαντιαίας ἐκτάσεως καὶ μὲ διάφορα ὑλικά κατασκευασμένο κτίριο. Ὁ ἄλλωστε, οἱ ἀνακατασκευὲς τῆς Κνωσοῦ δὲν ἐμπεριέχουν οὔτε ἕνας αὐθεντικὸν ὑλικὸν, καὶ τὸ μόνον κοινὸ γνώρισμα πρὸς τὴ δειγματολογικὴ ἀνασπλῶση τῶν κλασικῶν μνημείων εἶναι ὅτι σπίνονται καὶ στηρίζονται ἐπὶ τοῦ ἱσταμένου ἔρειπίου, ἐνῶ, εἰδικῶς τὰ ξύλινα στοιχεῖα, σπὴν περίπτωσι μὲν τῆς Κνωσοῦ δὲν ἐξομοιώνονται (ὡς ὑλικὸ) πρὸς τὸ ἀρχικόν, ἀφοῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ κατάλληλα χρωματισμένο μπετόν, ἐνῶ στὴ δική μας περίπτωσι ("Ἀβα-

τον 'Επιδαύρου, πτέρυγα Πινακοθήκης Προπυλαίων) προτείνονται από φυσική ξυλεία στις διαστάσεις και τη μορφή της άρχικης.

Διὰ νὰ προλάβω ἕναν ἄλλο συσχετισμὸ ἀνομοίων περιπτώσεων, πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἡ στοὰ Ἀττάλου, στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν, δὲν ἀποτελεῖ κάποια παλαιότερη ἔκδοση τῆς δειγματολογικῆς ἀναστίλωσης. Διότι, ἡ κυριαρχία τῶν συμπληρώσεων τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τοῦ κτιρίου ἐπὶ τῶν αὐθεντικῶν εἶναι τόσο ἰσχυρή, ἰδίως ἐπὶ τῆς μνημειακῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ, ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνο τοῦ λόγου, μία ἀναστίλωση, καὶ ὅχι ἐπειδὴ δὲν ἐπαναποθετήθηκε ὅλο τὸ αὐθεντικὸ ὑλικό, ὅπως —διὰ στόματος Εὐσταθίου Στίκα— κατήγγειλε ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος κατὰ τὴν τελετὴ τῶν ἐγκαινίων τὸ 1956. Ἡ στοὰ Ἀττάλου ἀποτελεῖ μία ἀνακατασκευὴ ἢ μία πολὺ ἀκραίως ὀριακὴ ἀναστίλωση. Ὅμως, στὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου, δὲν ὑφίσταται παρὰ μόνον ὡς ἐξαίρεση τὸ ἰσάμενο ἐρείπιο ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ἔτσι, δὲν παρεμβάλλονται μικρὲς ἢ μεγαλύτερες ἀνακτίσεις τοῦ ἀρχικοῦ, στὸν τύπο τῶν δειγμάτων.

Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδέχεται ἢ νὰ ἀπορρίπτει τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ ἐλληνιστικοῦ, στοῖκοῦ αὐτοῦ κτιρίου, δὲν μπορεῖ ὁμως νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι πρῶτον μὲν εἶναι διὰ τὸν θεατῆ, τὸν κάθε θεατῆ, ἀπολύτως διδακτικὴ, δεύτερον δὲ ὅτι, στὸ ἐσωτερικὸ τουλάχιστον τοῦ ἰσογείου, δίνεται στὸν ἐπισκέπτη ἡ δυνατότητα νὰ ἀντιληφθεῖ, ἐὰν ὅχι μὲ τὴν πρώτη ματιὰ, ὅτι πρόκειται διὰ μία σύγχρονη συμπλήρωση ἐνὸς ἐλάχιστου —ἐν σχέσει πρὸς τὴν συμπληρωμένην του μορφή καὶ ὅχι στὴν πραγματικότητα— διατηρημένου ἀρχαίου κτιρίου. Καὶ αὐτὸ ἐπιτυχάνεται μὲ τὴν παραβολὴν τοῦ τοίχου πίσω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχίαν, μὲ τὰ γνήσια καὶ τὰ πολὺ ἐκτενέστερα συμπληρώματά του, τὰ γυάλινα ὑαλοστάσια τοῦ ἐκεῖ μουσείου, ποὺ εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀπομιμοῦνται ἀρχαῖα ξύλινα θυρόφυλλα, καί —τὸ κυριότερο— μὲ ὁλόκληρο τὸ δάπεδο τῶν δύο ἰσογείων κλιτῶν, τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένο ὅπως τὰ σύγχρονα, τριπτά, μωσαϊκὰ δάπεδα. Ἀντιθέτως, στὴ δική μας περίπτωσι, τὸ ὑλικὸν συμπληρώσεως τῶν κενῶν καὶ οἱ ἐπ' αὐτῶν ἐργασίες ἀπομιμοῦνται, κατὰ πάντα, τὰ ἀρχικά.

Ἦδη, ὅμως, νομίζω ὅτι σαφῶς διαφαίνεται ὅτι ἡ δειγματολογικὴ ἀναστίλωση, ὅπως τὴν γνωρίσαμε ἀπὸ τὸ συνέδριον τοῦ 1983 (διὰ τὸν Παρθενῶνα) ἕως τώρα, ἀποτελεῖ ἕνα νεωτερισμό, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ὑφίσταται κάποιο εὐθέως ἀνάλογό της στὸν τόπο. Στὸ σημεῖο αὐ-

τό, ἴσως ἔρχεται σὲ πολλῶν τὰ χεῖλη ἡ ἀπορία, μὰ δὲν ὑπάρχει πραγματικά τίποτε τὸ κοινὸ ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὶς ἀναστυλώσεις κλασικῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μπαλάνο καὶ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο; Βεβαίως καὶ ὑπάρχουν τέτοιες ἀναλογίες, ἰδίως δὲ πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ὁρλάνδου, ἀλλά, παραλλήλως, ὑφίστανται καὶ πολὺ σημαντικὲς διαφορές.

Καὶ αὐτὲς δὲν εἶναι τόσο ποσοτικές, ἐκτάσεως τῆς ἀναστυλώσεως, ὅσο εἶναι ποιοτικές, στὸ ἐπίπεδο τῶν στόχων καὶ τῶν μέσων. Οἱ ἀναστυλώσεις τοῦ Μπαλάνου σιὰ μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως, τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνος π.χ., κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι περιορισμένες. Πλὴν σπανίων ὅμως περιπτώσεων, ὁ Μπαλάνος δὲν ἐξομοιώνει τὰ συμπληρώματα πρὸς τὰ αὐθεντικά, ἀλλὰ τὰ διαφοροποιεῖ, συχνὰ μὲ ἐπιφάνειες ἀπὸ κυτὸ ὑλικό. Ὁ Ὁρλάνδος προτιμᾷ ὅ,τι καὶ οἱ νεώτεροι αὐτοὶ διάδοχοί του, τὸ ἴδιο ἀκριβῶς φυσικὸ ὑλικό. Κατὰ τοῦτο, ἡ δειγματολογικὴ ἀναστήλωση ὀφείλει πολὺ περισσότερα στὸν Ὁρλάνδο παρὰ στὸν Μπαλάνο. Ὅμως, ὁ Ὁρλάνδος ποτὲ δὲν προχώρησε σὲ συμπληρώσεις τῶν μικροφθορῶν τοῦ αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ, δὲν διέσπειρε δείγματα τῶν ἀρχικῶν μελῶν σὲ μεγάλες ἐπιφάνειες, ἀλλὰ συγκέντρωσε σὲ μία ἢ περισσότερες ἐνότητες τὶς ἀναστυλώσεις του καί, τέλος, ἀσφαλῶς θὰ εἶχε δριμύτητα καταγγεῖλει, ἐὰν ζοῦσε, τὴ χρῆση κυτῶν ἀντιγράφων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως ἔχει συμβεῖ σὲ ἕνα ἀκραῖο ἀλλὰ ὑπαρκτὸ παράδειγμα δειγματολογικῆς ἀναστυλώσεως. Σ' αὐτό, τὸ ὁμοίωμα (δείγμα) τοῦ ἀρχικοῦ ἔχει ὡς πρότυπο ὅχι ἀκριβῶς τὸ ἀρχικό, ἀλλὰ τὴ μορφὴ καὶ διατήρηση πού αὐτὸ εἶχε πρὶν ἀπὸ διακόσια χρόνια περίπου.

Ἡ σπουδαιότερη ὅμως διαφορὰ τῆς δειγματολογικῆς ἀναστυλώσεως ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῶν δύο αὐτῶν, μεγάλων ἀναστυλωτῶν κλασικῶν μνημείων πού ἔδωσε ὁ τόπος στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο, περισσότερο ὁ Μπαλάνος, ἀφήνουν σὲ ἀναστυλωμένες περιοχὲς μία εἰκόνα πού, παρ' ὅλο πού εἶναι δημιουργία τῆς ἐποχῆς τους, μοιάζει μὲ ἐρείπιο, ὅπως εἶναι καὶ τὸ μὴ ἀναστυλωμένο τμήμα τοῦ ἱσταμένου κτιρίου. Καὶ αὐτὸ τὸ ὀφείλουν στὸ γεγονός ὅτι ὅχι μόνον δὲν συμπληρώνουν τὶς μικροφθορὲς τῶν αὐθεντικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀποφεύγουν νὰ δώσουν στὸ ἀναστυλωμένο τμήμα τὴν ἀπόλυτη συνέχεια τῶν γραμμῶν καὶ τοὺς νόμους τῆς συνθέσεως καὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀρχικοῦ, μία συνέχεια πού γνωρίζουν ὅτι ὁ θεατὴς τὴ συμπληρώνει νοερώς ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑφίσταται (μεταξὺ

λ.χ. δύο γείσων που τὰ χωρίζει ἓνα κενό). Στὴ δική μας περίπτωση, ἔὰν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς προτάσεις (Σεπτέμβριος 1983) διὰ τὸν Παρθενώνα, αὐτὸ εἶναι ἀδιανόητο διὰ τὸν ἀναστηλωτή.

Ἄς δοῦμε ὅμως τώρα δύο χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις δειγματολογικῆς ἀναστηλώσεως, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία μὲν ἔφθασε ὡς πρόταση στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο διὰ νὰ ἀναχαιτισθεῖ ἐκεῖ ἡ περαιτέρω πορεία της πρὸς ἐφαρμογὴν, ἐνῶ ἡ δευτέρη ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ, καθὼς τὸ ἀρχαῖο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὑπῆρξε τὸ πρῶτο καί, μέχρι στιγμῆς, τὸ μόνο στὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ ἐφαρμογὴ τῆς δειγματολογικῆς ἀναστηλώσεως. Καὶ τοῦτο, διότι στὶς κρίσιμες στιγμὲς τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων κανεὶς δὲν ἐπενέβη, διὰ νὰ περιορίσει τουλάχιστον κάποιες ἀκραῖες τῆς ἐκδηλώσεως. Ὁφείλω νὰ διευκρινίσω ὅτι ὁ ὁμιλῶν δὲν μετεῖχε τότε οὔτε στὴν οἰκεία Ἐπιτροπὴ οὔτε καὶ στὸ ΚΑΣ (ἀρχὲς 1980 - τέλη 1982).

1. Στὶς 23 Δεκεμβρίου 1983, τὰ μέλη τοῦ ΚΑΣ συζήτησαν τὶς προτάσεις ἐκεῖνες ἀποκαταστάσεως, ὅπως ὀνομάζονταν, τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος, ποὺ περιλαμβάνονταν σὲ μία ἑπτασέλιδη ἔκθεση μὲ ἡμερομηνία 22.12.1983. Ἦταν ἀνυπόγραφη, ἀλλὰ ὁ συντάκτης, ποὺ ἦταν ἄλλωστε παρών, ἦταν ὁ ἀρχιτέκτων ἐκεῖνος ποὺ χρόνια ἀφιερωμένος στὴ μελέτῃ τοῦ Παρθενῶνος, ἐπὶ τῇ βάσει μερικῶν ἀγνώστων πρὶν στοιχείων, εἶχε συντάξει τὰ περισσότερα κεφάλαια ἐνὸς ὀγκώδους καὶ ἀναλυτικοῦ ἔργου, ποὺ τέσσερις μῆνες νωρίτερα εἶχε ἐκτυπωθεῖ καὶ διανεμηθεῖ στοὺς συνέδρους, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1983, ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως. Ἐκεῖ περιέχονταν καὶ οἱ προτάσεις ἐπεμβάσεων στὸν Παρθενώνα. Ἐξ αὐτῶν, ὅσες ἀναφέρονταν στὴ στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς εἶχαν γίνεи ἀποδεκτὲς ἀπὸ τοὺς συνέδρους. Οἱ ἄλλες ὅμως, ποὺ ἦσαν πολὺ περισσότερες, συνάντησαν τόση ἀντίδραση, ὥστε, ἐπισήμως, νὰ συστήσουν οἱ σύεδροι τὴν ἀναθεώρηση καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν. Μὲ τὴ θιασύνῃ ὅμως τῶν τελευταίων ὥρῶν ἐνὸς τριημέρου, εἶχε διαφύγει τῆς προσοκῆς ὅλων ὅτι καὶ στὶς προτάσεις διὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ περιέχονταν κάθε ἄλλο παρὰ μικρῆς ἐκτάσεως ἐργασίες, καὶ μάλιστα τοῦ εἵδους ἐκείνου ποὺ περιεῖχαν καὶ οἱ ἀπορριφθεῖσες.

Τὴν ἔκθεση λοιπὸν ἐκείνη παρουσίασε ὡς πρόταση τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, τὴν προπαραμονὴ τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1983, στὸ ΚΑΣ ἓνα ἀπὸ τὰ παριστάμενα μέλη του, πού, ὅπως καὶ ὁ ὁμιλῶν, εἶχε διπλὴ ιδιότητα. Πρότεινε, φυσικά, τὴν ἀποδοχὴ της. Ὅταν ὅμως

ἦλθε ἡ συγμὴ τῆς εἰσηγήσεως, ζήτησα νὰ ἐγκριθοῦν μερικὲς καὶ νὰ ἀπορριφθοῦν ἄλλες. Κατόπιν αὐτοῦ, ἄλλο μέλος τοῦ Συμβουλίου ἀντιπρότεινε ἀναβολὴ λήψεως ἀποφάσεως ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν ἐκείνων, τῶν ὁποίων εἶχα ζητήσει τὴν ἀπόρριψιν. Τὴν πρότασιν αὐτὴ ἀποδέχθηκε τελικὰ καὶ ἡ πλειονότης τῶν παρισταμένων μελῶν. Ὅταν, πάντως, μετὰ ἀπὸ καθυστέρησιν πολλῶν μηνῶν ἐπικυρώθηκε τὸ σχετικὸ πρακτικὸ τῆς Γραμματείας τοῦ Συμβουλίου, ἡ Διεύθυνσις Ἀναστυλῶσεως Ἀρχαίων Μνημείων, καὶ προσωπικῶς ὁ ὁμιλῶν, προσέδρασε στὸ σχέδιον τῆς ἐπικυρωτικῆς ἀποφάσεως καὶ μία ἀκόμῃ ἐργασία, τὴν ὁποία εἶχε δεχθεῖ τὸ Συμβούλιον, καὶ —τὸ κυριότερον— μετέτρεψε τὴν ἀναβολὴν σὲ ὀριστικὴ ἀπόρριψιν. Βεβαίως, τὴν ἐξουσία διὰ τὴς δύο ἀλλαγὰς εἶχε μόνον ἡ τότε Ὑπουργὸς Μελίνα Μερκούρη, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἀντιτάχθηκε καὶ δὲν ζήτησε τὴν ἐπανεισαγωγὴν τοῦ ζητήματος στὸ Συμβούλιον. Οἱ ἐργασίαι ποὺ ἀπαγορεύθηκαν, λοιπόν, μὲ τὴν ὑπουργικὴν ἐκείνην ἀπόφασιν τῆς 24 Ἰουλίου 1984, ἐπὶ μῆνες μετὰ τὴ σημαντικὴ ἐκείνην διὰ τὸν Παρθενῶνα συνεδρία τοῦ ΚΑΣ, εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) Ὑ συμπλήρωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, δηλαδὴ ἡ συμπλήρωσις τοῦ τοίχου τοῦ τυμπάνου, τοῦ καταετίου γείσου καὶ τῆς ἐπαετίδος, καθὼς καὶ ἡ τοποθέτησις, στὸ ἴδιον ἀέτωμα, ἀντιγράφων τῶν γλυπτῶν μορφῶν τῆς Δήμητρος, τῆς Κόρης, τῆς Ἰριδος, τῶν τριῶν θεοτήτων καὶ τῆς Σελήνης.

β) Ὑ συμπλήρωσις τῶν ἐλλειπουσῶν γωνιῶν τῶν κιονοκράνων τῶν τεσσάρων ἐκ τῶν συνολικῶς ὀκτὼ κιόνων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

γ) Ὑ συμπλήρωσις τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τῆς κρηπίδος.

δ) Ὑ συμπλήρωσις τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τοῦ στερεοβάτου (Προπαρθενῶνος) καὶ ἡ διευθέτησις τοῦ ἐδάφους.

Διὰ τὸ ὅτι, ἐὰν οἱ ἐργασίαι αὐτὲς εἶχαν ἐγκριθεῖ, ἐὰν δηλαδὴ ἡ ἀρμοδιὰ νὰ εἰσηγηθεῖ σχετικῶς Διεύθυνσις εἶχε συμφωνήσει μὲ τὰ προταθέντα, ἡ εἰκόνα τῆς ἀναστυλωμένης τῶρα ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος θὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερα, δὲν πιστεύω νὰ ἀμφιβάλλει κανεὶς. Πράγματι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρουσίαν ἀντιγράφων ἐπὶ γλυπτῶν τοῦ ἀετώματος ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀφαίρεσαν οἱ πράκτορες τοῦ λόρδου Ἑλγιν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴς πολλὰς δεκάδας τῶν συμπληρώσεων τῆς κρηπίδος, τοῦ στερεοβάτου καὶ τῶν τεσσάρων κιονοκράνων, τὸ ἰσοσκελὲς τρίγωνον τοῦ ἀετώματος, μολοντί θὰ ἔξα-

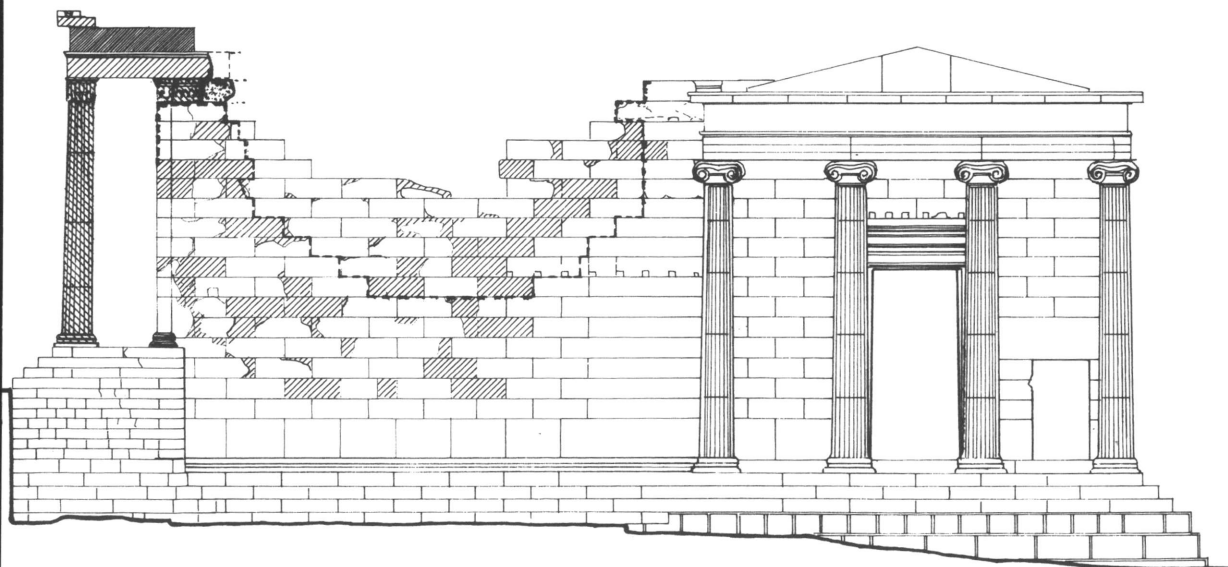
κολουθοῦσε νὰ παραμένει ἑλλιπές, κολοβό, δὰ γινόταν συμμετρικὸ ὡς πρὸς τὸν κατακόρυφο ἄξονα συμμετρίας. Δὲν δὰ εἶχε δηλαδὴ τὴ φυσικότητα ἐρειπίου.

2. Τὸ δεύτερο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν τελευταία ἀναστίλωση τοῦ Ἑρεχθείου (1979-1987). Θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὴν πλέον ἀκραία ἐφαρμογὴ τῆς δειγματολογικῆς ἀνασπλώσεως. Πρόκειται διὰ μία γωνία τοῦ κυρίου. Πράγματι, ἡ συμπλήρωση τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ Ἑρεχθείου, περιλαμβανομένης τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἀπολήξεως τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σπηκαίου — ἔργο τὸ ὁποῖο σημαντικῶς ὑπερέβη τὰ ὅρια τῆς ἀνασπλώσεως Μπαλάνου — μὲ κανέναν τρόπο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθεῖ σὲ κάποιο προηγουμένον ἀνασπλώσεως ἐνὸς κλασικοῦ μνημείου, καὶ μάλιστα τῆς σπουδαιότητος τοῦ ναοῦ αὐτοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς συμπληρώσεως τῆς μὴ ὑφισταμένης γωνίας δὲν ἀνήκει μὲν στὸν ἀρχιτέκτονα τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ Ἑρεχθείου, ὑποστηρίχθηκε ὅμως καὶ υἱοθετήθηκε τόσο ἀπὸ αὐτὸν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἀκροπόλεως. Ἡ ἐργασία αὐτὴ

Ἀνασχεδίαση ὄψεως τῆς βορείας, ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἑρεχθείου, βασισμένη σὲ σχέδιο ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα «Τὸ Βῆμα» τῆς 9 Νοεμβρίου 1986, μαζὶ μὲ σχετικὸ κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο «Τὸ Ἑρεχθεῖο διασώθηκε».

Στὸ σχέδιο παρουσιάζεται ἡ τελευταία ἀναστίλωση τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σπηκαίου (1979-1987), καθὼς καὶ ἡ συμπλήρωση τῆς μὴ ὑφισταμένης, ἕως τὸ 1987, βορειοανατολικῆς γωνίας τοῦ μνημείου. Μὲ ἐν τὸν ὅτι, διακεκομμένη γραμμὴ δίνονται τὰ ὅρια τῆς ἀνασπλώσεως τοῦ ἴδιου τοίχου ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μπαλάνο (1902-1909). Οἱ διαγραφισμένες ἐπιφάνειες ὑποδηλώνουν τὰ συμπληρώματα τῶν κενῶν καὶ φθορῶν κατὰ μῆκος τῶν ἀκμῶν τῶν λίθων, καθὼς καὶ τῶν ἐξ ὀλοκλήρου νέων λίθων. Εἶναι ἀπὸ καινούριο, λευκὸ μάρμαρο. Εἰδικῶς, ἡ συμπλήρωση τῶν κενῶν τῆς ἰωνικῆς ζωφόρου ἔχει γίνει ἀπὸ ἐξ ὀλοκλήρου νέους λίθους ἀπὸ μαῦρο μάρμαρο. Μὲ διαγράμμιση ἀντιθέτου φορᾶς ὑποδηλώνονται οἱ ἀντικαταστάσεις μὴ ὑφισταμένων στὴν Ἑλλάδα μελῶν ἀπὸ κυτὰ ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων, κατασκευασμένα ἀπὸ σιμεντοκονία: βάση, τέσσερις σφόνδυλοι, κιονόκρανο τοῦ ἀκραιῖ (πρὸς Βορρᾶν) κίονος τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως, καθὼς καὶ τὸ ἀκραῖο (πρὸς Ἀνατολὰς) μέλος τῆς ἐπικρανίδος τοῦ βορείου τοίχου. Τὸ ἀκριβῶς ἐπόμενο, ἐπίσης νέο μέλος τῆς ἴδιας ἐπικρανίδος ἔχει ἀποτμηθεῖ, δὲν φέρει τὸν ἀνάγλυφο διάκοσμο καὶ τὰ κυμάτια τοῦ διπλανοῦ μέλους, καὶ ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἐν ἑσοχῇ. Ἔτσι, ὁ θεατὴς δὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι, εἰδικῶς αὐτοῦ τοῦ μέλους, τὸ πρωτότυπο δὲν ὑφίσταται πουθενά, ὅτι ἔχει δηλαδὴ ἀπωλεσθεῖ.

μοιραίως συνδέθηκε με την πρὸς τὰ ἄνω ἀλλὰ καὶ πρὸς Ἀνατολὰς ἐπέκταση τοῦ ἀναστυλωμένου (μερικῶς) βορείου τοίχου τοῦ μνημείου, καθὼς καὶ μετὰ τὴν ἀναδιάταξη τῶν λίθων ἐκείνων τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου τοίχου πού, ὅπως ἀποδείχθηκε, μόνο μετὰ τὴ διάλυση (ἀποξήλωσή) τους, εἶχαν παρατοποθετηθεῖ ἀπὸ τὸν Μπαλάνο. Ἡ συνδρομὴ τῶν δύο τελευταίων παραμέτρων ἔπρεπε νὰ ῥχει κάνει ὅλους διστακτικότερους στὴ συμπλήρωση τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας. Δὲν τοὺς ἔκανε. Ἀκόμη χειρότερα, προκειμένου νὰ συμπληρώσουν μία γωνία, τῆς ὁποίας τὰ περισσότερα καὶ μορφολογικῶς πιὸ ἐνδιαφέροντα, πιὸ ἰσχυρὰ στοιχεῖα βρίσκονταν στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο —εἶχαν καὶ αὐτὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λόρδου Ἑλγιν—, πῆραν τὴν ἀπόφαση τὰ μὲν ἀποκείμενα στὸ Λονδίνο νὰ τὰ ἀντικαταστήσουν με ἀκριβῆ ἀντίγραφα ἀπὸ εἶδος σιμεντοκονίας κυτευμένης σὲ ἐκμαγεῖα (καλούπια), τὰ λοιπὰ δὲ νὰ γίνουν ἀπὸ νέο λευκὸ μάρμαρο ἀλλὰ καὶ νέο μαῦρο μάρμαρο (ἰωνικὴ ζωφόρος), ἐνῶ ὅσα δὲν ἀνῆκαν οὔτε στὴ μία οὔτε στὴν ἄλλη κατηγορία, ὅσα δηλαδὴ εἶχαν ἀπωλεσθεῖ διὰ παντός, νὰ γίνουν κυτὰ, στὶς διαστάσεις μήκους πού προέκυπτε ὅτι εἶχαν τὰ ἀρχικά. Ἡ ἐξομίωση τῶν δειγμάτων ἀρχικῶν λίθων πρὸς τὶς διαστάσεις, τὸν βαθμὸ ἐπεξεργασίας τῶν

NEO ΛΕΥΚΟ ΜΑΡΜΑΡΟ

NEO ΜΑΥΡΟ ΜΑΡΜΑΡΟ

ΧΥΤΟ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ ΑΠΟ ΣΙΜΕΝΤΟΚΟΝΙΑ

ἐπιφανειῶν κλπ. ἔφθασε ἐδῶ σὲ καταστάσεις αὐτόχρημα ἀδιέξοδες. Ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ὁμοιώματα (τὸ ἐπιστύλιο μεταξὺ τοῦ ἀκραίου, πρὸς Ἐνατολάς, κίονος τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως καὶ τῆς παραστάδος τοῦ βορείου τοίχου) συνέβη νὰ μὴν διαθέτει ὑποκειμένους (ἀναστυλῶμενους) λίθους παρὰ μόνον πρὸς τὸ ἓνα του (τὸ πρὸς Ἐνατολάς) ἄκρο. Ὅτι, μετεωριζόταν ἔχοντας ἀπὸ κάτω τοῦ ἓνα κενὸ τόσο μεγάλο, ὥστε νὰ φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ἢ καὶ ἀπὸ πρὸ μακριά, ἀπὸ τὴν ὁδὸ Αἰόλου, σὰν νὰ ἦταν ἓνα κομμάτι ἐτοιμόρροπο, ποὺ θὰ ἔπεφτε ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ. Στὴν ἔντονν ἀντίδρασή μου διὰ τὸ ἀπίστευτο αὐτὸ σύνολο (Ἰούλιος 1987) καὶ τὸ αἶτημα τῆς καθαιρέσεως ποὺ πρόβαλα, κρίθηκε ὅτι αὐτὸ δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ διὰ λόγους κύρους, ἀλλὰ ὅτι εἶχα δίκαιο νὰ ἐπισημάνω τὸν μετεωρισμὸ τοῦ λίθου. Καί, τότε, παραβιάσθηκε ὁ κανὼν τοῦ ὁμοιώματος, ὁ κανὼν τοῦ δείγματος τοῦ ἀρχικοῦ ἀπὸ ὅπου ξεκινοῦν ὅλα στὴ δειγματολογικὴ αὐτὴ ἀναστυλῶση. Καὶ πρῶτον μὲν ἀποκόπηκε τὸ ἄκρο τοῦ μετεωριζομένου λίθου, δεύτερον δὲ συμπληρώθηκε μέρος τοῦ κάτω κενοῦ (τῆς ἐπικρανίτιδος) μὲ ἓνα κομμάτι σὲ ἑσοχή, προκειμένου νὰ ὑποδηλωθεῖ ὅτι, εἰδικῶς δι' αὐτό, δὲν ὑπῆρχε πουθενὰ τὸ πρωτότυπὸ του. Τὰ ἀνωτέρω ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν σαφέστερα χάριν τοῦ δημοσιευόμενου ἐδῶ σχεδίου.

Πάντως, ἀναμένεται ἡ δημοσίευση τῆς ἀναστυλῶσεως αὐτῆς στὸ σύνολό της, καὶ αὐτὴ θεβαίως ἐμπεριέχει καὶ πάμπολλα θετικὰ στοιχεῖα, τὴ διδασκαλίαν ἰδίως τοῦ κυρίου ἀπὸ τοὺς ὀξειδωμένους συνδέσμους τῆς ἀναστυλῶσεως τοῦ Μπαλάνου. Ὅτι ἔχει ὅμως τὸ Ἐρέχθειο, τὸ ἀριστούργημα αὐτὸ καὶ ἰσοδύναμο τοῦ Παρθενῶνος στὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ, αὐτῆς τῆς μεταχειρίσεως; Ἡ ἀπάντηση ὅτι πολλοὶ θὰ δοῦν καὶ λίγοι θὰ ἀνυληφθοῦν τὰ γενόμενα, ἢ ὅτι θὰ ἐκτιμήσουν ὅτι αὐξήθηκε ἡ διδακτικότητα τοῦ μνημείου, διόλου δὲν τιμᾷ ὅλους μας.

Ἐναλόγου ὅμως νοοτροπίας, μιᾶς προσεγγίσεως πού, ἐπαναλαμβάνω, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ μονάδα, τὸ κάθε μέρος, διὰ νὰ ἀθροισθεῖ σὲ πολλά, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ὅλα «δομικῶς ἀποκαταστημένα», στὸν τύπο τοῦ δείγματος τοῦ ἀρχικοῦ, εἶναι καὶ ἡ ἀναστυλῶση τῶν δύο πλευρικῶν τοίχων τοῦ οἴκου, τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου. Ὅτι, ἐδῶ, στὸ ἐσωτερικὸ μὲν τῶν τοίχων, τὰ δείγματα εἶναι ἀλλοῦ πρὸ σκόρπια καὶ ἀλλοῦ πάλι τυχαίνει νὰ συνέχονται. Στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ βορείου τοίχου συνέχονται μάλιστα διαγωνίως, σὲ βαθμιδωτὴ διάταξη (πρβ. σχέδιο), ποὺ γιὰ ἀρκετὰς δεκαετίες θὰ εἶναι εὐδιάκριτη (τώρα εἶναι εὐδιάκριτη καὶ

ἀπὸ τὴν πόλιν), ἕως οὗτου ἐξομοιωθεῖ χρωματικὰ πρὸς τοὺς αὐθεντικούς λίθους. Στὸ ἐσωτερικὸ ὅμως καὶ τῶν δύο τοίχων, οἱ λίθοι εἶχαν μία πολὺ τραυματικὴ εἰκόνα ἐξ αἰτίας θερμικῆς δραύσεως. Σὲ πολλοὺς ἔλειπε, σὲ σημαντικὸ βάθος, τὸ ὑλικὸ καί, φυσικά, οὔτε ἕνας δὲν διατηροῦσε τὴν ἀρχικὴ τοῦ ἐπιφάνεια (πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου). Λόγοι στατικοὶ ἐπέβαλαν τὴ συμπλήρωση ἐκείνων, ποὺ ἦσαν οἱ πρὸ κολοβωμένοι. Ὅμως, ἡ ἔννοια τοῦ δείγματος πρυτάνευσε καὶ ἐδῶ μὲ ὅλη τῆς τὴν ἀρχαιολογικὴ ἀκρίβεια: σὺς μέχρι δεκάτου τοῦ χιλιοστοῦ ἀνακτίσεις τῶν ἀρχικῶν διαστάσεων, τοῦ ἀρχικοῦ βαθμοῦ σμιλεύσεως τῶν ἐπιφανειῶν κλπ. Ἔτσι, στοὺς μὴ συμπληρωμένους λίθους ἐπιβλήθηκε ἡ συμβίωση καὶ ἀντιπαραβολὴ πρὸς ὅ,τι ἦταν κάποτε τὸ ἀρχικόν. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τὰ σποραδικὰ, τυχαίας θέσεως δείγματα, ὅσο καὶ τὰ τυχαῖα πλέον περιγράμματα γιγαντιαίων ἐπιφανειῶν πανταχόθεν συνεχομένων δειγμάτων, ἀπὸ κατάλευκο μάρμαρο Διονύσου. Τὸ θέαμα ἔχει καταπλήξει πολλοὺς, ἐνῶ οἱ ὑπεύθυνοι οὐδέποτε τόλμησαν, ἕως τώρα, νὰ δώσουν πρὸς δημοσίευση εὐκρινὲς φωτογραφικὸ ὑλικόν. Τὸ ἔκαναν οἱ ξένοι πρὶν ἀκόμη ἀφαιρεθοῦν οἱ σκαλωσιές (βλ. Muss - Schubert, *ὁ.π.* εἰκ. 126).

Ἀναφορικῶς, τώρα, πρὸς τὴ μέθοδο ἡ ὁποία, εἴτε στὴν περίπτωση τοῦ Ἑρεχθείου εἴτε καὶ ἄλλων μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἢ καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν ἱερῶν, ἐφαρμόζεται διὰ τὴν κατασκευὴ ἀκεραίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀποτελουμένων ἀπὸ ἕνα ἢ περισσότερα θραύσματα τοῦ ἀντιστοίχου αὐθεντικοῦ, καθὼς καὶ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν μὲ νέο ὑλικόν, νέο λίθον ἢ μάρμαρον —τὴ «δομικὴ ἀποκατάσταση»—, πρέπει νὰ πῶ ὅτι, παρὰ τὴς ἐπανειλημμένης διαβεβαιώσεως περὶ τοῦ ἀπολύτου σεβασμοῦ πρὸς τὸ αὐθεντικὸ ὑλικόν, γίνεται στὴν πράξιν μία ἀπολάξευση τῶν ἐπιφανειῶν, τὸ βάθος τῆς ὁποίας ποικίλλει μὲν κατὰ περίπτωσιν, δὲν εἶναι ὅμως ἀμελητέον. Καὶ αὐτὸ γίνεται γιὰ τὴν ἐξομάλυνσιν τῶν ἐπιφανειῶν δραύσεως, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ, ἔτσι, ἡ ἀπόλυτη συναρμογὴ τῶν ἐκατέρωθεν ἐπιφανειῶν, ἀνάμεσα σὺς ὁποῖες παρεμβάλλεται ἄλλωστε κοινία μὲ βάσιν τὸ λευκὸ τοιμνέντιο. Συνεπῶς, ὑφίσταται μία περιορισμένη ἀπώλεια μάζας αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ καί, τὸ κυριότερον, τὰ τυχόν ὑφιστάμενα τεκμήρια μεταγενεστέρων χρήσεων ἢ τῶν περιστατικῶν τῆς καταστροφῆς κλπ. χάνονται διὰ πάντα, καὶ ἐὰν ἀκόμη ἀναστραφεῖ ἡ διαδικασία καὶ ἀποξηλωθεῖ τὸ γνήσιον κομμάτι. Ἀλλά, καθὼς ἡ ἀπολάξευσις αὐτὴ φθάνει ἕως τὰ ὅρια τῶν ὁρατῶν ἐπιφανειῶν, ἡ φυσικό-

τητα της βιαίας θραύσεως που ὀδηγοῦσε σὲ ἀκμὲς ἐντελῶς ἀκανόνιστες, ἀκόμη καὶ μικροσκοπικές, χάνεται, διὰ τὴν πᾶρει τὴν θέσιν της μία τεθλασμένη γραμμὴ ἢ μία γλυκερὴ καμπύλη. Ἐκεῖθεν καὶ τὸ εὐδαιογενὲς ζῆγκ ζᾶγκ τῶν ὀρίων μεταξὺ αὐθεντικοῦ καὶ συμπληρώσεως, κάτι ποὺ ἐπαυξάνει τὴν εἰκόνα τοῦ τεχνητοῦ καὶ ὄχι τοῦ φυσικοῦ ἐρείπιου, καθὼς δὲν ἀφορᾷ ἓνα μόνο λῖθο ἀλλὰ ὅλους ὅσοι συμπληρώθηκαν μὲ νέο ὑλικό, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ ἔχουν συμπληρωθεῖ.

Περαιτέρω ὅμως, ὅπως εἶπα καὶ προηγουμένως, σὲ συμπληρώσεις τῶν θραυσμάτων τῶν γνησίων μελῶν ἐπιδιώκεται μακροπροθέσμως ὄχι ἡ διαφοροποίηση τοῦ αὐθεντικοῦ ἀπὸ τὸ νέο ὑλικό, ἀλλὰ ἡ ἐξομοίωσή τους. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ δημιουργοῦνται ἰσχυρὲς ἀντιθέσεις μεταξὺ γηρασμένης ἐπιφανείας καὶ ἐκτυφλωτικῶς λευκῶν συμπληρώσεων καί, ἀπὸ τὴν ἄλλην, τίθενται ὅλες οἱ προϋποθέσεις ἀπαλείψεως ὁποιασδήποτε διαφορᾶς μεταξὺ γνησίου καὶ συμπληρώματος, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ τὴ φυσικὴ φθορά. Ὁ ἐπισκέπτης τοῦ μέλλοντος δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ διακρίνει ποιὲς ὑπῆρξαν οἱ συμπληρώσεις τῆς δεκαετίας τοῦ '80 καὶ ποιὲς οἱ γνήσιες ἐπιφάνειες, τῶν τοίχων λ.χ. τοῦ Ἐρεχθείου, τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Καί, τώρα, ἂς δοῦμε ποιοὶ εἶναι οἱ δρόμοι ἐκεῖνοι ποὺ ὀδηγοῦν, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, τὴ σκέψη ὅσων πρῶτοι ἐπινόησαν ἢ ὑποστήριξαν τὶς δειγματολογικὲς ἀναστηλώσεις, ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, πῶς ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν δεδομένων τοῦ κάθε μνημείου φθάνει ὁ ἀναστηλωτὴς στὴ σύνθεση, στὴ σύνταξιν τῶν προτάσεων ἀναστηλώσεως. Θὰ καταφύγω διὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὴν παρουσίαση τριῶν εἰκόνων, τῶν ὁποίων κατόρθωσα νὰ διακρίνω τὴν παρουσία στοὺς ἰδιάζοντες αὐτοὺς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι.

Εἰκόνα 1 n. Τὴν ὀνομάζω σὺνδρομο τοῦ puzzle. Μόνον ἡ πρώτη λέξη μοῦ ἀνήκει, διότι νομίζω ὅτι βρίσκεται κανεὶς πρὸ ἐνὸς συνόλου (συνδρομῆς) συμπεριφορῶν σχετιζομένων μὲ ὅσους ἔχουν ἀσκηθεῖ ἢ ἀρέσκονται στὴν ἐπίλυση πολυπλόκων ἀσκήσεων παρατηρητικότητος, μνήμης καὶ γνώσεων, εἰδικῶν ἢ ἐγκυκλοπαιδικῶν. Μὲ τὸν γενικὸ ὅρο «puzzle» φέρεται πάντως, στὰ ἀγγλικά, μία κατηγορία παντελῶς διαφορετικοῦ ἐπιπέδου ἀσκήσεων ἀλλὰ καὶ παιγνιδιῶν, περιλαμβανομένων τῶν σταυρολέξων.

Τὰ puzzles, ὡς παιγνίδι παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας ἀλλὰ καὶ ἐφήβων, γνωρίζουν καὶ σήμερα μεγάλη διάδοση. Στὴν ἀπλούστερή των μορφή δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα σωρὸ μικρῶν κομματιῶν καρτιοῦ, ποικίλων σχημάτων, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ μία εἰκόνα ἢ παράσταση ἢ φωτογραφία μιᾶς κατασκευῆς, τὴν ὁποία μπορεῖ τὸ παιδί νὰ συνθέσει μόνον ἐὰν κατορθώσει νὰ ταυτίσει ἕως καὶ τὸ τελευταῖο κομμάτι καρτιοῦ, μὲ μία συγκεκριμένη θέση τοῦ ὑποδεικνυομένου σχήματος. Τὰ puzzles, ὅπως καὶ τὰ σταυρόλεξα, παίζονται ἀπὸ ἓνα ἐκάστοτε ἄτομο. Ἡ ἀπουσία συμπαίκτη στερεῖ, ἔτσι, τὸ παιδί ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ἄμιλλας καὶ τὴν ἱκανοποίηση τῆς νίκης ἐπὶ τοῦ «ἄλλου». «Ἄλλος», λοιπόν, δὲν ὑφίσταται. Ἀπομένει μόνον ἡ χαρά, ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἐπιλύσεως, καὶ αὐτή, σύνηδες στὰ παιδιά, ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιδειχθεῖ, νὰ παρουσιασθεῖ καί, ἔτσι, νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ τὸ ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὸν παρατυχόντα τρίτο, ἓναν συγγενή, ἓνα ἄλλο παιδί.

Στὸ ἐπίμοχθο ἔργο τῆς ταυτίσεως δεκάδων ἢ ἑκατοντάδων ἀποτηρημάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὸ κατακείμενο αὐθεντικὸ ὑλικὸ ἐνὸς κλασικοῦ ἀρχαίου, ἢ ἀκόμη καὶ γλυπτῶν, ἐπιδίδονται, ἀλλὰ διὰ λογαριασμὸ ἀρχαιολόγων ἢ καὶ ἀρχαιολογούντων ἀρχιτεκτόνων, καὶ μερικοὶ ἔμπειροι στὰ τοῦ μαρμάρου ὡς φυσικοῦ πετρώματος ἀλλὰ καὶ ὡς ἀντικείμενου τῆς λιθοξοϊκῆς τεχνίτες, τινιακῆς συνήθως καταγωγῆς, ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Νικόλαο Σκαρῆ, δεινὸ σχεδιασιτὴ τοῦ Ὁρλάνδου, ἕως μερικοὺς σημερινοὺς μαρμαροτεχνίτες.

Φαίνεται, πάντως, πὼς ἡ ἐπιδεξιότητα καὶ ἱκανότητα τῆς ἐπιλύσεως τοῦ puzzle τῶν διασπάρτων, ὅταν δὲν ἀνήκει σὲ ἓναν τεχνίτη ἀλλὰ στὸν ὑπεύθυνο τῆς ἀνασπλώσεως, καταντᾷ ἐνίοτε ἓνας μεγάλος πειρασμός. Σ' αὐτὸν διακρίνει κανεὶς κάτι ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ παίκτη τῶν puzzles, τὴν ἐπιθυμία τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἀποτελέσματος. Ἔτσι, ὁ ἀρχιτέκτων δὲν περιορίζεται σὲ μία δημοσίευση τοῦ σχετικοῦ σχεδίου, ἀλλὰ ἐπιδιώκει νὰ στήσει στὸν χῶρο τὸ σύνολο τοῦ ἐπιλυμένου puzzle. Καί, προκειμένου νὰ δοῦν ὅλοι τὴ συναρμολογημένη εἰκόνα, κάνει τὸ σφάλμα, ἀντὶ τῆς συνθέσεως ποὺ τοῦ ζητεῖται, νὰ παρουσιάσει ὡς λύση τὴν ἴδια τὴν ἀνάλυση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν-ἀρχαιολογικῶν του δεδομένων. Ἀντὶ, δηλαδή, νὰ προχωρήσει τώρα ἀφαιρετικὰ μᾶλλον παρὰ ἐπικυρωτικά, κρίνοντας τὰ ἐκάστοτε ὑπὲρ καὶ κατὰ καὶ ἔχοντας πάντα κατὰ νοῦν τὴ διαφορὰ τῆς εἰκόνας, τοῦ σχεδίου, καὶ τῆς εἰκόνας τῆς πραγματικῆς, τοῦ ἱσταμένου ἐρει-

πίου, «βελτιώνοντάς» το, ἀλλὰ ἔτσι ὥστε ἡ νέα εἰκόνα ποὺ δὰ δημιουργηθεῖ νὰ εἶναι συνταιριασμένη πρὸς τὸ ὑπόλοιπο ἐρείπιο καὶ νὰ ἀκολουθεῖ τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς φθορᾶς του, ἢ ὅσης φυσικῆς φθορᾶς ἄφησε ὁ προγενέστερος ἀνασπλωτής, θεωρεῖ τὸ ἰσάμενο ἀρχαῖο ὡς τὸν ἰδεωδέστερο κῶρο ἐκθέσεως τοῦ ἐπιλυθέντος puzzle τῶν διασπάρτων, ἔτσι ὥστε νὰ παραμείνει ἐκεῖ, εἰς κοινὴν θέαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο σύνθεση δὲν ὑφίσταται στὴν οὐσία, ἡ ὅλη διαδικασία γίνεται μηχανιστική, ἐγκεφαλικὴ, ἀκολουθώντας τὸ σχέδιο τοῦ δείγματος τῆς ἀρχικῆς μορφῆς (μία ὀρθὴ προβολὴ τῆς τάδε ἢ δεῖνα πλευρᾶς τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου) μὲ ὅλα τὰ κομματάκια τοῦ puzzle τῶν διασπάρτων στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἐκεῖθεν καὶ ἡ εἰλικρινὴς στὸν αὐθορμητισμὸ τῆς στιγμῆς παρομοίωση τῆς ἀνασπλωτικῆς διαδικασίας πρὸς ἐκείνην τῆς ἐπισκευῆς καὶ ἀντικαταστάσεως τῶν φθαρθέντων ἐξαρτημάτων μιᾶς μηχανῆς.

Ἀλλά, δὰ προσέξατε ἴσως, ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι τοῦ ἀνασπλωτοῦ δὲν μᾶς ἐξηγεῖ καθόλου διὰ ποιὸ λόγο ἐπεμβαίνει μὲ τὴν προσθήκην νέου ὑλικοῦ καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑφίσταται κάποιο ἐπιλυμένο puzzle διασπάρτων, ἀφοῦ δὲν ὑφίστανται διάσπαρτα.

Εἰκόνα 2n. Τὸ ἀνασυντιθεμένο ἀπὸ τὰ ὀστράκα του (θραύσματά του) ἀγγεῖο τῶν μουσειακῶν ἐκθέσεων. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ ἀγγείου μιᾶς μουσειακῆς ἐκθέσεως, ποὺ ἔχει ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ τὴ συγκόλληση τῶν ἐντοπισθέντων ὀστράκων του, προβλήθηκε ὡς εὐθέως ἀνάλογο τῆς διδακτικῆς (= δειγματολογικῆς) ἀνασπλώσεως. Δὲν χρειάζεται ἴσως νὰ ἐξηγήσω περὶ τίνος πρόκειται. Κοινὸ στοιχεῖο τοῦ τρόπου αὐτοῦ σκέπτεσθαι πρὸς τὸν ἀμέσως προηγούμενο εἶναι, καὶ πάλι, ἡ ὕπαρξη ἐνὸς puzzle, αὐτὴ τὴ φορὰ ὀστράκων καὶ ὄχι ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὅποια, ἀφοῦ ἀναγνωρισθοῦν ὡς ἀνήκοντα στὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἀγγεῖο —κάποιου γνωστοῦ τύπου ἀγγεῖο— ταυτίζονται πρὸς μία συγκεκριμένη του θέση τὸ καθένα.

Βέβαια, ἀμέσως παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι οἱ προβάλλοντες τὸ δῆθεν αὐτὸ προηγούμενο, ἀποσιωποῦν οὐσιώδεις διαφορές. Ὅτι δηλαδή, κατὰ τὰ πρὸ πολλοῦ διεθνῶς κρατοῦντα περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἔργων τέχνης καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων μιᾶς ἀνασκαφῆς, τὰ ἐλλείποντα τμήματα συμπληρώνονται μὲν ἀπὸ νέο ὑλικὸ ποὺ ἀκο-

λουθεῖ λ.χ. τὴν καμπυλότητα τοῦ ἀγγείου, τῶν ὁποίων ὅμως συμπληρωμάτων ἡ ἐπιφάνεια δὲν ἀπομιμεῖται ἐκείνην τῶν γνησίων ὀστράκων. Δὲν τῆς δίδεται τὸ ἴδιο χρῶμα ἀλλὰ κάποιο οὐδέτερο, καὶ δὲν ἐπιζωγραφίζεται, ὥστε νὰ ἀπομιμηθεῖ τὴ λίγο πολὺ εἰκαζόμενη συνέχεια τῆς διακοσμήσεως ἢ παραστάσεως. Τὰ ἀντίθετα ἀκριβῶς συμβαίνουν, ὅπως ἕως τώρα εἶδαμε, στὶς δειγματολογικὲς ἀναστυλώσεις τῶν κλασικῶν μας μνημείων.

Εἰδικῶς μάλιστα διὰ τὴν περίπτωσιν ἀρχαίων μνημείων ὅπως ἐκεῖνα τῆς Ἀκροπόλεως ἢ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου τῶν Βασσῶν, τὰ ὁποῖα οὐδέποτε κατακώσθηκαν ὅπως τὰ ὀστράκα ἐνὸς ἀρχαίου ἀγγείου, ἡ ἀντιστοιχία τῶν δύο περιπτώσεων πάσχει καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐκτιμήσεως τοῦ παράγοντος τῆς ἱστορίας, ποὺ εἶναι ἄλλος διὰ τὰ μνημεῖα αὐτὰ καὶ πολὺ πιὸ περιορισμένος στὴν περίπτωση τῶν θραυσμάτων ἐνὸς ἀγγείου, ποὺ ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὴ γῆ ἢ τὸν βυθὸ τῆς θαλάσσης.

Ὅπως ὅμως καὶ ἡ προηγούμενη, οὔτε καὶ αὐτὴ ἡ προσέγγισις τοῦ τρόπου σκέπτεσθαι τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς δειγματολογικῆς ἀναστυλώσεως ἐξηγεῖ τὸν λόγο συμπληρώσεως φθορῶν καὶ κενῶν (*lacunae*) τοῦ ἱσταμένου ἐρειπίου, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει ἵκνος αὐθεντικοῦ ὕλικου, οὔτε καὶ κάποιοι στατικὸς ἢ ἄλλος παρόμοιος λόγος. Ἡ τρίτη εἰκόνα δὲ ἐπιβεβαιώσει ὅσα ἀναφέραμε ἥδη περὶ ὁμοιωμάτων ἢ δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ κυρίου.

Εἰκόνα 3η. Τὸ ὁμοίωμα ἢ δεῖγμα τοῦ ἀρχικοῦ. Ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ σκέπτεσθαι ἔχει κάποια συγγένεια μὲ τὴν ἀξία ποὺ κατέχει γενικῶς ἡ εἰκόνα τῶν πραγμάτων ὡς ὑποκατάστατο (γνωστικό, πληροφοριακὸ ὑποκατάστατο) τοῦ ὑφισταμένου πράγματος. Ἡ ἀνάδειξη αὐτὴ τῆς εἰκόνας, καὶ γενικῶς τοῦ εἰκονογραφικοῦ ὕλικου, ὡς μιᾶς ἀξίας καθαυτῆς ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἀπὸ χώρες ὅπως οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖς τῆς Ἀμερικῆς καὶ ἡ Ἰαπωνία. Ἡ Ἀμερικὴ πρώτη λάτρευσε τὴν εἰκόνα καὶ ἔκανε τὴν ἑβδομὴ τέχνη καὶ τὴν παραγωγὴ ταινιῶν διὰ τὰ τηλεοπτικὰ κανάλια τῆς ὑψηλοῦ ἀκμαῖο κλάδο τῆς παραγωγῆς, ἰδίως μετὰ τὸν τελευταῖο Παγκόσμιον πόλεμο. Ἡ σκηνογραφία ἀναπτύχθηκε σὲ ὕψη δυσπρόσιτα διὰ τὴ γηραὶά ἡπειρο. Συναφὲς εἶναι ἡ περίπτωση τῶν «Disneylands», μὲ ἀναπαραστάσεις πιθανοφανῶν ἀρχιτεκτονημάτων ὡς χώρων παιγνιδιοῦ καὶ χαρᾶς τῶν παιδιῶν, ἡ ἰδιαίτερη φροντίδα διὰ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖ πα-

ράδοση καὶ διὰ τὴν Ἰαπωνία. Καὶ στὶς δύο χώρες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ Ἰαπωνία ἀνήγαγε σὲ ἀντικείμενο προηγμένης τεχνολογίας τόσο τὴν ἠλεκτρονικὴν εἰκόνα (computer graphics) ὅσο καὶ τὴ φωτογραφία, δὲν ὑφίσταται κανένα μνημεῖο ἐξ ὧν συναντᾷ κανεὶς στὴν Εὐρώπῃ (τόσο ἀπομακρυσμένη ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς χώρες), ἀρ-
χαιότερο τουλάχιστον τῶν τελευταίων τριακοσίων ἐτῶν περίπου. Στὴν Ἰαπωνία, εἰδικότερα, ὅχι μόνο κτίζονται ἀκόμη ναοὶ στὸν τύπο καὶ τὴ μορφή τῶν πολὺ παλαιότερων αὐθεντικῶν (κάτι ἀνάλογο, κάπως, μὲ τὴ δική μας σύγχρονη, βυζαντινὴ δῆδεν ναοδομία), ἀλλὰ καὶ οἱ ὑφιστάμενοι παλαιοὶ ναοί, κτίρια ὅπου ὑπάρχουν κατασκευὲς ἀπὸ ξύ-
λο, ἐπισκευάζονται συνήθως διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν φθαρμέ-
νων ξύλων ἀπὸ ἄλλα πανομοιότυπα.

Κατόπιν αὐτῶν, δὲν πρέπει νὰ φανεῖ περίεργο ποὺ στὴν Ἀμε-
ρικὴ (Nashville τοῦ Tennessee) ὑφίσταται τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμον ὁμοίωμα τοῦ Παρθενῶνος, στὸ μέγεθος τοῦ Περικλείου ναοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ του μάλιστα ἔχει τοποθετηθεῖ γλυπτὴ μορφή, ποὺ ἀναπα-
ριστᾷ τὴ χρυσελεφάντιν Ἀθηνᾶ τοῦ Φειδίου, στὶς εἰκαζόμενες δια-
στάσεις τῆς τελευταίας. Τὸ σύνολο τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ εἶναι τόσο δι-
δακτικὸ τῆς ἀρχικῆς ἢ τῆς εἰκαζομένης ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ σπ-
κοῦ, ὥστε φωτογραφίες του, ἀκριβῶς διὰ λόγους διδακτικούς (γνω-
στικούς) νὰ περιέχονται σὲ σύγχρονα βιβλία περὶ τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως.

Στὴν Ἰαπωνία, ἄλλωστε, ὅπως προσφάτως πληροφορήθηκαν τὰ μέλη τοῦ ΚΑΣ, ἔχουν ἤδη κατασκευασθεῖ μὲ ὑπερσύγχρονη ἠλε-
κτρονικὴ τεχνολογία (CAM) φωτογραφικὰ ὁμοιώματα ἐπὶ κεραμι-
κοῦ ὑλικοῦ, τοῦ ἐσωτερικοῦ εὐρωπαϊκῶν μνημείων (μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρας ἐποχῆς) μὲ μνημειακὰ ζωγραφικὰ σύνολα, ὅπως τοι-
χογραφημένοι ναοί, παρεκκλήσια καὶ ἄλλοι συναφεῖς χώροι (π.χ. ἡ Capella Sistina τοῦ Βατικανοῦ), σὲ κλίμακα φυσικὴ καὶ ὅχι ὑπὸ σμί-
κρυνση.

Δὲν εἶναι, ἔτσι, διόλου περίεργο τὸ γεγονὸς ὅτι Ἀμερικανοὶ ἀρχαιολόγοι, μία τῶν ὁποίων ἐπικαλέσθηκε μάλιστα τὴν περίπτωση τοῦ εἰς Nashville «Παρθενῶνος», καθὼς καὶ οἱ δύο Ἰάπωνες καθη-
γητές, τῶν ὁποίων ζητήθηκε ἡ γνώμη (ὁ ἓνας ἐξ αὐτῶν συμβούλευσε τὴν προμήθεια προηγμένου προγράμματος H/Y), ἦσαν τόσο δετικοὶ ὑπὲρ τῆς δειγματολογικῆς ἀναστηλώσεως!

Παρά ταῦτα, ἄμεση τουλάχιστον ἐπιρροή τῶν ἀμερικανικῶν καὶ ἰαπωνικῶν μεθόδων γνωριμίας μὲ μία κληρονομία δυσπρόσιτη διὰ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, γνωριμίας μέσῳ ἀναπαραστάσεων στὶς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου ἢ μέσῳ ἄλλων, παρομοίας διδακτικότητας τρόπων, δὲν στοιχειοθετεῖται στὴ δική μας περίπτωση, πέρα ἀπὸ ὀρισμένες νύξεις περὶ τοῦ τρόπου «ἐπισκευῆς» τῶν ξυλοκατασκευῶν τῶν ἰαπωνικῶν μνημείων. Ἀντιθέτως ὅμως, ἡ λεγομένη «μαγεία τοῦ σχεδίου», ἡ σχεδιαστικὴ δηλαδὴ δεινότητα, ἡ ἐπιμέλεια τῶν προοπτικῶν ἀναπαραστάσεων, ἡ παραγγελία προπλασμάτων διὰ ἐκθέσεις ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλους λόγους (παρουσίαση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς κατὰ τὰ πιὸ πρόσφατα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα), ἡ ἀντικατάσταση τῶν ἐπὶ τῶν μνημείων γλυπτῶν καὶ ἀναγλύφων ἀπὸ ἄλλα «πανομοιότυπα» τῶν πραγματικῶν, ἡ παρουσία ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων συνηθισμένων στὴ χρήση προπλασμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων καὶ ἔργων πλαστικῆς διὰ λόγους διδακτικούς, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν «προηγούμενα» ἀρκετὰ ἐγγὺς πρὸς τὴ σύλληψη τῆς ἰδέας τῶν ὁμοιωμάτων ἢ δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ μέλους καί, ἐκεῖθεν, τοῦ ἀναστηλωθέντος μνημείου ὡς πράγματος ἰσοδυνάμου πρὸς τὸ ἀρχικό.

Βεβαίως, ἡ ὅλη ἰδέα, ὅπως προαναφέρθηκε, σχετίζεται ἀμέσως πρὸς ἐκείνην τοῦ ἄλματος στὸν χρόνον, τὴν ταύτιση δηλαδὴ ποὺ κάνει ὁ ἀναστηλωτὴς τοῦ χρόνου τῆς ἐπεμβάσεώς του μὲ τὸν χρόνον τῆς ἴδιας τῆς δημιουργίας τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου. Ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερη εἶναι ἡ ἐπέμβασίς του στὸ ἱστάμενο ἐρείπιο πρὸς ἄρσιν τῶν συνεπειῶν τοῦ χρόνου, φυσικῶν καὶ ἀνθρωπογενῶν —οἱ τελευταῖες μάλιστα διακρίνονται σὲ καλὰ καὶ κακὰ (βλαπτικές), ἐνῶ οἱ καλὰς (διασκευαὲς) δυνατόν νὰ ἐπιλεγοῦν διὰ μία «συνανασιλῶση»—, τόσο ἡ ἐπάνοδος στὸ ἀρχικὸ μνημεῖο εἶναι πειστικότερη. Ἀπὸ τὴν ἀντίληψη αὕτη προέρχεται καὶ ἡ συμπλήρωση περιορισμένων κενῶν τῶν μελῶν, ποὺ καὶ ἀκέραια σχεδὸν εἶναι καὶ στὴ θέση τοὺς διατηροῦνται. Σκέπεται κανεὶς ὅτι ἐὰν ὑπῆρχε τρόπος ἀκινδύνου ἀφαιρέσεως τῆς φυσικῆς πάτινας τῶν ἐπιφανειῶν, δὲ προτεινόταν καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ εἵδους ἡ «ἀποκατάσταση» τοῦ ἀρχαίου!

Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἀποδοχή, ἰδίως ἀπὸ δικούς μας ἀρχαιολόγους καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ ὄχι ξένους —ἐξαιρουμένων κυρίως τῶν Ἀμερικανῶν καὶ Ἰαπώνων, ποὺ ἔχουν ὅμως διαφορετικὰ βιώματα—, ἔγινε μέσα σὲ ἓνα γενικότερο κλίμα λαϊκισμοῦ, πού, στὴ δεκαετία τοῦ '80,

κατέκλυσε τὴ χώρα καὶ χαρακτήρισε πολλές ἐκδηλώσεις τῆς δημοσίας μας ζωῆς, ἐνῶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ ὑφίσταται, σὲ μικρότερη ἴσως ἔκταση, ἀλλὰ καὶ μὲ μερικές «ἐθνοκεντρικές» ἐξάρσεις. Τὸ «νὰ δώσουμε πιὸ πολὺ μνημεῖο στὸν κόσμο» δὲν θὰ εἶχε λεχθεῖ ἴσως ἐὰν δὲν εἶχε ἤδη φουντώσει ὁ λαϊκισμὸς αὐτός, ποὺ βρῆκε φυσικὰ πρόσφορο ἔδαφος ἀναπτύξεως ἀνάμεσα σὲ σημαντικὰ τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ μὲ χαμηλὴ ἐκπαίδευση, ἀδιακρίτως εἰσοδήματος. Καί, βεβαίως, ἔχει καὶ ὁ λαϊκισμὸς τὴ διαβρωτικὴ του δράση παντοῦ, περιλαμβανομένου τοῦ χώρου τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ μεταχείριση αὐτῆς τῶν «ἐθνικῶν» μας συμβόλων ποὺ τοὺς ἐπιφυλάσσει ἡ δειγματολογικὴ ἀναστίλωση, ἔχει κάποια, ἔμμεση ἴσως καὶ ὄχι συνειδητὴ διὰ τοὺς διασώτες τῆς, σχέση μὲ τὸν λαϊκισμὸ.

Ἐρωτᾶται: γίνονται, πράγματι, διδακτικότερα τὰ κλασσικά μας μνημεῖα, ποὺ προτείνεται νὰ ὑποστοῦν αὐτὴ τὴ δειγματολογικὴ ἀναστίλωση; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητικὴ. Διότι τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο ἐλάχιστα πιὸ διδακτικὸ γίνεται ἀπὸ ὅσο ἦταν πρὶν (περίπτωση Ἑρεχθείου). Ἰσως πιὸ διδακτικὴ νὰ ἦταν ἡ δειγματολογικὴ ἀναστίλωση τοῦ Παρθενῶνος, ἐὰν δὲν εἶχε ἀναχαιτισθεῖ, ἔως τώρα, σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, ὅπως ἔδειξα ἤδη διὰ τὴν περίπτωση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Ἀλλά, ἡ διδακτικότερη εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου διὰ τὸν ἐπισκέπτη του ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὸν τελευταῖο, καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴ διασπορὰ καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν δειγμάτων τοῦ ἀρχικοῦ, ποὺ ἐνίοτε τὸν μπερδεύουν περισσότερο, καθὼς χρειάζεται ἕνα γλωσσάριο ἐρμηνείας μιᾶς ποικιλίας ἐπεμβάσεων (π.χ. βορειοανατολικὴ γωνία Ἑρεχθείου). Στοιχεῖα διὰ τὸ ἐπίπεδο γνώσεων τῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπισκεπτῶν ἀρχαιολογικῶν μας χώρων, ὅπως ἡ Ἀκρόπολις ἢ ἡ Ἐπίδαυρος, δὲν ὑφίστανται.

Ὅμως, εἰδήσεις διὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαιδεύσεως ποὺ ἔχει παρασχεθεῖ σὲ εὐρύτητα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς χώρας ἤλθαν, μόλις τὸ 1995, στὸ φῶς, βασισμένα σὲ πληροφορίες ποὺ ἔδωσε ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1991. Ἔτσι, ἀποδεικνύεται πὼς τὸ 54,8% τῶν ἄνω τῶν 15 ἐτῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος χαρακτηρίζεται ὡς λειτουργικῶς ἀναλφάβητο, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἔχουν τίς ἀναγκαῖες γνώσεις διὰ νὰ ἀντεπεξέλθουν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ζωῆς. 1.000.000 ἄτομα ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες μας αὐτοὺς δήλωσαν ὅτι γνωρίζουν μὲν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἔχουν τελειώσει τὸ δημοτικὸ σχολεῖο, ἐνῶ 618.000 δήλωσαν ὅτι δὲν μποροῦν

οὔτε νὰ διαβάσουν. Περαιτέρω, σὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας —μὲ σύνολο κατοίκων 2.732.375— 1.154.000 ἄτομα (42,2%) δὲν ἔχουν τελειώσει τὸ τρίτάξιο Γυμνάσιο, δὲν ἔχουν συνεπῶς τὴν ὑποτιθεμένως ὑποχρεωτικὴ (ἀπὸ τὸ 1979) ἐννεαετὴ ἐκπαίδευση, καὶ πολλοὶ δὲν τέλειωσαν ποτὲ τὸ δημοτικό!

Αὐτοί, λοιπόν, εἶναι οἱ ἀποδέκτες τῆς «ἀναβαθμίσεως» αὐτῆς τῶν μνημείων; Ἀλλά, αὐτοὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κατανοήσουν ἄλλα, πολὺ πὶο ἀπλὰ πράγματα. Καί, πραγματικά, ἡ μεγάλη πλειονότητα δὲν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἀρχαῖα. Τῆς δλιβερχῆς αὐτῆς καὶ τόσο ἐπικινδύνου καταστάσεως τὰ αἶτια ἃς τὰ ἀναζητήσουν ὅσοι εἶχαν καὶ ἔχουν τὴν ἄμεση εὐθύνη. Ἐδῶ, ἃς σταθῶ σὲ κάι ἐγγύτερο πρὸς τὸ συζητούμενο θέμα. Πρόκειται διὰ μία ἐπιφυλλίδα τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ «Βῆμα» τῆς 9 Νοεμβρίου 1986, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀνατριχιαστικὴ Ἀποκάλυψη». Τὴν εἶχε προκαλέσει μία δειγματολογικὴ ἔρευνα στὸ κέντρο τῆς πόλεως αὐτῆς, μὲ μοναδικὴ ἐρώτηση «τί εἶναι ὁ Παρθενώνας». Ὅπως γράφει ὁ Ἀνδρόνικος, «δὲν κατόρθωσα νὰ συγκρατήσω τὴν ποικιλίαν τῶν ἀπαντήσεων· ἀνατρίχιασα ἀπὸ ὅσα ἔβλεπα καὶ ἄκουγα». Δόθηκαν οἱ πὶο ἀπίστευτες ἀπαντήσεις ἐνὸς δείγματος μιᾶς χρησιμοθηρικῆς καὶ βαθιὰ ἀμόρφωτης κοινωνίας, ποὺ ἔκαναν τὸν Ἀνδρόνικο νὰ καταπλαγεῖ, νὰ ἀγανακτήσει, νὰ ἀνησυχήσει βαθύτατα. Οἱ ξένοι ἔδωσαν πὶο σωστὲς ἀπαντήσεις, ἐνῶ ἡ μοναδικὴ ὀρθὴ ἀπάντηση προῆλθε ἀπὸ ἓναν Ἰάπωναν!

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σταματήσω ἐδῶ, χωρὶς σκόλια.

ΧΡΗΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρχαιολογία γενικὰ ἀποβλέπει σὴν ἀνάπλαση τῆς χαμένης εἰκόνας μιᾶς περασμένης, ἀρχαίας κοινωνίας, θεωρῶ ὅτι καὶ ὁ κλάδος τῆς ποὺ λέγεται ἀναστίλωση (ὅποιο περιεχόμενο καὶ ἂν δοθεῖ στὸν ὅρο) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχει διαφορετικὸ στόχο. Μὲ τὸ δικό της τρόπο, καὶ ἡ ἀναστίλωση

[Τὸ κείμενο ποὺ κατέθεσε ὁ κύριος Ντούμας ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ ἐπέμβαση στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητας».]

συμβάλλει στη συμπλήρωση της αναζητούμενης εικόνας, στην κατά τὸ δυνατόν ἀποκατάσταση καὶ διατήρησή της, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλη καὶ ἐφικτὴ ἡ μετάδοσή της.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπέμβαση σὲ ἓνα μνημεῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς ἀποκάλυψής του, ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι ὁρατὸ ἕως ἐκείνη τὴ στιγμή. Συνεπῶς τὰ ἐρωτήματα ποὺ μπορεῖ καὶ ποὺ πρέπει νὰ θέτει κανεὶς σχετικὰ μὲ τὴν ἐπέμβαση πρέπει νὰ τίθενται ἀπὸ τὴ φάση τοῦ προγραμματισμοῦ μιᾶς ἀνασκαφῆς. Γιατὶ ὁ προστατευτικὸς μανδύας ποὺ καλύπτοντας ἐπροσάτευσεν ἓνα μνημεῖο ἢ ἓνα μνημειακὸ σύνολο ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες, ἢ καὶ χιλιετίες ἀκόμη, ἀφαιρεῖται βίαια, ἐκθέτοντας τὸ μνημεῖο-σύνολο σὲ ἓνα ἐκθρικό, κατὰ κανόνα, περιβάλλον, μὲ πλείστους γιὰ τὸ μνημεῖο κινδύνους. Ἡ προφανῶς καταστρεπικὴ, ἀλλὰ ὑποχρεωτικὴ γιὰ λόγους ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, μέθοδος τῆς ἀνασκαφῆς τότε μόνο δικαιώνεται, ὅταν, πέρα ἀπὸ —καὶ παράλληλα μέ— τὴν καταγραφὴ ὅλων τῶν συναφῶν μὲ τὰ μνημεῖα πληροφοριῶν, λαμβάνονται ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα προστασίας τους. Τὰ ἐρωτήματα, λοιπόν, τὰ ὅποια τίθενται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὰ ἀκόλουθα:

1. Γιατί, γιὰ ποιὸ σκοπὸ, ἐπεμβαίνω; Τί ἐπιδιώκω μὲ τὴν ἐπέμβαση;
2. Ποῦ, σὲ τί εἶδους μνημεῖο, ἐπεμβαίνω; καὶ
3. Πῶς, μὲ ποιά μέσα, μὲ ποιὲς μεθόδους καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ, ἐπεμβαίνω;

Τὰ τρία αὐτὰ ἐρωτήματα, πιστεύω, ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο γιὰ τὴ χάραξη στρατηγικῆς στὸν τομέα τῆς ἐπέμβασης, ὅχι μόνο σὲ μνημεῖα μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου, ὅπως τὴν ὀρίζει τὸ σημερινὸ πρόγραμμά μας, ἀλλὰ σὲ μνημεῖα κάθε περιόδου, ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ παλαιότητά τους. Ἡ διατύπωση τῶν ἀπαντήσεων στὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπάντηση στὸ τρίτο ἐρώτημα.

1. Οἱ λόγοι, γιὰ τοὺς ὁποίους ἐνδέχεται νὰ ἐπικειρθεῖ ἐπέμβαση σὲ ἓνα μνημειακὸ σύνολο ἢ σὲ μεμονωμένο μνημεῖο, εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθοῦν ὡς ἑξῆς:

α) Συντήρηση καὶ προστασία τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου ἀπὸ κινδύνους ποὺ τὸ ἀπειλοῦν μέσα στὸ περιβάλλον του.

β) Μελέτη καὶ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκτηση

γνώσεων για την εποχή στην οποία ανήκει και για την κοινωνία που το δημιουργήσε.

γ) Ἐκπαίδευση ειδικῶν ἐπιστημόνων σὲ θέματα ἀρχαίας τεχνολογίας καὶ τέχνης.

δ) Παιδεία καὶ μόρφωση τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ συνόλου γιατὴν ἱστορία καὶ τὴν πολιτισμικὴ κληρονομιά του.

ε) Ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ μνημείου γιατὴ ποικίλους λόγους (πρακτικούς, ψυχαγωγικούς, παιδευτικούς, τουριστικούς κλπ.).

Γιατὴν ἐπέμβαση στὸ μνημεῖο εἶναι πιθανὸ νὰ συντρέχουν ὅλοι οἱ παραπάνω λόγοι ἢ ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτούς. Πάντως ὁ προσδιορισμός τους ἀσφαλῶς βοηθᾷ στὴ λήψη ἀποφάσεων γιατὸ βαθμὸ καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἐπέμβασης.

2. Ὁ προσδιορισμός τοῦ εἶδους τοῦ μνημείου, ἡ ἐποχή του, ἡ ἀρχικὴ χρῆση καὶ λειτουργία του, οἱ ἰδιαιτερότητές του, τὰ ὑλικά κατασκευῆς του, ὁ βαθμός, τέλος, διατήρησής του κ.ἄ. συνδέουν τὰ κριτήρια ἐκεῖνα, μὲ τὰ ὁποῖα δὰ ἀξιολογηθεῖ τὸ μνημεῖο καὶ δὰ ἱεραρχηθεῖ ἡ ἐπέμβαση σ' αὐτό.

3. Οἱ ἀπαντήσεις που δὰ δοθοῦν στὰ δύο παραπάνω ἐρωτήματα ἀποτελοῦν βασικὲς προϋποθέσεις γιατὴν ἀπάντηση στὸ τρίτο ἐρώτημα, γιατὴ τὴν ἐπιλογή, δηλαδή, μέσων καὶ μεθόδων, μὲ τὰ ὁποῖα δὰ συντελεσθεῖ ἡ ἐπέμβαση.

Ἡ μελέτη γιατὴν προσέγγιση τῶν ἀνωτέρω ἐρωτημάτων καὶ τὴ διατύπωση τῶν σχετικῶν ἀπαντήσεων, εἶναι φανερό, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο ἐνὸς μονάχα ἀτόμου, ὅσο καὶ ἂν οἱ γνώσεις του εἶναι βαθιὲς καὶ εὐρεῖες. Πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἔργο ὁμάδας ἐιδικῶν ἐπιστημόνων ἀπὸ πολλοὺς κλάδους (ἀρχαιολόγων, ἀρχιτεκτόνων, πολιτικῶν μηχανικῶν, ἱστορικῶν τῆς τέχνης, χημικῶν, φυσικῶν, συντηρητῶν, γιατὴ νὰ ἀναφέρω μερικούς), τῶν ὁποίων ἡ γνώμη εἶναι ἐξ ἴσου βαρύνουσα καὶ σεβαστή. Μόνο μὲ τὴν πολὺπλευρὴ προσέγγιση τοῦ θέματος εἶναι δυνατόν νὰ τεθοῦν τὰ κριτήρια τῆς ἐπέμβασης γιατὴ κάθε περίπτωση. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων διατυπωμένη συνταγὴ-πανάκεια γιατὸν τρόπο ἐπέμβασης σὲ ἓνα μνημεῖο ἢ μνημειακὸ σύνολο. Γιατὸ λόγο αὐτὸ δὲν μὲ βρίσκει ἀπόλυτα σύμφωνο ὁ τίτλος τῆς ἡμερίδας μας, που ἀφορᾷ στὴν ἐπέμβαση σὲ μνημεῖα ἀρχαῖα καὶ κλασικὰ μόνο. Κάθε μνημεῖο ἔχει τὴ δική του ἱστορία, τὸ δικό του λόγο ὕπαρξης. Κάθε μνημεῖο ἀποτελεῖ συνεκτικὸ κρίκο στὴν ἀδιάσπαστη ἀλυσίδα τοῦ πολιτισμοῦ, στὴ συνεχὴ ἱστο-

ρία κάθε τόπου που κατοικήθηκε από τὸν ἄνθρωπο. Ὁ ἄποψη αὐτή, δὲν νομίζω πῶς μπορεῖ κανεὶς ἐκ τῶν προτέρων νὰ χαρακτηρί-
ζει τὰ μνημεῖα μείζονα ἢ ἐλάσσονα, ἀνάλογα μὲ τις προσωπικὲς του
προτιμήσεις καὶ τὸ συναισθηματισμὸ του. Κάθε μνημεῖο, ὅποιασδή-
ποτε ἐποχῆς, εἶναι μάρτυρας τῆς ἱστορικῆς μνήμης καὶ δικαιούται νὰ
τυγχάνει τοῦ ἰδίου σεβασμοῦ, ὥστε ἡ διαδικασία προσέγγισής του γιὰ
τὴ διαμόρφωση τῶν κριτηρίων ἐπέμβασης νὰ εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ
ἀμερόληπτη.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Γ. ΖΙΡΩ

Ἡ προστασία, ἡ συντήρηση, καὶ ἀκόμη ἡ ἀποκατάσταση ἑνὸς
μνημείου, τὸ ὁποῖο στὴν κοινὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων βιώθηκε
ὡς ἔργο τέχνης εἴτε κρίθηκε ἔνεκα τῆς ἀρχαιότητάς του σεβαστὸ καὶ
διατηρητέο ὡς ἀποδεικτικὸ τεκμήριο τῆς ἀπώτατης παράδοσης ἑνὸς
ἔθνους, εἶναι μία πρακτικὴ πού χάνεται στὰ βάθη τῶν χιλιετηρίδων.

Στὴν Ἀθήνα, τὸ πελασγικὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως, ἀκόμη καὶ
μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν νέων μεγαλοπρεπέστερων μνημείων, δια-
τηρήθηκε σὲ μέρη ὅπου αὐτὸ ἦταν δυνατόν νὰ γίνηι, καὶ αὐστηροὶ
νόμοι ἐμπόδιζαν τὴν περαιτέρω καταστροφὴ του λόγῳ λιθοτομίας.

Παράλληλα, προσταστεύθηκε ἡ ἀλλοίωση τῆς ἱστορικότητάς
του, μὲ τὴ διατήρηση τῶν ἀρχέγονων ἱερῶν μαρτυρίων καὶ τεμενῶν
πού ἦσαν ἀνιδρυμένα ἐπάνω του, μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἱδρύσεως
νέων ἱερῶν, πού θὰ κιβδηλώναν τὸ ἀρχαιολογικὸ τεκμήριο γιὰ τὴν
ἱστορικὴ ἀλήθεια τῶν πανάρχαιων παραδόσεων τῆς πόλης.

Ἀλλὰ καὶ ἀνασπλώσεις, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀνακατασκευῆς ἢ
ἀνακαίνισης μνημείων θρησκευτικῶν καὶ μὴ, δὲν ἔλλειψαν, ὅταν ὁ
πόλεμος, ἡ θεϊκὴ ὀργὴ ἢ ἡ ἀνθρώπινη ἀνοησία, προκάλεσαν ἀνεπα-
νόρθωτες βλάβες στὰ παλαιότερα. Στὴν Ἀκρόπολη, σὸ Σούνιο καὶ
ἀλλοῦ, λαμπρὰ μνημεῖα κατεστραμμένα ἀπὸ τοὺς Μήδους, δίκως
δισταγμὸ ἀνακατασκευάσθηκαν στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέσι πού εἶχαν
ἀνεγερθεῖ τὰ παλαιότερα, μὲ βελτιώσεις στὴ σύνδεση, τὸν ρυθμὸ καὶ
τὴν ὕλη.

[Τὸ κείμενο πού κατέθεσε ὁ κύριος Ζιρὼ φέρει τὸν τίτλο «Ἀρχὲς καὶ ὅρια στίς
ἀποκαταστάσεις τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν μνημείων».]

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφοὺς τῶν Ἀλκμεωνιδῶν, κατεστραμμένος ἀπὸ τὸν κοσμοσειστὴ Ποσειδῶνα, ἐκ βάθρων ἀνανεώθηκε, καὶ ὁ πυρπολημένος ἀπὸ τὸν παράφρονα Ἡρόστρατο ναὸς τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος κτίσθηκε λαμπρότερος ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο. Στὴν Ὀλυμπία, ὁ ναὸς τῆς Ἥρας ἀπόκτησε σταδιακὰ λίθινες κολῶνες στὸ περιστύλιο, ὅταν οἱ ἀρχικὲς ξύλινες, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη, φθαρμένες ἀπὸ τὴν πολυκαιρία, χρειάσθηκε νὰ ἀντικατασταθοῦν.

Σὲ ὑπερότερους χρόνους, ὅταν ὁ ρωμαϊκὸς αἰτὸς κάλυψε μὲ τὶς φτεροῦγες τοῦ τὴν ἐξελληνισμένη οἰκουμένη καὶ τὸ ἀρχικὸ ἀρπακτικὸ μένος τοῦ κατακτητῆ παραχώρησε τὴ θέση τοῦ στὸ πνεῦμα, κανονικὲς ἀναστυλιωτικὲς ἐπεμβάσεις καὶ ἐπισκευὲς ἔγιναν σὲ βλαμμένα ἀπὸ τὸν πόλεμο ἢ τὴν πολυκαιρία κτίρια, ὅπως ἡ ἔρευνα διαπίστωσε στὰ ἐλάχιστα ποὺ ἀπόμειναν ὄρθια ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς πατρίδας μας, στὴν Ἀκρόπολη, στὴν Ἐλευσίνα, στὸν Ραμνούντα καὶ ἄλλοι.

Σιὸ Ἐρέχθειο, κατεστραμμένα τμήματα τῆς ὀροφῆς ἐπισκευάσθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν, καθὼς καὶ τὸ μεγάλο βορινὸ δῦρωμα. Ἐπισκευὲς ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἐπίσης στὰ θυρώματα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπηλαίου καὶ τὴν ὀροφὴ τοῦ Παρθενῶνος, στὰ θυρώματα καὶ τὴ φαντωματικὴ ὀροφὴ τῶν Προπυλαίων, στοὺς κίονες καὶ στὴ ζωφόρο τῆς Νίκης.

Οἱ ἐπισκευὲς αὐτὲς ἀποτελοῦν πρώιμες ἐργασίες ἀποκατάστασης μνημείων, ποὺ κύριο στόχο εἶχαν τὴ διάσωση ἑνὸς σημαντικοῦ ἀρχιτεκτονήματος, μὲ τὴν ἀνάσχεση τῆς μετατροπῆς τοῦ σὲ ἐρείπιο καὶ τὴ διασφάλιση τῆς πρωτογενοῦς λειτουργίας του, δηλαδὴ τὴ χρῆση γιὰ τὴν ὁποία δημιουργήθηκε, εἴτε πρόκειται γιὰ ναό, δημόσιο κτίριο, ἀμυντικὸ ἔργο ἢ ἄλλο τι.

Τὴν ἴδια περίοδο, αὐτὴν τῆς ρωμαιοκρατίας, κανονικὲς ἀναστυλιώσεις μνημείων δὲν ἔλλειπαν, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ διάλυση, μεταφορὰ καὶ ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρεως, τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Ἀθῆνας στὴν Ἀγορὰ τῆς πόλης τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἢ ἡ διάλυση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θρησκευτικοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνούντα γιὰ τὴ διαρπαγὴ καὶ μεταφορὰ στὴ Ρώμη τῶν γλυπτῶν μετοπῶν καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀναστίλωσή του μὲ νέα μέλη ἀκόσμητα, καὶ ἄλλες.

Ἄν καὶ εἶναι προφανές, δὲ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐργασίες αὐτές, ὅπως καὶ οἱ προηγούμενες, δὲν εἶχαν ὡς ἀποκλειστικὸ κίνητρο τὸ ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς λειτουργικῆς συνέ-

χειας σὲ κτίρια, τὰ ὁποῖα ἦσαν σημαντικά, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ θαυμάζονταν καὶ ὡς ἔργα τέχνης, ἀποτελοῦσαν ὅμως ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ἀδιάκοπης καὶ ἐν ἐνεργείᾳ πολιτιστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς.

Τὰ ἴδια κτίρια, σὲ ἐποχὲς κατοπινὲς καὶ δίκως νὰ ἔχει μεταβληθεῖ ὑποτε οὐσιωδῶς σ' αὐτά, ὥστε νὰ μειωθεῖ ἡ καλλιτεχνικὴ, αἰσθητικὴ ἢ ἱστορικὴ ἀξία τους, δίκως δισταγμὸ κατεδαφίσθηκαν μὲ αὐτοκρατορικὰ διατάγματα καὶ μὲ τὸν ζῆλο τῶν ὁπαδῶν τοῦ νέου, πρωτόγνωρου σὲ φανατισμὸ γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, θρησκευτικοῦ δόγματος.

Ἀκόμη καὶ ὑπὸ μορφὴν ἐρειπίων, τὰ μέλη τῶν ἀρχαίων αὐτῶν ἔργων ἐπὶ αἰῶνες τροφοδότησαν καὶ πλούτισαν, ἐπαναχρησιμοποιούμενα ὡς διακοσμητικὰ στοιχεῖα, τὶς νέες ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις μνημείων καὶ ναῶν, ποὺ σκόπιμα ὅμως εἶχαν πλέον πάρει μορφὴ τελείως διάφορη ἀπὸ ἐκείνην ποὺ παρεῖχε ἡ ἀποκρυσταλλωμένη σύνδεση τῶν ἐλληνικῶν ρυθμῶν. Τὰ περισσότερα ὅμως μνημεῖα, κατακερματίσθηκαν ἢ ἀσβεστοποιήθηκαν, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς κοινὸ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ σὲ συνήθεις κατασκευές, σὲ θεμέλια καὶ τοικοποιίες.

Ἡ μετατροπὴ ἀρχαίων ναῶν σὲ ἀντίστοιχους χριστιανικοὺς ἀποτελεῖ τὴν ἀπειροελάχιστην ἐξαίρεση στὸν κανόνα καταστροφῆς, ποὺ ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴ δράση ἄγνωστων φωτισμένων εὐεργετῶν, οἱ ὁποῖοι εἰσηγήθηκαν —ποιὸς ξέρει ἄραγε μὲ ποιά πειστικὰ ἐπιχειρήματα— τὴ μετατροπὴ τους.

Ἡ ρήξη μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τοῦ νέου ἐδραιώθηκε ἐπίσημα μεταξὺ 394 καὶ 529 μ.Χ., μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς διδασκαλίας τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας στὶς περίφημες σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν, Ἀλεξανδρείας καὶ ἀλλοῦ, τὴ διακοπὴ τῶν πανάρχαιων τελετῶν στὰ φημισμένα ἱερὰ κέντρα, τὴν κατάργηση τῶν Ὀλυμπιάδων, τὴν καταστροφὴ χιλιάδων φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν βιβλίων, τὴ φυσικὴ ἐξόντωση δεκάδων σοφῶν καὶ φωτισμένων ἀνθρώπων, τὴν κατεδάφιση τῶν ἱερῶν μνημείων. Ἕλλην καὶ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς, σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις του, ἐτέθησαν ὑπὸ διωγμόν.

Τὰ ἔργα τέχνης τοῦ παρελθόντος, οἱ ναοί, τὰ μεγαλόπρεπα ἐλληνικοῦ ρυθμοῦ μνημεῖα, ἔπαυαν ἐπίσημα νὰ ἀποτελοῦν μέσον διδασκῆς καὶ ἔμπνευσης τῶν νέων γενεῶν γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς συνέχειας τῶν παραδόσεων τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ ἔγιναν ἐμπόδια στὴ διάδοση καὶ ἐπιβολὴ τῆς νέας τάξης πραγμάτων.

Χίλια χρόνια χρειάσθηκε νὰ διανυθοῦν, καὶ μαζὶ ἡ κατάρρευση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς πάλαι ποτὲ κραταιᾶς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, γιὰ νὰ ἀνθίσουν καὶ πάλι τὰ γράμματα καὶ οἱ τέχνες, ὅχι ὅμως στὸν κύριο κορμὸ τῆς ὑπόδουλης καὶ καθημαγμένης πνευματικῆς ἐπὶ αἰῶνες Ἑλλάδας, ἀλλὰ δυτικότερα, στὴ φιλόξενη γιὰ τοὺς πρόσφυγες ἑλληνιστὲς ἀρχαία γῆ τῆς Ἑτρουρίας, στὴ Φλωρεντία.

Μὲ τὴν ἀναγέννηση τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀρχίζει ἡ νεώτερη περίοδος προστασίας καὶ ἀποκατάστασης τῶν ἔργων τέχνης τοῦ παρελθόντος, μὲ τὴν ἐπανεκτίμηση τῆς πολυσήμαντης ἀξίας τῶν ἐρειπίων τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ἑλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ ἀνακαίνιση τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης σὲ κτίριο ἔκδηλα ἑλληνιστικοῦ ρυθμοῦ, σήμανε ἐπίσημα καὶ τὸν τερματισμὸ τῆς ρήξης τῆς ἐξουσίας μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παραγωγή τοῦ προχριστιανικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.

Βέβαια, ἡ μετάλλαξη τῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος, σὲ βαθμὸ πού νὰ μὴν προκαλοῦνται πλέον μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο περαιτέρω φθορὲς ἢ ἀλλοιώσεις σ' αὐτά, δὲν ἐπῆλθε αὐτομάτως μὲ τὴν Ἀναγέννηση. Ἀντιθέτως, ἦταν μία διεργασία ἐπίπονη καὶ μακρά, ὁδυνηρὴ πολλὰς φορὲς γιὰ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα. Στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ φθάνει τουλάχιστον στὰ χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐνῶ στὴν πατρίδα μας ἕως τὸ 1835. Καὶ οἱ τελευταῖες ἐκεῖνες δεκαετίες ἦσαν ἴσως καὶ οἱ πιὸ ὁδυνηρές, τουλάχιστον γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς κυρίως Ἑλλάδας.

Τὰ μνημεῖα τῆς πατρίδας μας, συνδεδεμένα μὲ τὰ ὁράματα γενεῶν καὶ γενεῶν Ἑλλήνων, ὑπῆρξαν λυχνίες ἄσβεστου φωτός, πού διατήρησαν ζωντανὴ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα καὶ συνετέλεσαν μὲ τὴν αἰώνια παρουσία τους στὴν ἀφύπνιση τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης, ὅταν οἱ συνθῆκες ὥριμασαν γιὰ τὴ διεξαγωγή τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀγώνα, πού ὡς ἀποτέλεσμα εἶχε τὴν ἀνασύσταση τοῦ σύγχρονου Ἑλληνικοῦ Κράτους.

Ὡς χρέος τῆς ἀπέναντι στὰ ἱερὰ κειμήλια τοῦ ἔνδοξου παρελθόντος, οἱ Ἕλληνες μερίμνησαν ἄμεσα καὶ ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴ διαφύλαξί τους ἀπὸ περαιτέρω καταστροφές.

Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ πρὶν ἀκόμη ἐπουλωθοῦν οἱ πληγὲς τῆς ἐρειπωμένης ἀπὸ τὸν πό-

λεμο χώρας, ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων της, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὴν Ἑκρόπολη καὶ τὴν ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ὡς τροπαίου νίκης τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα.

Ἄναφερόμενος στὴ νεώτερη περίοδο ἀποκατάστασης τῶν μνημείων, ὑπῆρξα διστακτικὸς στὸ νὰ χρησιμοποιήσω τὸν ὄρο «ἀναστίλωση» σὺς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος.

Ὁ ὅρος «ἀναστίλωση» πιστεύω ὅτι ἔχει εὐρύτερη σημασία, ποὺ προσεγγίζει περισσότερο τὸ πνεῦμα τῆς πρώτης περιόδου ἐπεμβάσεων στὰ μνημεῖα, σὺν ὅποιᾳ περιγραμματακὰ ἀναφέρθηκα σὺν ἀρχῇ τοῦ λόγου μου, καὶ δὲν συνάδει —ἀκόμη— μὲ τὸ σύγχρονο πολιτιστικὸ πλαίσιο, τὸ ὁποῖο καθορίζει συνειδησιακὰ τὴ σχέση μας ἀπέναντι στὸ ἐρειπωμένο ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἔργο τέχνης τοῦ παρελθόντος.

Ἐτυμολογικά, «ἀνασπλῶνω» σημαίνει «ξανασπίνω κάτι τὸ ὁποῖο προηγουμένως κατέρρευσε». Ἡ ἐνέργεια αὐτή, ὅταν πρόκειται νὰ γίνῃ σὲ ἀρχαῖα μνημεῖα, ποὺ στὸ μεταξὺ ἔχουν χάσει τὴ χρηστικὴ τους σημασία καὶ βιώνονται ὡς ἔργα τέχνης καὶ ὡς ἱερὰ κειμήλια ἑνὸς ἔθνους, σαφῶς ὑπόκειται σὲ περιορισμούς. Τὰ ὅρια ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν μία ἐπέμβαση νὰ ὑπερβεῖ καθορίζονται νομοτελειακὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὄγκο καὶ τὸ εἶδος τοῦ σωζόμενου ὑλικοῦ τοῦ μνημείου, ποὺ κάποτε τὸ συνέδετε.

Κατὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς τέχνης Cesare Brandi, ἰδρυτὴ καὶ Διευθυντὴ τοῦ Κεντρικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀνασπλώσεων τῆς Ρώμης ἕως τὸ 1960, «ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων ἀποτελεῖ τὴν ἐφαρμοσμένη μέθοδο ἀναγνώρισης ἑνὸς ἔργου τέχνης ὡς πρὸς τὴν ὑλικὴ του ὑπόσταση, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτὸ διπλὴ πολιτικότητα, τὴν αἰσθητικὴ καὶ ἱστορικὴ, προκειμένου τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ μεταβιθασθεῖ στὸ μέλλον».

Ὡς ἀξίωμα διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι «ἡ ἀποκατάσταση ἀφορᾷ μόνο τὴν ὕλη τοῦ ἔργου τέχνης», ποτὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἢ ἄλλη ἀξία, ἐφ' ὅσον αὐτὴ προϋπάρχει καὶ ἀναγνωρίζεται πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἐπέμβασί μας σ' αὐτό.

Καὶ κλείνω τὶς βασικὲς αὐτὲς ἐπιγραμματικὲς ἀρχὲς ποὺ περιλαμβάνονται στὸ βιβλίο τοῦ Brandi *Θεωρία τῶν Ἀνασπλώσεων* μὲ τὴ θέση ὅτι «ἡ ἀποκατάσταση ἀποσκοπεῖ σὺν ἀνασούσταση τῆς ὀργα-

νικῆς ἐνότητος τοῦ ἔργου τέχνης, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ συμβεῖχωρὶς νὰ δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἐπέμβαση ἓνα γευδοκαλλιτέχνημα, καὶ δίχως νὰ πλαστογραφηθεῖ ἡ ἱστορία του, μὲ τὴν ἀπάλειψη κάθε ἵχνους ποὺ ἄφησε σ' αὐτὸ ἡ διέλευση τοῦ ἔργου σιὸν χρόνο».

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μεγάλο θέμα τῆς αὐθεντικότητας τῆς μορφῆς, εἶναι γεγονός ὅτι κάθε ἀναστήλωση ἀρχαίου ἐρειπίου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παραγωγή ἐνὸς ἐρειπίου σύγχρονου, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση τοῦ ὁποίου, δηλαδὴ ἡ μορφή ποὺ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀνακτιᾶται, ἔχει ἐλάχιστη σχέση μὲ τὴ μορφή ποὺ τὸ μνημεῖο εἶχε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταιστροφή του. Καὶ αὐτὸ εἶναι λογικὸ!

Σπάνια μία ἀναστήλωση κατακείμενων μελῶν ἐνὸς ἀρχαίου μνημείου εἶναι δυνατόν νὰ προσεγγίσει τὴν ἀρχικὴ αἴσθηση τῆς μορφῆς ποὺ τὸ μνημεῖο παρῆχε, γιὰ τὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ κατακείμενα μέλη σιὸ μεταξὺ διαρπάχθηκαν, καταστράφηκαν, ἐπαναχρησιμοποιοῦνταν, ἐν τέλει χάθηκαν.

Γι' αὐτὸ καὶ ἔχει καθοριστικὴ σημασία ἡ ἐμμονὴ στὴν προσπάθεια ἀνασυγκρότησης, ἔστω καὶ σὲ τμῆμα, τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος ἐνὸς μνημείου, μὲ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν μέγιστη χρῆση αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ καὶ μὲ τὴν ἐλαχιστοποίηση τῶν νέων προσθηκῶν, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ συνέχεια τῆς βίωσης τοῦ μνημείου ὡς ἔργου τέχνης μέσῳ τῆς ἀναγνώρισης τῆς αὐθεντικότητας τῆς ὕλης του, μιὰ καὶ λίγα μπορούμε πιά νὰ κάνουμε γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς αὐθεντικότητας τῆς ἀρχικῆς μορφῆς.

Εὐτυχῶς γιὰ τοὺς ἀναστηλωτές, ἀτυχῶς ὅμως γιὰ τὰ ἔργα ποὺ χάθηκαν, ἡ ἀνάκτηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης τοῦ ἀρχαίου μνημείου ὑπὸ μορφὴν ἐρειπίου εἶναι σήμερα συνυφασμένη μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔχουμε συνηθίσει ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ βιώνουμε τὰ ἔργα τέχνης τῆς ἀρχαιότητας, ἐδῶ καὶ πέντε τουλάχιστον αἰῶνες. Ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ θραύσματα!

Προτάσεις γιὰ ἐκτεταμένες ἀνακατασκευὲς ἀρχαίων μνημείων, γιὰ τὴν τοποθέτηση λίγων ἀκόμη κατακείμενων μελῶν, ὑπὸ τὴς παροῦσες —πολιτιστικές— συνθῆκες εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀνεδαφικές, ἀφοῦ ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος νὰ δημιουργήσουμε ὑβριδικὰ μνημεῖα, στὰ ὁποῖα ἡ σύντηξη τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεώτερων συμπληρωματικῶν μελῶν νὰ δημιουργοῦν ἄρτιες μὲν μορφές, ἀλλὰ σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὑποθετικές, καὶ κατὰ κανόνα ἄγυχες, ἀφοῦ δὲ ἀπουσιάζει

τὸ δέος ποὺ προκαλεῖ σὲ κάθε φιλότεχνο ἢ προσέγγισή του σὲ καθετὶ αὐθεντικό.

Τὰ ἀποτελέσματα, αἰσθητικὰ καὶ συγκινησιακά, τῆς ἀνασιτίλωσης (ἀνακατασκευῆς) τῆς στοᾶς τοῦ Ἀπάλου στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1956 ἀποτελεῖ ἀπὸ παράδειγμα τῶν ὅσων προανέφερα.

Ἡ ἐπαναφορὰ τῆς μεθοδολογίας τῶν ἀνασιτιλώσεων στὶς πρὸ χριστιανισμοῦ ἀρχές, γιὰ τὴν οὐσία περὶ αὐτοῦ πρόκειται ὅταν προτείνουμε ριζικὲς ἀνακατασκευές, προϋποθέτει τὴ δυναμικὴ ἐκείνη ποὺ κάποτε παρεῖχε ἀπλόχερα ἡ πρωταρχικὴ ἀνάγκη τῆς λειτουργίας, ἡ ὁποία σήμερα ἀπουσιάζει στὰ ὑπὸ ἀνασιτίλωσιν μνημεῖα.

Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προηγηθεῖ μία σειρά πνευματικῶν ἀνασιτιλώσεων, καὶ κυρίως ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ πλαισίου ποὺ δημιούργησε τὰ ἐν λόγῳ μνημεῖα, ἀποκαθαρμένον ἀπὸ ἀνατολίζουσες, κοσμολογικὲς καὶ ἐσχατολογικὲς παρεκβάσεις καὶ μεσαιωνικὲς δεισιδαιμονίες.

Οἱ «διδασκτικοὶ λόγοι» ἢ ἡ «προσέλκυση περιηγητῶν» ποὺ κατὰ καιροὺς προτάχθηκαν ὡς ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ ριζικὴ ἀνακαίνισις ἀρχαίων ἐρειπίων, δύσκολα εἶναι δυνατόν νὰ ἀνταχθοῦν σὲ μία θεμελιωμένη σὲ κοινὲς αἰσθητικὲς ἀξίες ἀντίθετη ἐπιχειρηματολογία.

Ἐλλείπει λοιπὸν τοῦ κατάλληλου ἰδεολογικοῦ ὑποβάθρου καὶ ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐκπλήρωσης τοῦ τελευταίου δελφικοῦ χρησμοῦ, ποὺ παραδίδεται ὅτι δόθηκε μυσικὰ στὸν Ἰουλιανὸ εἶναι, νομίζω, προφανὲς ὅτι οἱ ἀνασιτιλωτικὲς ἐπεμβάσεις στὰ ἀρχαία μνημεῖα μας πρέπει νὰ περιορίζονται στὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα. Δηλαδὴ τὴ συμπλήρωσή τους μὲ ὅσο κατακείμενο αὐθεντικὸ ὑλικὸ εἶναι δυνατόν νὰ ἐπανατοποθετηθεῖ, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται γι' αὐτὸ ἐκτεταμένη χρῆσις νέων συμπληρώσεων, μὲ πρωταρχικὸ καὶ κύριο στόχο τὴ διασφάλισις τῆς φυσικῆς τους παρουσίας στὸ μέλλον.

Οἱ ἐργασίες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴ διάσωση, συντήρηση, ἀποκατάστασις καὶ προστασία τῶν ἀρχαίων μνημείων διέπονται, ὡς γνωστόν, ἀπὸ κανόνες, οἱ ὁποῖοι ἄρχισαν νὰ διατυπώνονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα μὲ τὴ μορφή γενικῶν ἀρχῶν.

Ὁ Χάρτης τῆς Βενετίας τοῦ 1964 ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο στὴ σειρά τῶν γενικῶν θεωρητικῶν πλαισίων, τὰ ὁποῖα διέπουν τὰ ἔργα συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος. Ἀποτελεῖ συνέχεια καὶ ἐξέλιξις τοῦ Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1931, καὶ παρὰ τὸν διακρατικὸ του χαρακτήρα, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἄρθρων του

δὲν εἶναι ὑποχρεωτική, ἐφ' ὅσον δὲν κυρώθηκε νομοθετικά ἀπὸ τὰ κράτη-μέλη πού τὸν ὑπέγραψαν.

Ἀπὸ τὸ 1964 ἕως σήμερα πέρασαν τριάντα δύο χρόνια, τόσα περίπου ὅσα χρειάσθηκαν γιὰ νὰ πᾶμε ἀπὸ τὸν πρῶτο Χάρτη τῶν Ἀθηνῶν στὸν Χάρτη τῆς Βενετίας.

Στὸ μεταξύ, πολὺτιμὴ ἐμπειρία ἀποκτίθθηκε σὲ θέματα συντήρησης καὶ προστασίας τῶν μνημείων, ἐνῶ παράλληλα εἶναι σὲ ὅλους γνωστός, λίγο ἢ πολὺ, ὁ προβληματισμὸς πού ἀναπτύχθηκε, μὲ τὴ διατύπωση πολλὰς φορὲς τελείως ἀντίθετων ἀπόψεων περὶ τοῦ πρακτικοῦ σὲ ἐργασίες πού ἐκτελοῦνται ἢ ἔχουν προγραμματισθεῖ νὰ γίνουν σὲ κορυφαῖα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὅλες οἱ ἀπόψεις πού διατυπώνονται ἔχουν ὡς ὑπόβαθρο τὰ δεκαεξί ἄρθρα τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας.

Δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ προχωρήσω στὴν παροῦσα φάση σὲ ἀνάπτυξη ἐπιχειρημάτων, ὥστε νὰ καταδείξω τὴ γενικότητα πού διέπει τὰ ἄρθρα τοῦ Χάρτη αὐτοῦ, καὶ τὰ εὐρύτητα περιθώρια ἐρμηνείας πού προσφέρονται. Ἀπλῶς δὰ πῶ ὅτι ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς ἔχει ὠριμάσει ὁ χρόνος γιὰ τὴν ἀναδιατύπωση τῶν κανόνων συμπεριφορᾶς μας ἀπέναντι στὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος σὲ ἓνα νέο, σύγχρονο ἀνασπληωτικὸ Χάρτη.

Ἄς ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ Ἰταλία, μία χώρα ἀρχαία, μὲ κοινὲς ἱστορικὲς ρίζες καὶ παρεμφερὴ μὲ τὴν Ἑλλάδα μνημεῖα, ἔλαβε ἔγκαιρα μέτρα γιὰ τὸν σαφέστερο προσδιορισμὸ τῶν ὁρίων, πέρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ ξεφύγει ἡ ἀποκατάσταση καὶ ἡ προστασία τῶν ἔργων τέχνης.

Στις 6 Ἀπριλίου 1972, ὀκτὼ μόλις χρόνια μετὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, τὸ ἰταλικὸ Ὑπουργεῖο Δημόσιας Ἐκπαίδευσης, ἀρμόδιο γιὰ τὶς ἀρχαιότητες, διένειμε τὴ Χάρτα Ἀποκαταστάσεως Μνημείων 1972 σὲ ὅλες τὶς Ἐφορεῖες καὶ τὰ αὐτόνομα Ἰνστιτοῦτα τῆς χώρας. Τὰ ἄρθρα τῆς Χάρτας αὐτῆς ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόζονται ἀκριβῶς σὲ κάθε ἐργασία πού δὰ γινόταν σὲ ἔργο τέχνης.

Αὐτὰ στὴ γειτονικὴ Ἰταλία μὲ τὸν τεράστιο μνημειακὸ πλοῦτο, τὰ πολυάριθμα ἱστορικὰ καὶ φημισμένα Πανεπιστήμια, καὶ βεβαίως τὶς δύο ἐν λειτουργίᾳ μεταπτυχιακὲς σχολὲς ἀποκατάστασης μνημείων, στὴ Ρώμη καὶ τὴ Νεάπολη.

Ὡς πρὸς τὰ τεκταινόμενα στὸν ἐλληνικὸ κῶρο, ἡ ἀπουσία εἰδικῶν σπουδῶν, ἡ ἑλλειψη ὁλοκληρωμένων θεωρητικῶν συγγραμμά-

των, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ πολλὰς φορὰς ἀντιφατικὴ ἀντιμετώπιση ὁμοειδῶν προβλημάτων στὶς ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων, καθὼς καὶ ἡ πλήρης ἔλλειψη νομοθετικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ ἀρμόδιο ὑπουργεῖο, δὲν εἶναι ἐπισημάνσεις τιμητικές.

Ἡ πρωτοβουλία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας νὰ συγκαλέσει συνεδρίαση μὲ θέμα τὴ μέθοδο καὶ τὰ ὄρια τῶν ἀναστυλώσεων σὲ ἀρχαῖα καὶ κλασικὰ μνημεῖα, βάζει, θέλω νὰ ἐλπίζω καὶ εὐχομαι, τὸν θεμέλιο λίθο γιὰ τὴ σύνταξη ἐνὸς νέου ἀναστυλωτικοῦ Χάρτη, τὴν ἀνάγκη τοῦ ὁποίου ἔδιξα προηγουμένως.

Ἀσφαλῶς ὅμως γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ θὰ χρειασθεῖ στὴ συνέχεια, μὲ πρωτοβουλία καὶ πάλι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, νὰ συγκληθεῖ διεθνὲς συνέδριο μὲ παρεμφερὲς θέμα, μίᾳ πρότασι πού καταθέτω πρὸς ἔγκρισιν ἀπὸ τὸ βῆμα αὐτό.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ συνεδρίου θὰ πρέπει νὰ γίνῃ μὲ μεγάλην προσοχή, καὶ νὰ προσκληθοῦν ἐπιστήμονες μὲ ἐμπειρία σὲ ἔργα ἀποκατάστασης μνημείων τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς περιόδου, καὶ φυσικὰ φιλόσοφοι καὶ θεωρητικοὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν πρόσκληση διδασκάλων μεταπτυχιακῶν σχολῶν ἀποκατάστασης μνημείων.

Τὸ αἰτούμενο στὸ συνέδριο θὰ πρέπει νὰ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀναδιατύπωση τῶν ἀρχῶν πού πρέπει νὰ διέπουν τὶς ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων μνημείων, προκειμένου νὰ καταλήξουμε στὴ σύνταξη ἐνὸς σύγχρονου θεωρητικοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖο, ἐφ' ὅσον ὑλοποιηθεῖ στὴν Ἀθήνα, δίκαια εἶναι δυνατόν νὰ φέρει τὸν τίτλο «Ἀναστυλωτικὸς Χάρτης τῶν Ἀθηνῶν 2000».

Ἡ πολιτικὴ συγκυρία προσφέρει μοναδικὴ εὐκαιρία νὰ ἀποκτήσῃ ὁ Χάρτης αὐτὸς καὶ νομικὴ ὑπόσταση, ὥστερα ἀπὸ τὴν γρήφί του στὸ Εὐρωκοινοβούλιο ὡς νόμου ἢ ὁδηγίας τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης. Ἡ Ἑλλάδα πιστεύω ὅτι πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ πρωτοστατήσει στὴν ἀνάληψη μιᾶς τέτοιας πρωτοβουλίας καὶ νὰ ἐπιτύχει τὴν ὑλοποίησίν της.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

Δὲν αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ συντάξω ἓνα συγκροτημένο κείμενο μὲ τὶς ἀπόψεις μου γιὰ τὸ θέμα τῆς σημερινῆς μας συνέλευ-

σης, ἐπειδὴ αὐτὲς εἶναι γνωστὲς καὶ καταγεγραμμένες σὲ σχετικὰ δημοσιεύματα, λόγῳ τῆς συμμετοκῆς μου σὲ ὄργανα ποὺ ἀντιμετωπίζουν ἀμέσως καὶ στὴν πράξιν τὸ θέμα, ἀλλὰ καὶ τοῦ εἰδικοῦ ἐνδιαφέροντός μου, ποὺ ἡ δραστηριότητα αὐτὴ τρέφει. Θὰ παρακαλέσω λοιπὸν νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἐπανέλθω ἐδῶ σὲ μερικὲς θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς σκέψης μου, ἐντάσσοντάς τις στὴ συζήτηση.

Θεωρῶ καὶ ἐγὼ ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμη τὴν πρόταση τῶν ἐταίρων ποὺ ζήτησαν αὐτὴ τὴ συζήτηση καὶ τὴν προθυμία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ. Τὸ θέμα τῆς ἡθικῆς καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀνασιτίλωσης εἶναι βέβαια πολυσυζητημένο. Ὅμως, ὅπως ἐτόνισαν ὁ Πρόεδρος κύριος Δοντᾶς καὶ ἄλλοι, τὰ κλασικὰ μνημεῖα ἔχουν ἓναν ἰδιαίτερο χαρακτήρα, κυρίως ὡς πρὸς τὴ δομὴ καὶ τὴ διατήρησή τους, ὁ ὁποῖος δὲν καλύπτεται ἐπαρκῶς ἀπὸ τὶς προβλέψεις τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας, ὥστε νὰ εἶναι κοινὴ αἴσθηση ὅτι γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὰ ὑπεύθυνη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος εἶναι ἀναγκαῖα ἡ γενικὴ ἀποδοχὴ ἐνὸς πλαισίου γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὰ ὅρια τῶν ἐπεμβάσεων.

Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ παρατηρήσω, ὅπως καὶ οἱ κύριοι Ντούμας καὶ Ζιρώ, ὅτι θὰ προτιμοῦσα τὸ θέμα μας νὰ ὀριοθετηθεῖ ὡς ἀφορῶν στὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ, ἢ, ἀκόμη εὐρύτερα, τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὴν ἔννοια τοῦ κλασικοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ θέμα μας δὲν θὰ τὴν ἔβλεπα χρονικά. Ὅλα τὰ μνημεῖα, ὅλων τῶν ἐποχῶν καὶ περιοχῶν, ἔχουν τὴν ἴδια ἱστορικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἀξία. Ὡς «κλασικὸ μνημεῖο» θὰ ἔβλεπα ἐδῶ τὸ μνημεῖο ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἰσχυρότερες αἰσθητικές, ἡθικὲς, ἐθνικὲς καὶ γενικότερα κοινωνικὲς ἀξίες, τὸ ὁποῖο παῖδεύει, γυχαγωγεῖ δηλαδὴ μὲ τὴν ἀρχαίαν ἔννοια τοῦ ὅρου, συνολικότερα καὶ ἰσχυρότερα εὐρὺ φάσμα τῆς κοινωνίας. Ἡ ἰδιόμορφη λογικὴ ἀρθρωτὴ δομὴ του, ποὺ ἀναφέρθηκε πρὸ πάνω, συνδέεται ἀκριβῶς μὲ αὐτὲς τὶς ιδιότητες. Ἔτσι, τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ π.χ., ποὺ ἀναφέρθηκε ἀπὸ τὸν κύριο Δημακόπουλο, ἢ τὶς Ξεστὲς τῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου, θὰ τὶς ἔβλεπα νὰ διαδέχονται καὶ αὐτὲς στοιχεῖα τοῦ κλασικοῦ, καὶ ἐπομένως νὰ ἀπαιτοῦν αὐτὸ τὸ εἰδικὸ πλαίσιο μεταχείρισης ποὺ ἀναζητοῦμε.

Μὲ αὐτὴ τὴ διευκρίνιση, βλέπω ὅτι γιὰ ὅλα τὰ μνημεῖα ἡ ἀνάγκη ἐπέμβασης εἶναι δεδομένη. Καὶ ὅταν λέγω ἐπέμβαση δὲν ἔννοῶ μόνο τὴ συντήρηση, ἢ ἔστω τὴν καθαρὴ ἀνασιτίλωση, ἀλλὰ καὶ τὴ σὲ λογικὸ ὅριο συμπλήρωση, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ καὶ τὸ κυρίως ἀμφιλε-

γόμενο σημεῖο. Ἡ ἀναστίλωση, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες συμπληρώσεις μὲ νέο ὑλικό, συμβάλλουν οὐσιαστικά στὴ διατήρηση τοῦ μνημείου. Δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα, ἐπιθυμώντας τὴν ἀπόλυτη, τὴν πρόσκαιρη διατήρηση τῆς γνησιότητας τοῦ τυχαίως διασωθέντος ὑλικοῦ, νὰ ἀποφασίσουμε τὴν ἐξαφάνιση τοῦ μνημείου σὲ ἐπόμενες γενιές. Ἡ ἀναστίλωση, ἀλλὰ καὶ ἡ συμπλήρωση μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἄρθρου 15 τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας (ἡ διευκολύνουσα τὴν κατανόηση τοῦ μνημείου, μήπως ἐδῶ εἶναι ἡ ἀφαιρέσιμότης τῆς «δειγματολογικῆς ἀναστίλωσης» τοῦ κυρίου Δημακόπουλου;) ἐνισχύουν ἀποτελεσματικά, ἰδίως στὶς μέρες μας, μὲ τὸν ἐδιςμὸ στὴν ὀπτικὴ παιδεία, τὸν παιδευτικὸ ρόλο τοῦ μνημείου.

Ἐδῶ, κύριοι συνάδελφοι, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι ἐγὼ αὐτὸ ποὺ λέμε εὐρύτερα διδακτικὸς ρόλος τοῦ μνημείου τὸ ἐννοῶ, καὶ θὰ πρότεινα μὲ ἐπιμονὴ νὰ λέγεται ἔτσι, ὡς παιδευτικὸ ρόλο, ὅχι ἐπιδεικτικὴ διδασχὴ. Τὸ μνημεῖο, καὶ κυρίως ἡ μορφὴ του, ποὺ ἐκφράζει —χωρὶς νὰ ὑποβαθμίζεται ἡ ὕλη— τὴ σύλληψη τοῦ δημιουργοῦ, παιδεύουν τὸν θεατὴ. Μπορεῖ στὴν Ἑλλάδα νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη πολλοὶ οὐσιαστικά ἀναλφάβητοι, ὅμως καὶ αὐτοί, πολλοὶ μάλιστα μὲ ὀξυδέρκεια, βλέπουν, καὶ τὴν ὄρασή τους αὐτὴ χρειάζεται νὰ παιδεύουν καὶ τὰ μνημεῖα. Δὲν μπορούμε νὰ καταδικάσουμε τοὺς πολλοὺς μὴ εἰδικούς σὲ ἀποχὴ ἀπὸ τὴ βίωση τῶν μνημείων, ἐπειδὴ, μὴ ἀσχολούμενοι μὲ βιβλία καὶ σχέδια, δὲν ἔχουν τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια νὰ ἀνασυνδέσουν ἓνα δύσκολο σύνολο ἀπὸ *membra disjecta*. Ἡ παιδευτικὴ δύναμη τῆς μορφῆς καὶ οἱ ἀξίες τῆς ἐμπεριέχονται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα τῆς σύνθεσής της. Ὁ εἰδικός, ὁ ὁποῖος καὶ μόνος εἶναι σὲ θέση νὰ βιώσει τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀποδομημένου μέλους ἐνὸς κλασικοῦ μνημείου, θὰ τὸ κάνει καὶ ὅταν αὐτὸ ἔχει συνδυσασθεῖ μὲ συμπληρώματα. Τὸ σύνολο τῆς μορφῆς, ἔστω καὶ ὑπαινικτικῶν του τμημάτων, ἀπευθύνεται στὶς γενικότερες προσλαμβάνουσες τοῦ μὴ εἰδικοῦ, τοῦ ἀπλοῦ κουρασμένου ἀνθρώπου, ἄρα κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τελικὰ τὸν παιδεύει: τὸ κέρδος ἀπὸ τὴ διαδικασία αὐτὴ εἶναι ἀνυπολόγιστο γιὰ τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα καὶ τὸ μέλλον τῆς ἀρχαιολογίας. Πιστεύω ἀκράδαντα ὅτι τὰ μνημεῖα εἶναι σεβαστά, ἐπειδὴ βιώνονται ὡς ἀξίες ἀπὸ κάθε μέλος τῆς κοινωνίας. Ἡ κοινωνικὴ στάση τῆς παθνητικῆς κληρονομίας τους μέσα ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τοῦ συναισθηματικοῦ, «θρησκευτικοῦ» σεβασμοῦ τους, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον, ἔχει τερματισθεῖ. Ἐὰν δὲν ἐπιδιώξουμε τὴν ὅσο τὸ δυνατόν

εὐρύτερη μετὰ λόγου βίωση τῶν ἀξιῶν τους, δηλαδή τὴν κατανόσή τους ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ τὴ σύνδεσή τους μὲ τὸ καθημερινὸ γίνεσθαι, τὰ μνημεῖα θὰ ἀπαξιωθοῦν κοινωνικὰ καὶ ἓνα μεγάλο τουλάχιστον μέρος τους θὰ κινδυνεύσει. Ἐνα μνημεῖο τὸ ὁποῖο ἀποφασίζει σήμερα ἡ Πολιτεία νὰ διατηρήσει ὁρατὸ ὡς φορέα πολλαπλῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ δὲν φροντίζει νὰ τὸ καταστήσει ἀναγνώσιμο σὰ κύρια μεγέθη του ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, καταγράφεται στὴ συνείδηση τοῦ κόσμου ὡς ἄχρηστο. Θὰ ἤθελα λοιπὸν νὰ κερδίσω τοὺς πολλοὺς, ἔστω ἐκλαϊκεύοντας προσεκτικὰ, μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα κέρδη, μὲ διακρινόμενες καὶ ἀναστρέψιμες συμπληρώσεις, τὸ μήνυμα τοῦ μνημείου. Ἄν ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ κατατάσσεται στὸν χῶρο τοῦ λαϊκισμού, ἐγὼ δηλώνω ἀνενδοίαστα ὅτι ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια εἶμαι λαϊκιστής.

Τὰ κλασικὰ μνημεῖα μὲ τὶς ἰσχυρότερες καὶ εὐρύτερες παιδευτικὲς ἢ γυχαγωγικὲς τους ἀξίες, προσφέροντας ἄλλωστε λόγῳ τῆς δομῆς τους εὐκολότερα τὴν ἀναστρεψιμότητα ποὺ ὁ κύριος Μπούρας ἐτόνισε στὸ πλαίσιο τῆς ἡθικῆς τῶν ἀναστηλώσεων, θέτουν ἐντονότερη τὴν ἀνάγκη τῶν παραπάνω ἐπιλογῶν. Εἶναι πολὺ χαρακτηρισικὴ ἡ ἀναφερθεῖσα, ἀρχαία ἥδη διχογνωμία γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ πλοίου τοῦ Θησέα, τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀντικατασταθεῖ γιὰ τὴ διατήρησή του τὰ ξύλα: οἱ μισοὶ ἔλεγαν ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι πιά τὸ πλοῖο τοῦ Θησέα, οἱ ἄλλοι μισοὶ ὅμως τὸ βίωναν καταφατικὰ. Εἰλικρινὰ δὲν ξέρω ποιά στάση ἐξυπηρετοῦσε καλύτερα τὴ γνήσια βίωση τῆς ἀθηναικῆς παράδοσης. Ἐκεῖνη ποὺ διατηροῦσε τὸ μέγεθος, τὸ σχῆμα καὶ γενικὰ τὴ μορφὴ τοῦ πλοίου-συμβόλου, δηλώνοντας μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῆς περιοδικῆς, μερικῆς καί, ὑποδέτω, πιστῆς ἀντικατάστασης τοῦ μοιραῖα φθαρτοῦ ὑλικοῦ τὴν πίστη τῆς γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ συμβόλου, ἢ ἡ ἄλλη, ποὺ δεχόταν ὅτι τὸ σεβάσμιο πλοῖο θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ μὲ τὸ ἀρχικὸ του ὑλικὸ χωρὶς ἐπέμβαση, μέχρι ποὺ νὰ φθαρεῖ τόσο, ποὺ νὰ παραμερισθεῖ καὶ νὰ γίνεῖ, πολὺ γρήγορα, μιὰ ἀμφισβητούμενη καὶ θολὴ παράδοση;

Πιστεύω ἄλλωστε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία, καὶ γενικότερα οἱ ὑπεύθυνοι, ἥδη ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα μὲ ὑπεύθυνο συνυπολογισμό ὅλων αὐτῶν τῶν —ὅπως εἶπε ὁ κύριος Μπούρας— ἐνίοτε ἀντιφατικῶν ἀναγκῶν. Ὁ κύριος Δημακόπουλος θὰ ἔχει ἀκόμη πρόσφατη τὴν κοινὴ μας ἀγωνία στὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο, νὰ μὴν καταστρέγει ἡ ἔκθεση τῶν εὐρημάτων τῶν τάφων τῆς

Βεργίνας, ἐνὸς καὶ ἐξοχὴν κλασικοῦ συνόλου ὅπως τὸ ὄρισα πρὸ πάνων, τὸ αἰσθημα τῆς «διείσδυσης» τοῦ ἐπισκέπτη στὸν ὑπόγειο χώρο τοῦ τύμβου, ποὺ τὸ μοναδικῆς πράγματι ἔμπνευσης καὶ ἐκτέλεσης σύγχρονο κέλυφος δημιουργεῖ. Ἄλλ' ὅμως, κύριοι συνάδελφοι, καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἐξαίρετο αὐτὸ κέλυφος εἶναι μιὰ λύση ποὺ δίνει προτεραιότητα σὴν παιδευτικὴ ἀξία τῶν ἀρχαίων αὐτῶν μνημείων, κοντὰ σὴν προβολὴ φυσικὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀξιῶν τοῦ συνόλου. Γιατί, ἂν ἔπρεπε νὰ κρατήσουμε τὴ γνήσια μορφή καὶ βίωση τῶν τάφων, θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς καλύγουμε καὶ πάλι μὲ τὸν τύμβο, καὶ τὸ πολὺ πολὺ νὰ τοὺς ἀνοίγουμε συμβολικὰ κατὰ διαστήματα γιὰ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀπόθεσης ἐνὸς νέου νεκροῦ. Ὅμως πόση ἐπιστημονικὴ, παιδευτικὴ, συμβολικὴ καὶ εὐρύτερα κοινωνικὴ σημασία ἔχουν οἱ σπάνιες αὐτὲς ἱστορικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς μαρτυρίες; Κανεῖς δὲν σκέφθηκε, καὶ νομίζω ὑγιῶς, νὰ μείνει στὴ γνήσια ἀρχαία μορφή τοῦ ἄμμου περιβάλλοντός τους.

Κλείνοντας τὴν παρέμβασή μου θὰ ἤθελα νὰ ἐπαναλάβω λοιπὸν ὅτι ἡ πρωτοβουλία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἦταν ἰδιαίτερα ἐποικοδομητικὴ. Κατατέθηκαν ἐδῶ ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες, μολονότι μερικὲς φορές γιὰ μένα, ἀναγκασμένον νὰ παίρνω συχνὰ ὑπεύθυνη θέση στὰ μείζονα αὐτὰ θέματα, ἦταν νυκτικές, μοῦ εἶναι καὶ σεβαστὲς καὶ ἀξιοπρόσεκτες. Ἀλλὰ ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἡ κίνηση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ σταματήσει ἐδῶ. Ἦδη ἡ Ἀρχαιολογικὴ μας Ὑπηρεσία, οἱ Ἐπιτροπὲς Συντηρήσεως Μνημείων, ἀπαρτιζόμενες ἀπὸ ὑψηλῆς ποιότητος εἰδικούς, τὸ ΚΑΣ καὶ ἄλλοι φορεῖς, συζητοῦν καὶ ἀντιμετωπίζουν μὲ ὑπευθυνότητα τὰ σχετικὰ θέματα. Ἐγὼ τὸ παράδειγμα ποὺ ἀνέφερε ὁ κύριος Δημακόπουλος γιὰ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνος, ἀσχετῶς δικῆς μου τοποθετήσεως, τὸ βλέπω ὡς μιὰ περίπτωση ὑγιoῦς λειτουργίας τῶν θεσμῶν αὐτῶν, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναδύθηκε καί, κυρίως, πραγματοποιήθηκε μιὰ ἱκανοποιητικὴ σύνδεση ἔντονα ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων. Θεωρῶ λοιπὸν ὅτι θὰ πρέπει νὰ υπάρξουν καὶ ἄλλες συναντήσεις —ἤδη οἱ κύριοι Κοκκολιάδης καὶ Ζιρῶ τὸ πρότειναν—, σὲς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ κληθοῦν ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀποκτήσει μεγάλη ἐμπειρία στὸ θέμα. Πολλοὶ ἀπ' αὐτούς, ἰδιαίτερα σημαντικοί, δὲν εἶναι ἀνάμεσα στοὺς ἐταίρους μας. Ἔτσι, ἡ ὁποιαδήποτε σύνθεση πλαισίων θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποκτήσει τὴ γενικότερη δυνατὴ συναίνεση. Δὲν εἶμαι

βέβαια τόσο αισιόδοξος όσο ο κύριος Ζιρώ, γιατί η προσέγγιση τῶν ἀξιῶν τῶν κλασικῶν μνημείων, λόγω τῆς ὑψηλῆς ἀτομικότητας τῆς σύλληψής τους, εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη. Ὅμως ἓνα γενικὸ πλαίσιο γιὰ τὶς ἐπεμβάσεις σ' αὐτὰ μοῦ φαίνεται ἐφικτό.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Γεώργιος Λάβδας: Δὲν ἐτοίμασα κείμενο, δὲν εἶχα τὸν καιρὸ, ἀλλὰ δὲν ἔνιωσα τὴν ἀνάγκη νὰ ἐτοιμάσω κείμενο, διότι εἶναι ἔνα πρόβλημα ποὺ καίρομαι ἰδιαίτερα ποὺ ἔρχεται σὲ συζήτηση ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἴσως εἶναι ὥριμη ἡ στιγμή γιὰ μιὰ ἐνέργεια πιὸ πρακτικὴ, δὰ ἔλεγε κανεῖς. Ὁ 19ος αἰώνας καὶ ὁ 20ὸς ἔχουν ἀναλωθεῖ σ' αὐτὲς τὶς συζητήσεις καὶ αὐτὲς τὶς διαμάχες, τὶς ἀντιρρήσεις, τὶς συγκρούσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι γόνιμες. Στὸ τέλος βέβαια τὰ μνημεῖα τὰ ἴδια πάσχουν ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαμάχη τῶν δύο αὐτῶν αἰώνων· ἡ ἔννοια ὑπῆρχε βέβαια παλαιότερα. Ὅλη αὐτὴ ἡ διαμάχη, οἱ διαφορετικὲς ἀπόψεις ποὺ ὑπάρχουν, κατατείνουν σὲ ἓνα καὶ μόνο πρᾶγμα, ποὺ εἶναι τὸ κορυφαῖο: αὐθεντικότητα, πόση καὶ μὲ ποιὲς δυσίες καὶ μὲ ποιὲς συμπληρώσεις. Ἐκεῖ νομίζω ὅτι ἐπικεντρώνεται καὶ τῆς σημερινῆς μας συνάντησης ἡ πεμπτουσία. Βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ἔννοια τῆς αὐθεντικότητας τοῦ ὑλικοῦ, γιατί ἡ ἱστορικὴ μνήμη, ἡ διάσωση τῆς μνήμης —ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀνάγεται ὅλη αὐτὴ ἡ προσπάθεια—, βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς πῶς πρέπει νὰ συντηρηθεῖ ἡ αὐθεντικὴ μορφή, τὸ αὐθεντικὸ ὑλικὸ ποὺ μᾶς λέγει ὅτι εἶναι φορέας τῆς μνήμης ἀπὸ τὸ παρελθόν, τὸ ὁποιοδήποτε παρελθόν, ὅποιασδήποτε ἐποχῆς ἐννοῶ. Ὁ Μπαλάνος ὁ μακαρίτης, τὸ 1931, στὸ συνέδριο τῆς Ἀθῆνας, ἐπαινέθηκε γιὰ τὸ ἔργο του. Ἦταν ἓνας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος προσέφερε στὰ μνημεῖα τῆς Ἀκρόπολης βασικὰ πρᾶγματα. Σήμερα εἶναι ἐγκληματίας, ὅπως ἐνδεχομένως ἐγκληματίες δὰ εἴμαστε κι ἐμεῖς ποὺ ἔχουμε βάλει τὸ χέρι μας ἐπάνω στὰ μνημεῖα. Ὅποιαδήποτε ἐπέμβαση στὰ μνημεῖα εἶναι μιὰ ἀλλοίωση. Τὸ θέμα εἶναι μέχρι ποίου βαθμοῦ, καὶ ἐκεῖ ὑπάρχει τὸ πρόβλημα. ἔχουμε τὸ Χάρτη τῆς Βενετίας, τὸν ξέρουμε ὅλοι μας, τὸν ἔχουμε μελετήσει, ἐφαρμόσει, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἓνας πολὺ γενι-

κός Χάρτης, ένα είδος συντάγματος, δεν μπορεί να δώσει απαντήσεις στα συγκεκριμένα προβλήματα που αναφύονται όταν είσαι απέναντι στο μνημείο ως συντηρητής και αναστηλωτής. Και εγώ πιστεύω ότι στο τέλος, όσα συντάγματα και νόμοι κι αν υπάρξουν, ομολογία πλήρης, ως ποῦμε, και λεπτομερειακή, ο τελικός υπεύθυνος είναι ο άνθρωπος που έχει αναλάβει να βάλει το χέρι του επάνω στο μνημείο. 'Ακόμα κι όταν γίνονται αυτά τα συμπόσια για να εκτεθούν οι γνώμες· τά 'χουμε ζήσει στην 'Ακρόπολη, έχουν γίνει τρία τέσσερα μέχρι στιγμής, έχουν ακουστεί πολλές απόψεις και ενδιαφέρουσες, όπως και σήμερα ακούγονται πολλές απόψεις. Τελικά όμως στην επέμβαση η σφραγίδα μπαίνει από τον αναστηλωτή. Και αυτό είναι ένα ηθικό πρόβλημα. Λοιπόν, τί θα μπορούσαμε να κάνουμε πραγματικά; Πιστεύω ότι αυτή είναι η αφορμή, όπως είπε και ο κύριος Λαμπρινουδάκης, είναι η εκκίνηση. 'Ακούστηκαν θαυμάσιες απόψεις, και εγώ ξανάνιωσα πάλι αυτή την έσωτερική τύχη που νιώθω κάθε φορά που σκέπτομαι τα μνημεία, όπως όλοι μας, που βρισκόμαστε καταδικασμένοι να είμαστε κάπως διαχειριστές του σήμερα, ως ποῦμε για την αύριανή και για τη μεθαυριανή γενιά και τις άλλες γενιές. Τί μπορούσε να κάνει κανείς; Αυτές οι δύο δεκαετίες από το '80 και μέχρι σήμερα έχουν προσφέρει στην ελληνική αναστηλωτική πράξη πολύ υλικό και πολλές απόψεις. 'Ο κύριος Δημακόπουλος ανέφερε μερικές, και υπάρχουν διάσπαρτες σε διάφορα κείμενα θέσεις και αντιθέσεις και πολλές άλλες σκέψεις για το τί πρέπει να γίνει. Το να γίνει ένας νόμος, ένα πλαίσιο, τί είναι σωστό, κι εκείνο είναι μία δυνατότητα. 'Εγώ πιστεύω ότι επειδή μιλάμε για την ηθική στάση, να πάμε πάλι στον Μωυσή. Δηλαδή ο Μωυσής δεν είπε τί πρέπει να κάνει ο άνθρωπος, αλλά τί δεν πρέπει να κάνει. 'Ο δεκάλογος έχει τα μή, ού, ού, ού κλπ. και λιγότερα ναί, τί πρέπει να κάνει κανείς. Γιατί εκείνα που πρέπει να κάνει, που μπορεί να κάνει κανείς μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, όπως στη Φιγάλεια που αποτελεί τρομερό πρόβλημα, το ζήσαμε όλοι μας σ' αυτό το συνέδριο. Πάντα υπάρχει η ζημιά και το κέρδος από κάθε επέμβαση. Λοιπόν, εάν υπάρχει ένας δεκάλογος που θα προσφύλασσει από τα χονδρά λάθη που μπορεί να κάνει ένας συντηρητής, που να λέει τί δεν πρέπει να γίνεται, και να επιτρέπει την ελευθερία και τη δημιουργικότητα του συντηρητή. Γιατί και ο συντηρητής είναι δημιουργικός καλλιτέχνης, δά 'πρεπε να είναι, η ευαίσθητος άνθρωπος, ο οποίος προσεγγίζει

ένα ἔργο τέχνης μὲ τρόπο πού τό 'κανε καὶ ἕνας ἄλλος δημιουργικός ἄνθρωπος, ὅταν τὸ δημιουργοῦσε, ἀλλὰ βέβαια σὲ ἄλλο ἐπίπεδο καὶ μὲ ἄλλους στόχους. Λοιπὸν, ἐὰν ὑπάρχει ἕνας δεκάλογος, ἴσως τὸ καταφέρουμε μὲ μιὰ σειρά συζητήσεων, συνεδρίων ἢ ὅ,τι ἄλλο θέλετε, ἐδῶ στὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία, πού ἔχει ἐλευθερία κινήσεων καὶ δὲν εἶναι ἕνα ὑπουργεῖο ἢ ὑπαλληλικὴ ἱεραρχία. 'Εδῶ δὰ ποῦμε καὶ ἄλλα πράγματα. 'Εὰν μπορούσαμε νὰ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἕνα δεκάλογο τῶν συντηρήσεων καὶ τῶν ἀναστηλώσεων ὄχι μόνο τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν, ἀλλὰ, ὅπως εἶπε καὶ ὁ κύριος Ντούμας, ὅλες οἱ ἐποχὲς ἔχουν τὴ δική τους σημασία καὶ ἡ μνήμη εἶναι ἀδιάσπαστη. Δὲν μπορούμε νὰ συντηροῦμε μόνο τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν κλασικὴ, ἀλλὰ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας μας καὶ γενικότερα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Λοιπὸν ἐὰν μπορούσαμε νὰ φθάσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, νὰ διατυπωθεῖ ἕνας δεκάλογος γιὰ τὶς ἐλληνικὲς ἀρχαιότητες πού μᾶς ἀφοροῦν ἄμεσα, νομίζω ὅτι δὰ εἶχαμε προσφέρει στοὺς ἑαυτοὺς μας ἕνα μεγάλο βοήθημα γιὰ νὰ μὴν κάνουμε λάθη. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικό. Γιατὶ τελικὰ ζημιωμένα βγαίνουν τὰ μνημεῖα καὶ ὄχι ἐμεῖς.

Γεώργιος Δοντιάς: Δὲν ξέρω ἐὰν ὑπάρχουν ἄλλες παρατηρήσεις ἢ ἐπιθυμία παρεμβάσεων, ἀλλὰ δὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ πῶ, νομίζω ὅτι εἶναι ὥριμη ἡ συγμὴ γιὰ νὰ κάνουμε κάποια σύνοψη. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ κάνω πρῶτα ἕνα εἶδος ἀπολογίας προσωπικῆς, ἃς ποῦμε, σὲ δύο τρεῖς παρατηρήσεις πού ἔγιναν πρῶτα ἀπὸ τὸν κύριο Ντούμα, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν κύριο Λαμπρινουδάκη κυρίως· καὶ ὁ κύριος Λάβθας, παρ' ὅλο πού εἶπε μερικὰ πράγματα πού συμπίπτουν μὲ τὶς δικές μου ἀπόψεις, σὲ δύο τρία σημεία συνταυτίστηκε μὲ κάποιους προηγούμενους ὁμιλητές. 'Η προσωπικὴ ἀπολογία ποιά εἶναι: "Ὅτι ἐὰν ὁ τίτλος δὲν ἱκανοποιεῖ, δὲν εἶναι διότι θέλησα νὰ ξεχωρίσω καὶ νὰ πῶ πῶς αὐτὰ τὰ μνημεῖα πρέπει νὰ προσέχουμε, τὰ ἄλλα εἶναι δευτερότερα καὶ μπορούμε καὶ νὰ μὴν τὰ προσέχουμε. Εἶναι ἴσως δικό μου σφάλμα ὅτι δὲν τὸ ἐτόνισα ὅσο ἔπρεπε, παρ' ὅλο πού προσπάθησα νὰ τὸ τονίσω. Δὲν εἶπα τέτοιο πράγμα. Δὲν εἶπα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται κανεὶς καὶ νὰ ἐπεμβαίνει στὰ μνημεῖα τὰ νεώτερα, τὰ μετακλασικὰ καὶ ἐξῆς. Καὶ ἡ δική μου προσωπικὴ προϊστορία, ἃς ποῦμε, καὶ οἱ πεποιδήσεις μου οἱ προσωπικὲς, εἶναι ὅτι σὲ

ὅλα τὰ μνημεῖα πρέπει νὰ δείχνει κανεὶς ἴσο — ἢ τουλάχιστον σὲ γενικὲς γραμμὲς ἴσο — ἐνδιαφέρον ἀνεξαιρέτως, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Παρθενῶνα εἴτε πρόκειται γιὰ ἓνα λουτρὸ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας· ἴσως διότι εἶχα δασκάλους καλοὺς τὸ ἐπίστευα αὐτὸ τὸ πράγμα καὶ τὸ ἐφάρμοσα σὲ ὅλη τὴν ὑπηρεσιακὴ σταδιοδρομία μου. Λοιπόν, αὐτὸ εἶναι ἀπάντηση σ' ἐκείνους ποὺ λιγάκι ἐδιζαν αὐτὴν τὴν πλευρά. "Ὅτι δηλαδὴ ξεχωρίζουμε τὰ κλασικὰ μνημεῖα ἀπὸ τὰ ἄλλα. " Ἄν ἔγινε ὁ διαχωρισμὸς αὐτός, κύριοι, εἶναι διότι πάλι ἴσως νὰ μὴν ἤμουν ἀρκετὰ εὐληπτος στὴν ὁμιλία μου καὶ ἐτόνισα τὶς ἰδιαιτερότητες ποὺ ὑπάρχουν στὰ προκλασικὰ καὶ στὰ κλασικὰ μνημεῖα. Οἱ ἰδιαιτερότητες αὐτὲς εἶναι τέτοιες, ὥστε χρειάζονται γιὰ τὴν ἐπέμβαση ὀρισμένα πράγματα ποὺ δὲν τὰ ἔχουν ἀνάγκη, τουλάχιστον στὸν ἴδιο βαθμὸ, ἄλλα μνημεῖα. "Ὅχι ὅτι δὲν πρέπει νὰ τὰ προσέχουμε ἢ νὰ ἐπεμβαίνουμε στὰ ἄλλα μνημεῖα, ἀλλὰ στὰ κλασικὰ καὶ στὰ προκλασικὰ μνημεῖα ἡ περίπτωση εἶναι πολὺ πιὸ εὐαίσθητη ἀπὸ ὅ,τι εἶναι στὰ ἄλλα, γιὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους ἐξέδεσα. 'Επίσης ὁ κύριος Λαμπρινουδάκης εἶπε, ἐὰν τὸ ἀντελήφθην καλά, ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο τίθεται θέμα ἐὰν πρέπει νὰ ἐπεμβαίνουμε σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα. Βεβαίως πρέπει νὰ ἐπεμβαίνουμε σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα ἀνεξαιρέτως, καὶ εἶναι ἀνάγκη. 'Εγὼ δὲ εἶπα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπεμβαίνουμε στὰ μνημεῖα. 'Απορῶ πῶς ἔγινε αὐτὴ ἡ παρανόηση.

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης: Θὰ παρακαλοῦσα νὰ μὴν ξαναγυρίσουμε σὲ ὅσα ἐλέχθησαν, διότι ἐὰν ἀρχίσουμε νὰ ἀναφερόμεθα συγκεκριμένα στὸ τί εἶπε ὁ καθένας..., ἐγὼ ἔχω γράγει τρεῖς σελίδες, ἀλλὰ ἐπενέβην τώρα γιὰ νὰ ἀπαντήσω ὅτι δὲν εἶπα αὐτό.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Ἰσως ἤμουν ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ ἐπέμειναν στὴν ἀνάγκη ἐπεμβάσεως καὶ ἐκτελέσεως ἔργων στὴν 'Ακρόπολη γιὰ τὴν διάσωση τῶν μνημείων αὐτῶν. Εἶχα τὸ ἄγχος τὸ καθημερινό, τὰ ἔβλεπα τὰ προβλήματα, καὶ ἔπρεπε ὅπωςδῆποτε νὰ ἐπέμβουμε. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλλο θέμα ὅμως, καὶ τὸ θέμα δὲν εἶναι ἡ ἐπέμβαση ἡ σωστική, ἡ ἐπέμβαση ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ στὴν διάσωση τῶν μνημείων. Πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ τὸ μὲ ποιὸν τρόπο, μὲ ποιὰ κριτήρια δὲ κάνουμε ἀναστηλώσεις στὰ προκλασικὰ καὶ στὰ κλασικὰ μνημεῖα, καὶ ἰδίως στὸ μεγάλο θέμα τῶν συμπληρώσεων. Περὶ αὐτοῦ

πρόκειται, ὅχι περὶ τοῦ θέματος ἐὰν θὰ πρέπει νὰ κάνουμε ἐπεμβάσεις ἢ ὅχι σὰ μνημεῖα. Εἶναι δύο πράγματα τελείως ξεχωριστά. Λοιπὸν θὰ σᾶς παρακαλέσω— τὸ διευκρινίζω αὐτὸ πρὸς ἄρσιν πάσης παρανοήσεως. Οἱ προτάσεις ποὺ εἰπώθηκαν ἀπὸ τοὺς τελευταίους ὁμιλητὲς καὶ ἀπὸ τὸν κύριο Λαμπρινουδάκη καὶ ἀπὸ τὸν κύριο Λάββα, καὶ νομίζω καὶ προηγουμένως ἀπὸ τὸν κύριο Ντούμα καὶ τὸν κύριο Ζιρώ: ἐπρότειναν νὰ συνεχιστεῖ αὐτὸ τὸ πράγμα. Εἶναι πάρα πολὺ εὐπρόσδεκτη αὐτὴ ἡ πρόταση. Ἄλλωστε καὶ ἐμεῖς, μὲ τὸν κύριο Γενικὸ Γραμματέα, εἶχαμε κατὰ τέτοιο στὸ μυαλό μας. Δηλαδὴ ἐὰν τὸ θέλουν οἱ παρόντες σύνεδροι, νὰ προχωρήσουμε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὁργανώσεως ἐνὸς συνεδρίου μὲ βάση αὐτὰ ποὺ εἰπώθηκαν στὴν σημερινὴ ἡμερίδα. Νὰ προχωρήσουμε στὴν διατύπωση κάποιων πρὸ συγκεκριμένων, καὶ βέβαια καὶ τῶν φιλοσοφικῶν, ἐὰν θέλετε, προϋποθέσεων καὶ παραμέτρων τοῦ ὅλου θέματος, νὰ προχωρήσουμε στὴν διατύπωση ὀρισμένων πρὸ συγκεκριμένων προτάσεων, ἢ, ὅπως πολὺ σωστά, πολὺ εὐστοχα, τὸ εἶπε ὁ κύριος Λάββας, κάποιων ἀπαγορεύσεων. Νὰ μὴ γίνεται τοῦτο ἢ νὰ μὴ γίνεται ἐκεῖνο. Πάντως κάποια πλαίσια πρέπει νὰ δοθοῦν, γενικὰ πλαίσια. Λοιπόν, δὲν ξέρω ἐὰν αὐτὴ ἡ πρόταση σᾶς βρίσκει σύμφωνους ἢ ὅχι. Ἐὰν σᾶς βρίσκει σύμφωνους, ἔχουμε ἓνα τεράστιο κέρδος ἀπὸ αὐτὴ τὴν σημερινὴ συνάντηση, ποὺ ἔγινε κάτω ἀπὸ τόσο δραματικὲς καιρικὲς συνθήκες, ἓνα αὐτό, καὶ δεύτερον, ἡ πρόταση ποὺ ἐλέχθη στὴν ἀρχὴ ἀρχή, ὅτι θὰ πρέπει νὰ γίνει ἡ συνάντηση αὐτὴ γιὰ ἓνα εὐρύτερο κοινόν. Νομίζω ὅτι ὁ κύριος Κοκκολιάδης ἔχει πεῖ μερικὰ πράγματα καὶ ὁ κύριος Λάββας, ἔτσι; Καὶ ὁ κύριος Λαμπρινουδάκης, ναί; Σωστά ὁ κύριος Κοκκολιάδης εἶπε ὅτι θὰ πρέπει νὰ κληθοῦν καὶ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, πέραν τῶν ἀρχαιολόγων, πέραν τῶν ἀρχιτεκτόνων, νὰ κληθοῦν κάποιοι ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος. Τὸ βρίσκω πάρα πολὺ σωστὸ αὐτό. Νομίζω ὅτι ἄνθρωποι αὐτοί, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπιλεγοῦν μὲ προσοκὴ καὶ οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο ἢ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τέτοια θέματα, θὰ μπορούσαν νὰ προσκληθοῦν. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι θὰ μπορούσαν νὰ προσφέρουν πολλὰ πράγματα θετικά, διότι ἐπὶ τέλους τὸ θέμα τῶν ἀναστηλώσεων δὲν εἶναι θέμα ποὺ ἀφορᾷ μία κοινότητα κλειστή, ἃς ποῦμε τῶν ἀρχαιολόγων, τῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ τῶν γύρω ἀπὸ αὐτοὺς καὶ τῶν συντηρητῶν. Εἶναι ἓνα θέμα ποὺ ἀφορᾷ μία πνευματικὴ κοινότητα εὐρύτερη. Λοιπόν, ἐὰν εἶδε σύμφωνοι μὲ αὐτὲς τὲς δύο προτάσεις ποὺ

έγιναν, κυρίως τὴ μία, μὲ τὴν σύνδεση ποὺ προτείνω στὴν δευτέρῃ πρόταση, τότε δὴ σὰς παρακαλέσω νὰ μοῦ τὸ πεῖτε, ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα δετικὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἡμερίδας.

Γεώργιος Λάββας: Σήμερα μιλάμε ὑποτίθεται ὡς εἰδικοί, καὶ ἔχουμε τὰ προβλήματά μας ὡς συντηρητές, ἀναστυλωτές. Γίνονται ὅμως καὶ ἔξω ἀπὸ μᾶς συντηρήσεις καὶ ἐπεμβάσεις στὰ μνημεῖα. Ξέρετε, Ροτόντα κλπ. Λοιπόν, ἐὰν ὑπάρχει ἓνας δεκάλογος μὲ τὰ ἀποφατικά ποὺ εἶπα προηγουμένως, ποὺ νὰ ἔχει ὅμως καθιερωθεῖ καὶ νὰ εἶναι ἓνα ἔγκυρο κείμενο μὲ ἰσχύ νόμου ἐνδεχομένως, δὲν δὰ μπορεῖ ὁ ὁποιοσδήποτε, εἴτε στοὺς δήμους, εἴτε στὶς μητροπόλεις, εἴτε ἰδιωτικά, νὰ κάνει πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα πραγματικὰ ντρεπόμαστε σήμερα ὡς ὑπεύθυνοι, ὑποτίθεται, χειριστὲς αὐτοῦ τοῦ μνημειακοῦ ὑλικοῦ θησαυροῦ. Ἐπομένως, νομίζω ἔχει μιὰ γενικότερη σημασία νὰ ὑπάρξει ἓνα τέτοιο δεσμευτικὸ, ἔγκυρο κείμενο, ποὺ δὰ προστατεύσει καὶ ἐμᾶς καὶ τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὶς καταστροφὲς ποὺ κάνουμε.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Ἡ σκέψη ἦταν αὐτή, νὰ περιοριστοῦμε στὰ κλασικὰ μνημεῖα, στὰ ἀρχαῖκα καὶ στὰ κλασικά. Ἀπὸ τὴν στιγμήν κατὰ τὴν ὁποία δὰ φύγουμε, καὶ ἤδη ὑπάρχει μιὰ ἐνδιάμεση πρόταση τὴν ὁποία ἔκαμε ὁ κύριος Λαμπρινουδάκης, ὅτι τὸ κλασικὸ περιλαμβάνει θεβαίως ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν ἔννοιαν ὅλα τὰ μνημεῖα —ἔτσι εἶναι τὰ πράγματα, φυσικὰ εἶναι ὅλα κλασικά καὶ εἶναι ὅλα παιδευτικά τὰ μνημεῖα—, ἀπὸ τὴν στιγμήν ἐκείνη ἀρχίζουμε νὰ ξαναμπαίνουμε πάλι ἀπὸ τὴν ἄλλη πόρτα στὸν Χάρτη τῆς Βενετίας, καὶ δὰ πρέπει νὰ σκεφθοῦμε τί δὰ κάνουμε, δηλαδὴ χάνουμε, λίγο, τὸ ἀντικείμενό μας.

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης: Κύριε Πρόεδρε, μποροῦν νὰ ὀργανωθοῦν δύο τμήματα μὲ μιὰ κοινὴ καταληκτικὴ συνεδρία.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Βλέπουμε δηλαδὴ πρῶτον τὴν ὀργάνωση κάποιου συνεδρίου, ποὺ δὰ ἔχει κάποιες κύριες γραμμὲς ποὺ δὰ στηρίζονται σὲ ἓνα τμήμα γιὰ τὰ ἑλληνορωμαϊκά, ἢ, ἂν θέλετε, ὅπως τὸ λέω ἐγώ, γιὰ τὰ παλαιότερα, γιὰ τὰ προκλασικά καὶ τὰ κλασικά, ὕστερα ἓνα τμήμα ποὺ δὰ ἀφορᾷ τὰ νεώτερα τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἓνα

τρίτο για τὰ μεσαιωνικά, ἢ, ἂν θέλετε, μπορεῖ νὰ γίνει σύμπτυξη τῶν δύο πρώτων, ὅπως τὸ νομίζετε ἐσεῖς.

Ἰορδάνης Δημακόπουλος: Τὸ 1984, μετὰ τὸ συνέδριο τὸ πρῶτο, τότε διεφάνη ποῦ ἐπήγαιναν οἱ κατευθύνσεις καὶ οἱ στόχοι μερικῶν ἐργασιῶν τῶν μὴ σωστικῶν. Τότε λοιπόν, κύριε Λαμπρινουδάκη —ἐσεῖς δὲν ἦσατε μέλος—, συγκροτήθηκε μία Ὑποεπιτροπὴ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀκροπόλεως, μὲ μέλη τὸν κύριο Δοντᾶ, τὸν κύριο Λάββα, τὸν κύριο Μπούρα, τὴν κυρία Τουλούπα, τὸν κύριο Δεσπίνη καὶ ἐμένα. Μάλιστα ἐγὼ κατεῖχα τὴ θέση τοῦ Προέδρου. Συνεδριάσαμε πολλὰς φορές ἐπὶ δύομισι περίπου μῆνες, καὶ ὅχι προφορικὰ ἀλλὰ μὲ ἀνταλλαγὴν γραπτῶν σημειωμάτων καὶ συζήτηση μετὰ, καὶ κατόπιν καταλήξαμε σὲ ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο ἔχει δημοσιευθεῖ, ἀλλὰ ὡς συνήθως στὴν Ἑλλάδα ξεκνοῦμε πάρα πολὺ εὐκολὰ τί ἔχει συμβεῖ. Λοιπὸν ἔχει δημοσιευθεῖ, ἀλλὰ ποῦ ἔχει δημοσιευθεῖ; Στὶς δύο τελευταῖες σελίδες τοῦ τόμου 2Α τοῦ 1989 γιὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ προνάου τοῦ Παρθενῶνος. Εἰς δὲ τὴ σελίδα 88 ὁ συντάκτης τῆς προτάσεως τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ προνάου τοῦ Παρθενῶνος, λέγει ὅτι «ἔλαβα ὑπ' ὄψιν μου ὅχι αὐτό, ἀλλὰ ἄλλα πράγματα». Λοιπὸν τὸ κείμενο αὐτὸ καταλήγει σὲ ἐπὶ κατευθυντήριες γραμμές, οἱ ὁποῖες ξεκινᾶνε ἀπὸ αὐτὸ ποῦ εἶπε καὶ ὁ κύριος Λάββας. Τὸ δέμα τῆς διατηρήσεως ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερης αὐθεντικότητος, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἐκτελέσεως ἐργασιῶν, οἱ ὁποῖες δὰ εἶναι ὅχι ἀπλῶς σωστικὲς καὶ μόνο. Τὰ ἀκραιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὰ κατακείμενα, καὶ τὰ μεγαλύτερα ἰδίως ἐξ αὐτῶν, ἐὰν ὑπάρχει θέση καὶ δυνατότητα νὰ στηριχθοῦν καὶ νὰ στηρίζουν, τότε μπαίνουν στὴ θέση τους. Δεύτερον, ὅτι ἀκόμη συγκροτοῦνται καὶ μέλη καινούρια ἀπὸ συγκόλληση δύο ἢ περισσότερων θραυσμάτων. Κάθε φορά δὰ ἐξετάζεται ἡ ποσότητα τοῦ ὑλικοῦ στὸ μέλος. Προσέξτε, γιατί ἀθροιστικὰ πάει τὸ πράγμα στὰ ἀρθρωτὰ κύρια. Τρίτον, ὅτι δὰ γίνονται δοκιμὲς καὶ δὰ μπαίνουν ἐπὶ τόπου δοκίμια γιὰ νὰ δεῖ κανεὶς καὶ αὐτὸ ποῦ εἶπε ὁ κύριος Μπούρας. Νὰ μὴν ὑπάρχουν ἔντονες ἀντιθέσεις σὲ ἓνα κλασικὸ μνημεῖο, νὰ μὴν κτυπάει ἀπότομα ἡ διαφοροποίηση τῆς συμπληρώσεως τοῦ νέου ὑλικοῦ καὶ ταυτόχρονα νὰ φαίνεται κάπως, ἀπὸ κάποια μικρὴ ἀπόσταση, ἡ διαφορὰ τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸ ἄλλο. Τὰ ἄλλα σημεία, σύνολο ἐπτά, ἦταν κατευθυντήριες γραμμὲς ὅχι ἀπλῶς τῆς Ὑποεπιτροπῆς ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς Ἐπιτρο-

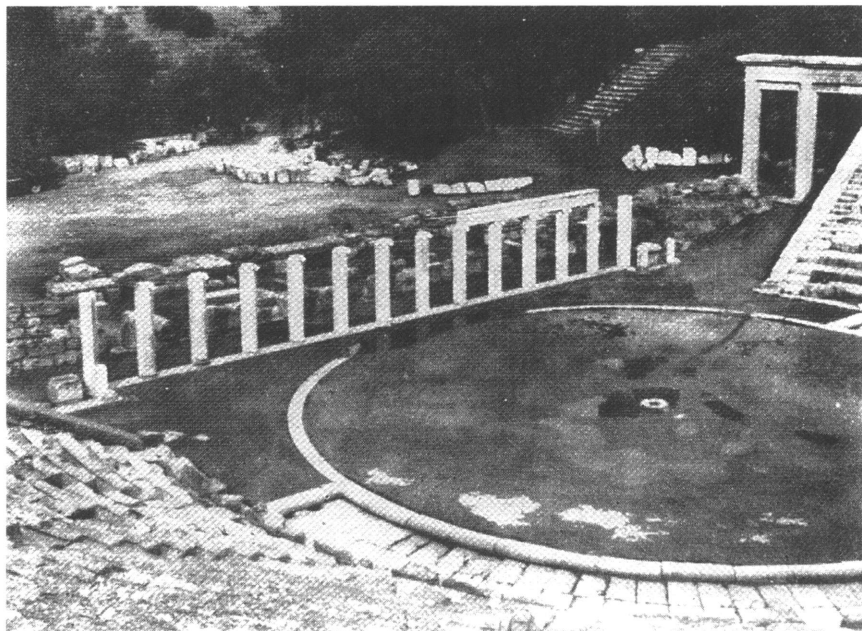
πῆς πρὸς τοὺς ἀναστηλωτές, οἱ ὅποιοι ὅμως ἀπλῶς δὲν τὰ ἔλαβαν ὑπ' ὄψιν τους, καὶ ἡ 'Επιτροπὴ οὐδέποτε τοὺς εἶπε «γιατί δὲν τὰ λάβατε ὑπ' ὄψιν σας». Λοιπόν, τὰ βλέπετε; Αὐτὰ ἔχουν γίνει. Βεβαίως αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ τὰ περαιτέρω, ἀλλὰ μὴ νομίζουμε πάντοτε ὅτι ἀνακαλύπτουμε τὴν 'Αμερικὴ. 'Η 'Αμερικὴ ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Κολόμβο καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ξαναβρεῖ. 'Εγὼ ἐπὶ πλέον συμφώνησα μὲ αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ κύριος Λάββας, ἀλλὰ πρέπει παρὰ ταῦτα αὐτὸ νὰ μὴν εἶναι μία διακήρυξη, ἕνας ἐλληνικὸς Χάρτης ἀναστηλώσεως κλπ. "Ας ἐγκαταλείγουμε αὐτὲς τὲς ὀμφαλοσκοπικὲς μεγαλοστομίες. Δὲν γίνονται αὐτὰ τὰ πράγματα. Εἶδατε ὅτι συγκεντρώθηκαν ἑκατοντάδες ἄνθρωποι τοῦ ICOMOS τὸ 1990, καὶ παρὰ τὲς πιέσεις ἢ αἰτίματα, ἀκόμη καὶ τῆς 'Επιτροπῆς 'Ακροπόλεως ποὺ εἶχε ζητήσει τότε ἀπὸ τὸ Τεχνικὸ 'Επιμελητήριον νὰ σταλεῖ ἐκπρὸς σου τοῦ γιὰ νὰ συζητήσει τὸ θέμα τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Χάρτου, ἀπερρίφθησαν παταγωδῶς. Δὲν δὲ κάνουν τὸ κατῆρι μας οἱ ἄλλοι. Εἴμαστε ἕνας πολιτισμός, ὁ ὁποῖος ἀπὸ πλευρᾶς δυναμικῆς εἶναι στὸ περιθώριον. Πρέπει νὰ γίνει ἀντιληπτὸ αὐτό. Μὴν περιμένουμε ὅτι ἐμεῖς δὲ ἐπιβάλουμε τὲς ἀπόψεις μας σὲ πολὺ μεγαλύτερες δυνάμεις, οἱ ὁποῖες συνήθως ἐξάγουν κουλτούρα μὲ τὴ δύναμιν καὶ τὴν ἰσχὺ ποὺ ἔχουν. Αὐτὸ λοιπὸν νὰ τὸ βγάλουμε τελείως ἀπὸ τὸ μυαλό μας, ὅτι δὲ κάνουμε ἕναν ἐλληνικὸ Χάρτη καὶ ὅτι δὲ τὸν πᾶμε —ποιὸς τὸ εἶπε αὐτός;— στὴν ΕΟΚ. Αὐτὰ δὲν γίνονται. Τὸ μόνον ποὺ μπορούμε νὰ κάνουμε γιὰ νὰ συμμαζέγουμε κι αὐτοὺς καὶ ἄλλους, ἐκ τῶν ἰθαγενῶν τουλάχιστον, εἶναι νὰ ἔχουν κάποιες κατευθύνσεις βασικὲς. Θὰ συμφωνήσω —καὶ γι' αὐτὸ εἶπα μάλιστα τὸ κείμενον αὐτὸ νὰ εἶναι εὐέλικτον νομοθετικῶς καὶ νὰ μπορεῖ ἀργότερα νὰ ἀλλάξει— νὰ μὴν ἔχει τὴ μορφή νόμου, οὔτε διατάγματος, ἀλλὰ μιᾶς ὑπουργικῆς ἀπόφασης. Στὴν 'Ιταλίᾳ εἶναι ὑπουργικὴ ἀπόφαση, δὲν εἶναι νόμος, οὕτως ὥστε καὶ ἐκεῖ νὰ μπορεῖ νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἐὰν ἀλλάξουν οἱ ἀπόψεις ἀργότερα. Λοιπόν, αὐτὸ εἶναι ἀναγκαῖον ὅμως, διότι οὐδεὶς δὲ λάβει ὑπ' ὄψιν τοῦ τὸν Χάρτη, εἴτε τῆς 'Εταιρείας ἔχει τὴν ὑπογραφή ἀπὸ κάτω εἴτε οὐδέποτε ἄλλο. Μὴν περιμένετε ἀπὸ μία κοινω- νία, πάρτε το εἶδον, ἀπαιδεύτων κατὰ βάσιν, νὰ καταλάβουν. Δὲν δὲ καταλάβουν, κύριε Λαμπρινουδάκη, ἀπ' εὐθείας τὸ μνημεῖον. Μόνο ἂν κιζόταν ὁλόκληρον, ὅπως ἔγραψε ὁ ἀρθρογράφος τῶν Times τὸ 1990, ὁ Jenkins, μόνον ἂν κιζόταν ὅλο τὸ 'Ερέχθειον, τότε δὲ ἦταν διδακτικόν. Δὲν δὲ καταλάβει τὴ γωνία ποὺ ἔγινε μὲ κυτὰ ἀντίγραφα

ἀπὸ καλούπια ὁ ἀπαίδευτος. Δὲν θὰ συλλάβει τὸ κτίριο, διότι δὲν ὑπάρχουν δάπεδα, δὲν ὑπάρχουν ὀροφές, στέγες. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἄπογὴ μου. Συνεπῶς πρέπει νὰ βάλουμε κάποιο μέτρο σ' αὐτὴ τὴ δειγματολογικὴ, δὰ μοῦ ἐπιτρέγετε, καὶ ὄχι διδακτικὴ ἀναστήλωση. Εἶναι συλλογὴ δειγμάτων. Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνηι αὐτό.

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης: Ἐὰν υἰοθετηθεῖ ἡ πρόταση τῶν ἐταίρων, βλέπω δύο στόχους. Ὁ ἕνας στόχος εἶναι αὐτὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν, καὶ τὰ ὁποῖα ξέρουμε, νὰ ἀποκτίσουν τὴν κοινὴ συναΐνεση ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων μὲ τὸν εὐρύτερο τρόπο πὺ περιέγραψε ὁ κύριος Λάββας. Καὶ ὁ δεύτερος, ἂν εἶναι δυνατόν, νὰ πάρουν μία πιὸ ἐπίσημη μορφή.

Γεώργιος Δοντιᾶς: Λοιπόν, δὲν ξέρω ἐὰν ἔχετε τίποτε ἄλλο. Νομίζω ὅτι ἔχουμε, στὴν φάση αὐτὴ τουλάχιστον, ἐξαντλήσει τὸ θέμα.

Τὸ προσκίνητο τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου μετὰ τὴ δοκιμαστικὴ ἀναστήλωση (*Ἔργον* 1960, 226 εἰκ. 261).

‘Ο άν. καθηγητής τής αρχιτεκτονικής στο ΕΜΠ κύριος Νικόλαος Χολέβας έστειλε, μετά τή συνεδρία τών έταίρων, έπιστολή πρὸς τήν ‘Εταιρεία, τής όποίας παραθέτουμε τὸ κείμενο.

«Παρακολούθησα μὲ ένδιαφέρον τὶς όμιλίες καὶ τὶς παρεμβάσεις πού έγιναν κατὰ τὶς εργασίες τής ήμερίδας πού εὔστοχα όργάνωσε ή ΕΑΕ μὲ θέμα τὰ όρια στὶς αναστηλώσεις τών μνημείων, δίνοντας έμφαση στὶς κλασικὲς αρχαιότητες.

Σάν μέλος τοῦ ΔΣ τοῦ ICCROM (International Centre for Conservation and Restoration of Monuments), πού όπως γνωρίζετε εἶναι διεθνὲς διακρατικό όργανο μὲ έδρα τή Ρώμη, θέλω κατ’ αρχήν νά σᾶς μεταφέρω τοὺς θερμοὺς χαιρετισμοὺς τοῦ Γενικοῦ Δ/ντοῦ τοῦ Κέντρου Δρος Marc Laeneu, ό όποίος μὲ παρεκάλεσε καὶ νά τὸν εκπροσωπήσω σ’ αὐτὴ τήν εκδήλωση, καθὼς καὶ νά σᾶς διαβεβαιώσω ότι τέτοιες σημαντικὲς πρωτοβουλίες στηρίζονται καὶ θὰ στηρίζονται πάντα άπ’ τὸ ICCROM.

Πράγματι, ό προβληματισμός εἶναι μεγάλος διεθνῶς πάνω σ’ αὐτὸ τὸ μείζονος σημασίας ζήτημα, πού σὺν τοῖς άλλοις άποτελεῖ καὶ θέμα τής ήδικῆς κατὰ τὶς επεμβάσεις. ‘Ο πολιτισμός τής εικόνας εἶναι βέβαια σημαντικός όπως τὸν έδεσαν πολλοὶ θεωρητικοὶ τών αναστηλώσεων, όπως μεταξύ τών άλλων, ό Cesare Brandi καὶ ό Giovanni Carbonara. Οἱ Χάρτες, οἱ διεθνεῖς συμβάσεις, δὲν πρέπει όμως νά έρμηνεύονται κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ μάλιστα τελικὰ νά βρίσκουν πραγμάτωση μέσα άπό τήν «έξουσία» επιτροπῶν καὶ συμβουλίων πού διαχειρίζονται τὰ μνημεῖα. Οὔτε βέβαια πιστεύω στοὺς διασῶτες τοῦ «πάζλ» καὶ άπόλυτα συμφωνῶ μὲ όσα διετύπωσε ό διακεκριμένος συνάδελφος κ. ‘Ι. Δημακόπουλος καὶ όπως μὲ γλαφυρότητα καὶ φιλοσοφικό εὔρος επεσήμανε ό Πρόεδρος τής ΕΑΕ κ. Γ. Δοντιᾶς.

‘Η πρόταση τοῦ κ. Δ. Ζιρῶ πιστεύω ότι πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ όργανώνοντας ένα συνέδριο στὰ πλαίσια τής ΕΑΕ, μὲ τὸ ίδιο θέμα, διευρύνοντάς το όμως καὶ μέχρι τὰ νεώτερα μνημεῖα.

‘Ελπίζω ότι σ’ αὐτὸ τὸ συνέδριο θὰ άκουστοῦν πρωτότυπες καί, ἄν μὴ τὶ άλλο, άδημοσίευτες άπόψεις γιὰ νά προωθεῖται δημιουργικά ή έρευνα καὶ ό έπιστημονικός διάλογος».

Πλουτάρχου *Θησεύς* 23

Τὸ δὲ πλοῖον ἐν ᾧ μετὰ τῶν ἡϊθέων ἔπλευσε καὶ πάλιν ἐσώθη, τὴν τριακόντορον, ἄχρι τῶν Δημητρίου τοῦ Φαληρέως χρόνων διεφύλαττον οἱ Ἀθηναῖοι, τὰ μὲν παλαιὰ τῶν ξύλων ὑφαιρουῖντες, ἄλλα δὲ ἐμβάλλοντες ἰσχυρὰ καὶ συμπηγνύντες οὕτως ὥστε καὶ τοῖς φιλοσόφοις εἰς τὸν αὐξόμενον λόγον ἀμφιδοξούμενον παράδειγμα τὸ πλοῖον εἶναι, τῶν μὲν ὡς τὸ αὐτό, τῶν δὲ ὡς οὐ τὸ αὐτὸ διαμένει λεγόντων.

(Τὸ καράβι μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Θησεύς ταξίδεψε [στὴν Κρήτη] μὲ τοὺς νέους καὶ ξαναγύρισε σῶος, ἡ τριακόντορος, οἱ Ἀθηναῖοι τὸ διατηροῦσαν ἕως τὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως· ἀφαιροῦσαν κατὰ καιροὺς τὰ σαπισμένα ξύλα καὶ τὰ ἀντικαθιστοῦσαν μὲ γερά, ὥστε τὸ πλοῖο ἔγινε γιὰ τοὺς φιλοσόφους διφορούμενο παράδειγμα σὲ συζητήσεις τοὺς γιὰ τὸ ζήτημα τῆς αὐξησης. Οἱ μὲν ἔλεγαν ὅτι τὸ πλοῖο εἶναι τὸ ἴδιο, οἱ δὲ ἔλεγαν ὅτι δὲν εἶναι τὸ ἴδιο).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟΙ
ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Ἡ δεύτερη συνεδρία τῶν ἐταίρων ὑπῆρξε ἐγχείρημα πρωθύστερο. Ἐπρεπε νὰ προηγηθῇ ἡ δημοσίευση κριτικοῦ καταλόγου, ἔστω σύντομου, τῶν ἀναστηλώσεων ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν μνημείων ποῦ ἔχουν γίνει στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ γνωρίζουμε μὲ ἀκρίβεια ποῦ ἔσφαλαν οἱ παλαιότεροι καὶ ποῦ ἐπέτυχαν. Ὁ κατάλογος αὐτὸς δὰ ἦταν ἡ ἀπεικόνιση τῶν «μή», γιὰ τὰ ὁποῖα μίλησε ὁ κύριος Λάβθας. Φυσικὰ κανεῖς δὲν αἰσθάνεται ἀρμόδιος γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, γιατί εἶναι ἐπίπονο, χρειάζεται πολλὰ χρήματα γιὰ νὰ γίνει καὶ πολὺ χρόνο. Θὰ περιοριστοῦμε λοιπόν, πρὸς τὸ παρόν, στὴν παράθεση κειμένων παλαιότερων ἀρχαιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων, ἐπαινετικῶν ἢ ἐπικριτικῶν τῶν ἀναστηλώσεων. Ἡ ἐκλογὴ τῶν κειμένων εἶναι πολὺ περιορισμένη, διότι καὶ οἱ σελίδες τοῦ *Μέντορος* εἶναι λίγες καὶ ἐπειγόμεστε νὰ κυκλοφορηθῇ τὸ τεῦχος τοῦτο ἐγκαίρως. Ἡ ἐκλογὴ δὲν περιλαμβάνει τίς ἀναστηλώσεις τοῦ Μπαλάνου, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἰδιαίτερο τμήμα τοῦ ζητήματος, γνωστὸ σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, οὔτε ἐκεῖνες ποῦ ἔγιναν στὴν Ἀκρόπολη μετὰ τὸ 1975. Ἐχουν ἐξετασθῇ καὶ ἐξετάζονται σὲ εἰδικὰ διεθνὴ συνέδρια.

B.X.Π.

Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, Δευτέρα, 28 Ἀπριλίου 1837. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (*Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν*,² ἐν Ἀθήναις 1847, 4).

«Συνερχόμενοι ὑποκάτω τῶν γιγαντιαίων τούτων ἔργων τῶν προπατόρων μας, τὰ ὅποια καὶ ὡς ἐρείπια μᾶς ἐκπλήττουσιν, αἰσθανόμεθα ὅλοι τὴν καρδίαν μας πάλλουσιν, ὅταν ἐνθυμώμεθα ὅτι ἡ γύμνωσις καὶ καταστροφή των εἶναι τῆς ἐθνικῆς παρακμῆς καὶ τῆς δουλείας μας τὸ μνημεῖον, καὶ ὑπερηφάνως ἐπιδεικνύομεν ὡς ἐν τῶν ἀσπαστοτέρων τεκμηρίων τῆς πολιτικῆς μας ἀναγεννήσεως καὶ τῆς νέας ἐγγραφῆς μας εἰς τὸν πίνακα τῶν προοδευόντων ἐθνῶν, τὸ πρὸς τὰ λείψανα ταῦτα θρησκευτικὸν σέβας μας, τὴν ὑπὲρ αὐτῶν κηδεμονίαν τῆς Κυβερνήσεως, τὴν ἐκ νέου σχεδὸν ἀνέγερσίν των, ἣτις προσαρτᾷ οὕτως εἰπεῖν τὸν αἰῶνά μας εἰς τὸν τοῦ Περικλέους καὶ Κίμωνος, ἣτις ἀπεικονίζει τὴν τάσιν καὶ προσπάθειαν τῆς κοινωνίας μας, ζητούσης ν' ἀνοικοδομήσῃ καὶ ἡθικῶς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἐκ τῶν σωζωμένων λειψάνων της».

Παρθενών, 31 Μαΐου 1840. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀ.Ἑτ. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (*Σύνοψις*, ὁ.π. 76-78).

«Ὁ βράχος οὗτος ἐφ' οὗ συνήλθομεν ἦτον ἱερὸς ἄλλοτε, διότι ἐπ' αὐτοῦ ἐπλανᾶτο τὸ πολιοῦχον πνεῦμα τῆς Ἀθηνᾶς, εἶναι ἱερὸς σήμερον, διότι ἐπ' αὐτοῦ πλανᾶται προστατεῦον τὴν Ἑλλάδα τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος· ἐν τῷ μέσῳ δ' αὐτοῦ ἴσταται ὡς σύμβολον τοῦ συνδέσμου τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἐλευθερίας μας, ὁ γέροντων τραυματίας τῆς βαρβαρότητος, ὁ Παρθενὼν οὗτος, ὅστις ἐξέπληξεν ἐξήκοντα γενεὰς ἀνθρώπων κατὰ συνέχειαν. Δὲν ἦτον τοιοῦτος πρὶν ἐπικαθίσῃ ἐπ' αὐτοῦ ἡ δουλεία, πρὶν ἡ σφαῖρα τοῦ Κοινιγισμᾶρκ καταστρέψῃ τῶν γραμμῶν του τὴν συμμετρίαν, καὶ ἀπειρόκαλοι χεῖρες συλήσουσιν τῶν κοσμημάτων του τὰ λαμπρότατα. Βλέποντες τὸν σωρὸν τῶν κατατεθραυσμένων του ἐρειπίων, ἀναλογιζόμενοι τὰ καλλιτεχνήματα τοῦ Φειδίου, ὅσα παρ' αἷσαν ἀπήχθησαν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲ κἄν μέχρι ἐλπίδος φανταζόμεθα νὰ τὸν ἀνεγείρωμεν ποτε πλέον εἰς τὴν παλαιάν του μεγαλοπρέπειαν. Ἀλ-

λὰ δι' ἡμᾶς ἕκαστος αὐτοῦ λίθος εἶναι σεβάσμιος, διὰ τὴν τέχνην, ἕκαστον αὐτοῦ σύντριμμα εἶναι μάθημα.

Διὰ τοῦτο εὐλαβείας ἔργον ἐνομίσαμεν τὴν ὅσον ἔνεστι σύνθεσιν καὶ ἀνέγερσιν τῶν μερῶν αὐτοῦ, τοῦλάχιστον ὅσον σώζονται. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον περισκαφέντες πέριξ αὐτοῦ οἱ σωροὶ τῶν ἐπιπεσόντων χωμάτων, ἀπεκάλυψαν τὰς βαθμίδας τοῦ καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν, καὶ τὴν λιθόκτιστον βάσιν ἐφ' ἧς τὸ μέγα οἰκοδόμημα στηρίζεται πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς μεσημβρίαν, εὐρέθησαν δὲ περὶ αὐτά, βαθύτερον τῆς ἀρχαίας τοῦ ἐδάφους ἐπιφανείας, καὶ ὑπερμεγέθεις ἡμιλαξεύτων μαρμάρων ὄγκοι, τμήματα στηλῶν ἀποδοκιμασθεισῶν ἀπὸ τοὺς οἰκοδόμους, οἵτινες τὸ πάλαι ἀπέβλεπον εἰς τὸ ἄριστον».

Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν, 26 Μαΐου 1843. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀ. Ἐτ. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (Σύνοψις, ὁ.π. 172).

«Μετὰ ταῦτα ἐξηκολούθησεν ἡ Ἑταιρία τὰ ἔργα τῆς ἀνεγέρσεως. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχεν ἀπαρτίσει δύο ὀλοκλήρους κίονας τῆς βορείου πλευρᾶς. Κατὰ δὲ τὸ παρὸν δύο μὲν κίονας ἀνήγειρε μέχρι τοῦ ἡμίσεως ὕψους των· δύο δὲ ἄλλων ἔθεσε τινὰς ἐκ τῶν κατωτέρων σπονδύλων, καὶ διεκόπη ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως ἐνὸς σπονδύλου, πρὸς οὗ τὸν ἀπαρτισμὸν ἀπητεῖτο μακρότερος καιρὸς καὶ μεγαλητέρα δαπάνη.

Ἐκτὸς αὐτῶν ἀνέστησεν ἐν μέρος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σηκοῦ, ἐπιθεῖσα ἄλλεπαλλήλως 158 ἐκ τῶν κατὰ γῆς κειμένων τμημάτων αὐτοῦ, ὧν ἀναγκάζεται νὰ στερεώσῃ δι' ὀπτῶν πλίνθων τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, κατακαεῖσαν ἐπὶ τῆς ἐκρήξεως τῆς βόμβας τοῦ Μοροζίνη. Τὸ ἔργον τοῦτο οὐ μόνον συνετέλεσεν εἰς τὸ ν' ἀποδώσῃ εἰς ἐν μέρος τοῦ σηκοῦ τοῦ Παρθενῶνος τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ μορφήν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐξωτερικὸν περιστήλιον, διακοπτόμενον μέχρι τοῦδε ἀπὸ σωρὸν ἐρειπίων ἀτάκτων, ἠνέωξε, καὶ κατέστησε βατὸν καθ' ὅλην τὴν ἀρκτικὴν αὐτοῦ ἑκτασιν. Ἀνεγείρουσα δὲ τοὺς καταπεπτωκότας τούτους λίθους, εὗρεν ἡ Ἑταιρία πολύτιμον εὔρημα, τρία ἀνάγλυφα ἐκ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, σχεδὸν ἀκέραια, καὶ ἐξ ὧν τὰ δύο συνέχονται, παριστῶντα μέρος τῆς διὰ δί-

φρων πομπῆς, ἐνῶ τὸ τρίτον ἀνήκει εἰς τὴν πομπὴν τῶν ἐφίππων τῆς βορείου πλευρᾶς».

Παρθενών, 19 Μαΐου 1844. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ μέλους τῆς Ἐφορείας τῆς Ἀ.Ἐτ. καὶ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Κυριακοῦ Πιττάκη πρὸς τοὺς ἐταίρους (Σύνοψις, ὁ.π. 180).

«...καὶ δι' ὅσα ἐκάμαμεν κατὰ τὸ παρελθὸν τοῦτο ἔτος, λέγω τὴν ἀνὸρθωσιν τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Παρθενῶνος, καὶ τὴν τελειοποίησιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου νίκης. Ἀνυψώθησαν δαπάνη τῆς ἐταιρείας οἱ δύο τοῖχοι τῆς δυτικῆς καὶ νοτίου πλευρᾶς τοῦ κομποῦ τούτου οἰκοδομήματος (οἷτινες προηγουμένως ἦσαν κατὰ τὸ ἥμισυ ἀνηγερέμενοι ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν), ἐτέθησαν ὅλα σχεδὸν τὰ ἐπιστήλια τοῦ ναοῦ, μικρά τε καὶ μεγάλα, αἱ μετὰ τοῦ σηκοῦ συνδέουσαι τὸ περιστήλιον δοκοί, ὅλα τὰ φατνώματα, ἡ νότιος παραστάς, ὁ δυτικονότιος στύλος τοῦ ναοῦ (τοῦ ὁποίου τὸ κιονόκρανον ἐποικήθη ἐκ νέου, μὴν εὐρεθέντος τοῦ ἀρχαίου)· κατεσκευάσθη στερεὸν ἔδαφος ἐξ ἀσβέστης καὶ κεράμου, διὰ νὰ ἐμποδισθῇ ἡ βλάβη, ἣν δύνανται νὰ φέρωσι τὰ τῶν ὀμβρῶν ὕδατα εἰς τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τούτου, ἐτέθησαν κιγκλίδες πρὸ τοῦ ναοῦ, καὶ φυλάττονται ἀσφαλῶς ἐντὸς αὐτοῦ ἅπαντα τὰ λείψανα αὐτοῦ ὅσα μέχρι τοῦδε ἀνεκαλύψαμεν. Δὲν λείπει ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦτον εἰμὴ τὸ στεφάνωμα τῆς ζωοφόρου τῆς βορείου καὶ δυτικῆς πλευρᾶς, καλλιτεχνήματα τῆς σχολῆς τοῦ Πραξιτέλους, καὶ ἡ μὲν πρὸς τὸ βόρειον ζωοφόρος ἀφηρέπασθη ἀπὸ τὸν διαβόητον Λόρδον Ἑλγιν, μετὰ καὶ ἄλλων, καὶ κεῖται σήμερον ἐντὸς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου· τὴν δὲ ζωοφόρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς νομίζομεν νὰ εὕρωμεν ἐντὸς τοῦ τῶν σταυροφόρων προμαχῶνος τοῦ πρὸ τῆς ἀνόδου τῶν προπυλαίων· τὸ δὲ φιλότιμον ἔθνος τῶν Ἀγγλῶν θεωροῦν τὸν Ναὸν τῆς Νίκης ἀκρωτηριασμένον, θέλει τάχα ἀνεχθῇ τὴν ἀκρωτηρίασιν ταύτην τοῦ Λόρδου Ἑλγιν; Ἡμεῖς πιστεύομεν, ὅτι οἱ φιλάρχαιοι τοῦ ἔθνους τούτου ἂν δὲν δυνηθῶσιν ἀμέσως νὰ πέμψωσι τὰ πρωτότυπα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης, θέλουσιν ἀποστείλει πρὸς ὥραν ἀντίτυπα τούτων, εἰς ὕλην μαρμαρίνην, διὰ νὰ τεθῶσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν θέσιν, καὶ οὕτω νὰ καλυφθῇ ἡ ἀσχημοσύνη τῶν ἔργων τοῦ γυμνώσαντος τὴν Ἀκρόπολιν».

Ὁκτώβριος 1844. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν εἰσηγητικὴν ἔκθεσιν τοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Ἰωάννη Κωλέττη πρὸς τὸν βασιλεῖα Ὁθωνα τοῦ διατάγματος «Περὶ Συστάσεως Κεντρικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἀρχαιοτήτων» (Ἐ.Γ. Πρωτοψάλτη, *Ἱστορικά Ἐγγραφα περὶ ἀρχαιοτήτων*, Ἀθῆναι 1967, 200).

«Ἐφ'αντάσθη δὲ [ὁ Πιττάκης] προσέτι καὶ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ Παρθενῶνος, ὅθεν τοὺς ὀλομαρμάρους τοίχους ἐπεσκεύασεν ἀπειροκάλως μὲ ὀπτὰς πλίνθους, προσράψας εἰς Βασιλικὴν πορφυρᾶν χλαμύδα καραβόπανον!!».

Παρθενῶν, 21 Μαΐου 1846. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν λόγον τοῦ Γραμματέως τῆς Ἀ.Ἐτ. Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ πρὸς τοὺς ἐταίρους (Σύνοψις, σ.π. 230).

«Ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν εὔρε καὶ τὸ ἀνέλπιστον εὔρημα τῆς πέμπτης Καρυάτιδος, ἥτις κακῶς ἐνομίζετο ἕως τότε ἀποῦσα ἐκ τῆς Ἑλλάδος, καὶ διατηρουμένη εἰς τὸ ἐν Ῥώμῃ Βατικανὸν μουσεῖον. Ἦν δὲ ἡ Καρυάτις αὕτη τοσοῦτον ἡρωτηριασμένη, τῆς μὲν κεφαλῆς ἐλλειπούσης, τοῦ δὲ κάτω μέρους τοῦ σώματος ὄντος συντετριμμένου εἰς διάφορα τμήματα, ὥστε ὁ περιωζόμενος κορμὸς ἦν ἀδύνατον νὰ ἀνεγερθῇ εἰς τὴν ἀρχαίαν θέσιν, ἐκτὸς ἂν συνεπληροῦντο τὰ ἐλλείποντα μέρη. Τοῦτο πρὸ δύω ἐτῶν ἔπραξεν ἡ Ἑταιρία διὰ τοῦ ἀξίου γλύπτου Ἀνδρεόλη, ὁ δὲ Κ. Πισκατόρης ἐνήργησε τὴν κατασκευὴν τῆς ἐλλειπούσης βάσεως αὐτῆς καὶ τὴν εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον ἀποκατάστασιν τῆς ἐπισκευασθείσης, συμπράξει καὶ τῆς Ἑταιρίας· ὥστε ἡ λαμπροτάτη ἐκείνη πρόστασις πλησιάζει ν' ἀναλάβῃ πάλιν τὴν ἀρχαίαν μορφήν της, καὶ ἀπὸ τὴν χορείαν τῶν ὠραίων κορῶν, αἵτινες ἀπ' αἰώνων τὴν καθωραῖζουσι, μία μόνον ἐλλείπει ἀκόμη, ἐκείνη ἣν ἀφήρπασεν ἐκ τοῦ μέσου των ὁ Λόρδος Ἑλγιν, καὶ ἥτις ἤδη καταψύχεται ὑπὸ τὸν ὑπερβόρειον οὐρανόν. Ἀλλὰ καὶ ταύτης ἡ θέσις δὲν θέλει μείνει κενή, τὴν δ' ἀποῦσαν θέλει μετ' ὀλίγον ἀντικαταστήσει καὶ ἡ εἰκὼν της, δι' εὐπροσδέκτου ἀπάτης τὸ πρόσχημα τῆς ἀρχαίας εὐρυθμίας ἀποκαθιστῶσα».

Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, *Ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς τὸν ἐλλόγιμον Ε. Φρῆμαν περὶ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει Ἀθηνῶν τουρκικοῦ πύργου* (Ἀθήνησιν 1878) 21-22.

«Τὸ Ἑρεχθεῖον δὲ ὡσαύτως ἠθέλομεν βλέπει ἡλλοιωμένον ὀλοσχερῶς· κατὰ πρῶτον μεταβεβλημένον ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν εἰς ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας, καὶ πάλιν ἄλλως ἐπὶ Φράγκων, καὶ ἐπὶ Τούρκων εἰς κατοικίαν τοῦ φρουράρχου μετὰ τοῦ γυναικωνίτου αὐτοῦ. Πρὸς δέ, τὸ ὠραιότατον ἀρκτικὸν πρόστυλον τούτου εἰς διώροφον οἶκημα, ἔχον τοὺς μὲν ἀπαραμίλλους ἐκείνους λεπτουργικούς Ἰωνικούς κίονας ἀφανεῖς καὶ ἐντετειχισμένους, τὰς δὲ ὠραίας κόρας, τὰς Καρυάτιδας, ὡσαύτως ἐντετειχισμένας. Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ Προπύλαια ἠθέλομεν βλέπει ἡλλοιωμένα διαφοροτρόπως κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς δουλείας, μεταβληθέντα ὑπὸ μὲν τῶν Φράγκων εἰς παλάτιον, ὑπὸ δὲ τῶν Τούρκων εἰς πυριτιδαποθήκην καὶ στρατῶνα καὶ ὀπλοθήκην τῆς φρουρᾶς· τὸ δὲ κομψότατον αὐτίδιον τῆς ἀπτέρου Νίκης, καταχωσθὲν καὶ διαμελισθὲν, μεταβεβλημένον τέλος εἰς πυροβολεῖον τουρκικόν.

Ἐπρεπε λοιπὸν ταῦτα πρὸς ἀπλὴν μαρτυρίαν τῶν παρελθόντων βαρβαρικῶν χρόνων νὰ περιθάλπωνται καὶ νὰ φυλάττωνται ὡς λαμπρὰ τρόπαια ἱστορικῶν ἀναμνήσεων; Νομίζω ὅτι καὶ ὑμεῖς αὐτοί, ἐλλόγιμε κύριε Φρῆμαν, μεθ' ὅλου τοῦ πρὸς τὴν ἱστορίαν ἐνθουσιασμοῦ, δὲν ἠθέλετε εὐχαριστηθῆναι νὰ βλέπητε τὴν Ἀκρόπολιν μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ μνημείων μεταπεποιημένην εἰς τοιαύτην ἀλλόκοτον κατὰστασιν. Οὐδὲ ἠθέλετε ἐγκρίνει, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς τῆς τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθερώσεως, νὰ ἐκτελεσθῇ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ πρώτου βασιλέως τῆς Ἑλλάδος τὸ σχέδιον τοῦ ἐν Βερολίνῳ ὀνομαστοῦ ἀρχιτέκτονος Schinkel, καθ' ὃ πᾶσα ἡ Ἀκρόπολις, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Παρθενῶνος, μετεποιεῖτο πρὸς χρῆσιν τῆς βασιλικῆς θεραπείας. Ἐρωτῶ ὑμᾶς, κ. Φρῆμαν, ὅποια ἤθελεν εἶσθαι τὴν σήμερον ἡ ἀποψὶς τῆς Ἀκροπόλεως, ἂν τὸ τοιοῦτον σχέδιον ἐξετελεῖτο, ὅπερ ἱστορικῶς ἤθελε παριστᾶ τὴν λαμπροτέραν ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους;».

Ἀθανασίου Ρουσοπούλου, *Ὁ Παρθενών, ἥτοι διαμαρτυρία κατὰ πάσης διορθώσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ μέθοδος πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ* (Ἀθήνησι 1895) 12-13.

«Τώρα δὲ εὐτυχῶς παρῆλθεν ἡ ἐποχὴ τῶν διορθώσεων καὶ συμπληρώσεων· οἱ ἐπιστήμονες καὶ οἱ αἰσθανόμενοι τὸ καλὸν καὶ

μὴ θέλουσι τὰ ἀρχαῖα ἔργα ἀδιόρθωτα, τὰ θέλουσιν ὡς παρέδωκεν αὐτὰ ἡμῖν ὁ χρόνος, θέλουσι νὰ βλέπωσιν αὐτὸ τὸ ἀρχαῖον ὅ,τι ἔμεινε καὶ ὅπως ἔμεινεν, οὐχὶ νέας προσθήκας καὶ συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις κατὰ τὸ σύστημα παρελθουσῶν γενεῶν. "Ὅστις θέλει ἔργον πλῆρες, ἅς λάβῃ ἔκτυπον ἢ ἀντίγραφον ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος ἀρχαίου καὶ ἅς κατασκευάσῃ ἔπειτα ἴδιον πρὸς χρῆσίν του κατὰ τὰς ιδέας του· θέλει τις π.χ. νὰ κρατῇ ὁ ἐν Ὀλυμπίᾳ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους ἐν τῇ δεξιᾷ βότρυν, ἅς τὸν κάμῃ οὕτω· ἐγὼ ὅμως τὸν θέλω μὲ κηρύκειον καὶ τὸν κάμνω οὕτω, καὶ ἄλλος ἄλλως· τὸ πρωτότυπον ὅμως πρέπει νὰ μένῃ ἄθικτον. Οὕτω κρίνουσιν οἱ νῦν ἐπιστήμονες ἀρχαιολόγοι καὶ φιλόφρονες. Θαυμάζω δὲ πῶς ὁ κύριος Δοῦρμος, ἐπιστήμων διακεκριμένος, εὐρίσκεται ἐμφορημένος ὑπὸ τῆς παλαιᾶς μεθόδου, ἣν λέγει νέαν, τὴν δὲ νέαν παλαιάν, καὶ μᾶς συμβουλεύει (κατ' αἵτησίν μας βέβαια) νὰ ἀναστηλώσωμεν πεσόντας κίονας, νὰ ἐπιθέσωμεν ἐπιστύλια, δοκοὺς, γεῖσα κτλ. ἄλλα μὲν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων λαμβάνοντες, ἄλλα δὲ διορθόνοντες καὶ ἄλλα ἐκ νέου κατασκευάζοντες ἐκ καλοῦ ὕλικου κττ. Δὲν λέγει ὅμως καὶ τίς θὰ ἀνεύρῃ τὰ κατάλληλα εἰς ἐκάστην θέσιν τεμάχια ἢ τίς θὰ κατασκευάσῃ τὰ νέα καὶ πῶς κατὰ καμπυλικὸν ἢ κατὰ ὀριζόντιον σύστημα; Διότι ἔνεστί τις κίνδυνος ἐν τῷ πράγματι καὶ φοβοῦμαι μήπως ἀντὶ νὰ παράσχωμεν ἔργον καλὸν τοῖς μεθ' ἡμᾶς πρὸς τέρψιν καὶ σπουδὴν, ὥσπερ φρονεῖ ὁ καθηγητὴς κ. Δοῦρμος, γένωμεν καταγέλαστοι καὶ ἡμεῖς πρὸς αὐτοὺς ὥσπερ οἱ πρὸ ἡμῶν πρὸς ἡμᾶς!

Καὶ ὅμως εἰς τοῦτο τὸ μέρος τῆς συμβουλῆς τοῦ κυρίου Δούρμου ἵνε τι ἴσως, ὃ ἔχει τινὰ λόγον, καθ' ὅσον οὐδεμία βλάβη προσγίνεται εἰς τὸν νόον, ἐὰν παραδείγματος χάριν καὶ ἄλλοι στῦλοι ἀναστηλωθῶσιν, ἔστω καὶ κακῶς ὅπως οἱ πρότεροι.

Εἰς τοῦτο εἶμαι καὶ ἐγὼ σύμφωνος αὐτῷ· διότι περισυλλέγονται οὕτω τὰ τῇδε κακεῖσε περικείμενα μέλη, ἀφοῦ πλέον δὲν κεῖνται εἰς ἣν θέσιν ἦσαν ὅτε ἔπεσαν ἐκ τοῦ κτιρίου· ἄλλως ἐγώ, τὸ ἐπ' ἐμοί, οὐδὲ τοῦτο θὰ ἐσυγχωροῦσα».

PRO PARTHENONE

Τὸ κείμενο τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου ποὺ ἀκολουθεῖ συντάχθηκε ὡς ὑπηρεσιακὴ ἔκθεση καὶ χρονολογεῖται στὶς 14 Ἰανουαρίου 1922. Κυκλοφορήθηκε εὐρύτερα, τυπωμένο σὲ φυλλάδιο, τὴν ἴδια χρονιά.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἀποφασισθεῖσαν ἀναστήλωσιν τοῦ Παρθενῶνος, θεωρῶ χρέος μου, ὡς ἐπιθεωρητοῦ τῶν ἀναστηλώσεων καὶ γενικῶς ὡς φιλοτέχνου, νὰ εἴπω τὴν γνώμην μου καὶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν ὅλων μας ἐπὶ τοῦ σημαντικωτάτου τούτου ζητήματος. Ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω τὴν ἠθικὴν εὐθύνην, ἣν ὑπέχομεν καὶ ἔναντι τοῦ παρελθόντος καὶ ἔναντι τῶν μελλουσῶν γενεῶν ἐγγρίζοντες μνημεῖον, οὗτινος ἡ πνευματικὴ ἀξία εἶναι μεγίστη, ἀφ' οὗ τυγχάνει νὰ εἶναι ἐξ ὅλων ὅσα ὁ ἄνθρωπος ἔπλασε τὸ ὑπεροχώτερον καὶ ἐπομένως δι' αὐτὸ καὶ τὸ ἱερώτερον. Ἄς μὴ θεωρηθῶσι δ' ὑπερβολικαὶ αἱ ἀνησυχίαι μου ἀλλὰ τούναντίον ἅς προσπαθήσωμεν ὅλοι νὰ πράξωμεν ὅ,τι καὶ ἡ φωτισμένη συνείδησις τῶν χρεῶν καὶ δικαιωμάτων μας καὶ ἡ ὑποταγὴ εἰς τοὺς νόμους τῆς Τέχνης ἤθελε μᾶς ὑπαγορεύσει.

Εἶμαι κεκρυγμένος κατὰ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου τούτου. Ἐχῶ τὸ θάρρος νὰ ὁμολογήσω, ὅτι κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν μετέσχον καὶ ἐγὼ προκειμένου περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν Προπυλαίων ἐνεργείας, τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμα ἔρχομαι τώρα νὰ καταδικάσω· ἐνεργείας, δι' ἣν αἰσθάνομαι λύπην καὶ ἥς τὴν παράτασιν θεωρῶ νῦν ἐπιζήμιον διὰ τὰ ἀρχαῖά μας μνημεῖα. Ἄς μοῦ δώσῃ λοιπὸν ἡ ὁμολογία αὕτη — ἀντὶ νὰ μοῦ ἀφαιρέσῃ — κάποιον ἐπὶ πλεόν δικαίωμα γνώμης ἐπὶ τοῦ ζητήματος.

Ἐν παλαιὸν μνημεῖον καταστραφὲν καθ' οἷονδῆποτε τρόπον καὶ ἀναστηλούμενον τῇ βοήθειᾳ τῶν παλαιῶν του τεθραυσμένων τεμαχίων καὶ ἄλλων νέων πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἐλλειπόντων εἶναι ἀδύνατον νὰ μᾶς παράσῃ πλεόν κατ' οὐσίαν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ παλαιοῦ. Ὅσονδῆποτε καλὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀπομιμήσεως τὰ προστιθέμενα τεμάχια δὲν δύνανται νὰ λάβωσι τὴν ἡλλοιωμένην ὑφὴν καὶ τὸ ἡλλοιωμένον χρῶμα, τὸ ὁποῖον χρόνοι μακροὶ καὶ ἄλλαι αἰτίαι προσέδωσαν εἰς τὰ παλαιὰ τεμάχια. Τούτου ἔνεκα ἡ ὁμοιογένεια τοῦ συνόλου — εἷς τῶν σπουδαιοτάτων παραγόντων κάλλους — διασπᾶται. Παρατηρήσατε τὰ νέα τεμάχια τὰ

ὅποια παρενετέθησαν εἰς τοὺς ἰωνικοὺς κίονας τῆς κεντρικῆς στοᾶς καὶ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ἐπιστύλια τῆς ἀνατολικῆς προστάσεως τῶν Προπυλαίων· εἶναι εἰργασμένα καθ' ὅλους τοὺς κανόνες τῆς Τέχνης. Καὶ ὅμως ἡ ἐξ αὐτῶν ἐντύπωσις εἶναι λίαν δυσάρεστος. Οὕτε τὸ χρῶμα ἔχουν οὔτε τὴν ὑφὴν τῶν παλαιῶν καὶ κάμνουν, ὥστε τὸ σύνολον νὰ ὁμοιάζῃ μὲ παλαιὸν ἐφθαρμένον ἔνδυμα εἰς τὸ ὁποῖον παρενεβλήθησαν ἀνυπόφορα μπαλώματα ἐξ ὁμοίου καινουργοῦς ὑφάσματος! Συγκρίνατε ἔπειτα τὸ ἀνεστηλωμένον μέρος πρὸς τὸ διαφυγόν τὴν καταστροφὴν ἀρχαῖον τμήμα. Ἀνεξαρτήτως τῆς διασπασμένης ὁμοιογενείας, πόσον διαφορετικὸς εἶναι ὁ χαρακτήρ, τὸ πνεῦμα τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο! Αἱ σκέψεις ποὺ ὠδήγησαν τὸ χέρι τῶν παλαιῶν ἐργατῶν —τεχνιτῶν ἅμα καὶ καλλιτεχνῶν κατὰ Πλούταρχον—, ὁ τρόπος καὶ ἡ ἀντίληψις ἐν γένει τῆς ἐργασίας των, τὸ ψυχικὸν κεφάλαιον ποὺ ἔβαλαν ἐκεῖνοι εἰς τὸ ἔργον των, ὅλα αὐτὰ κατοπτρίζονται εἰς τὰ διασωθέντα τμήματα. Ἐντελῶς ἄλλα ὅμως συναισθήματα μᾶς γεννοῦν τὰ ἀναστηλωθέντα τμήματα. Ἀντιγράφουν βεβαίως καὶ αὐτὰ πιστῶς τὸ σχῆμα τῶν λοιπῶν ἀλλ' εἶναι ψυχρά, ἄνευ τοῦ παλμοῦ ζωῆς καὶ τῶν ἀπείρων λεπτοτήτων ποὺ διακρίνει κανεὶς εἰς τὰ παλαιὰ κομμάτια.

Μετὰ δέκα ἐτῶν προσπάθειαν ἡ ὁποία κατεβλήθη διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν Προπυλαίων διερωτῶμαι τώρα κατὰ πόσον μᾶς βοηθεῖ ἡ γενομένη μερικὴ ἀναστήλωσις νὰ ἐννοήσωμεν τὸ πνεῦμα —ὄχι βέβαια τὸ σχῆμα μόνον— τοῦ ἀρχαίου. Καὶ ἔρχομαι νὰ συμπεράνω ὅτι τὸ ἐναντίον μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἐπιτυγχάνεται διὰ τοῦ τεχνητοῦ τῆς συνυπάρξεως τῶν παλαιῶν καὶ νέων τεμαχίων, τεχνητοῦ, ὅπερ μᾶς καταστρέφει κάθε ἀγνὴν ἐντύπωσιν. Ἡ ἐπέμβασις τοῦ ἀναστηλωτοῦ καταστρέφει τὸ προϋπάρχον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἔστω καὶ εἰς ἐρείπια μᾶς ὠμίλει καλύτερον προηγουμένως. Ἡ γνησιότης τῆς προηγουμένης γλώσσης των καταστρέφεται διὰ τῆς παρεμβολῆς στοιχείων ξένων.

Πόσα δ' αἰσθητικὰ ἄτοπα δὲν γεννῶνται ἐκ τῆς κατ' ἀνάγκην γενομένης ἀναστηλώσεως μερικῶν μόνον τμημάτων τοῦ παλαιοῦ μνημείου. Ἄς λάβωμεν πάλιν ὡς παράδειγμα τὰ Προπύλαια. Ὡς ἔχει μερικῶς ἀναστηλωθῇ ἡ ἀνατολικὴ των πρόστασις καὶ ἐν μικρὸν τμήμα τῆς κεντρικῆς ὀροφῆς ὁμοιάζει τὸ μνημεῖον πρὸς ἡμιτελῆ ἀφθέντα νέα ἔργα. Ἀλλ' ἐρωτῶ: Εἰς τί μᾶς χρησιμεύει ἡ ἐκ νέου τοποθέτησις τῶν εὐρεθέντων ὀλίγων τεμαχίων ὀροφῆς; Ἦ

να σχηματίσωμεν ιδέαν τῆς παλαιᾶς τοῦ μνημείου καταστάσεως; Ἄλλ' ἂν μόνον ταύτην τὴν περιέργειαν ἐπρόκειτο νὰ ικανοποιήσωμεν, εἶναι τοῦτο ἀρκετόν; καὶ δὲν ικανοποιούμεθα καλύτερον συμβουλευόμενοι σχετικὸν βιβλίον; Τὸ πνεῦμα μας ἐρωτᾷ: διατί καὶ πῶς ἐκ τοῦ ὅλου μόνον αὐτὰ τὰ τεμάχια εὐρίσκονται εἰς τὴν θέσιν των;

Ἄλλὰ μήπως ἡ καλλιτεχνικὴ ἐντύπωσις εἶναι τώρα καλυτέρα; Αὐτὴ δὲ ἰδίως ὑποφέρει. Ὅστις παρατηρήσῃ τὰ Προπύλαια εἴτε μακρόθεν ἐκ τῆς πρὸς τὴν Ἀκρόπολιν ἀνόδου, εἴτε ἐκ τοῦ πλησίον, πᾶν ἄλλο ἢ εὐάρεστον ἐντύπωσιν θ' ἀποκομίσῃ ἐκ τῆς σκιᾶς ποὺ σχηματίζεται καὶ κόπτεται ἀποτόμως μόνον κάτωθεν τοῦ ἀναστηλωθέντος μικροῦ τμήματος τῆς ὀροφῆς. Ἡ μεμονωμένη αὐτὴ σκιὰ εἶναι ἀνταισθητικὴ καὶ καταστρέφει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὅλου.

Ὅμοιαι ἀσχημίας θὰ προκύψουν ἀναποφεύκτως καὶ κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ Παρθενῶνος. Πρόκειται νὰ συμπληρωθῇ ὁλόκληρος ἡ βόρειος κιονοστοιχία. Εἶναι ἀπαραίτητος ἀνάγκη τοῦτο: Θὰ μοῦ ἀντίπουν, εἶμαι βέβαιος, ὅτι οὕτω θ' ἀποκτήσωμεν σαφεστέραν κυρίως ιδέαν τοῦ μεγέθους τοῦ κτιρίου. Αὐτὴν ὅμως τὴν ιδέαν τὴν ἔχομεν καὶ τώρα διὰ τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ ναοῦ, αἱ ὁποῖαι εὐτυχῶς διετηρήθησαν. Πίπτων ὑπὸ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐν αὐτῷ ἀποταμιευθείσης πυρίτιδος ἐφρόντισεν αὐτὸς ὁ Παρθενῶν νὰ διασώσῃ ἱκανὸν τμήμα του παρὰ τὰς γωνίας, ὥστε ν' ἀποφύγῃ εἰς τὸ μέλλον ἐνδεχομένην ἐπέμβασιν τῶν ἐξωραϊστικῶν του! Ὡστε ἡ ἔννοια τοῦ χώρου, ἣν πιθανῶς ἐκδιώκουσιν, ἡ Raumwirkung, ὑπάρχει ἤδη. Ἄλλ' ἄς ὑποθέσωμεν, ὅτι ἀνεγείρονται οἱ κίονες καὶ ὁ θριγκός. Θὰ χρησιμοποιηθοῦν πρὸς τοῦτο ἀπαραιτήτως καὶ τεμάχια ξένα ἔστω καὶ μικρά. Παραλείπω τὴν ἀνομοιογένειαν ἣ ὁποία θὰ προκύψῃ καὶ ἐξετάζω ἄλλο ζήτημα. Οἱ ἀναστηλωθησόμενοι κίονες θὰ ἴστανται κατὰ σειρὰν οἰονεὶ μετέωροι, διότι θὰ τοὺς λείπῃ τὸ ἀπαραίτητον βάθος, ὅπερ εἶχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα — ὁ τοῖχος τοῦ σηκοῦ —, βάθος τὸ ὁποῖον ἔχουν σήμερον οἱ λοιποὶ σωζόμενοι γωνιαῖοι κίονες, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον οὐδέποτε θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς τοὺς ἀναστηλωθησομένους, ἀφ' οὗ ἐλάχιστα μόνον τεμάχια τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ διασώζονται — ἐκτὸς ἂν ἀποφασισθῇ νὰ κατασκευασθῇ ὁ τοῖχος δι' ἐντελῶς νέων τεμαχίων.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων ποίαν ἐντύπωσιν θ' ἀποκομίσωμεν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν; Ἡ τωρινὴ ὠραιότης τοῦ ἐρείπιου θὰ

ἔχει ἀνεπιστρεπτὲι καταστραφῇ. Ἐπαναλαμβάνω, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ἰδική μας μίμησις δὲν δύναται νὰ δώσῃ ζωὴν εἰς τὸ ἀρχαῖον. Αὐτὸ οὐδέποτε θὰ γίνη. Εἶναι μάταιον νὰ τὸ ἐπιχειρήσωμεν. Ἡ ἀναστήλωσις θὰ εἶναι ἡ καταστροφή του.

Ἄλλ' ἐὰν οἱ λόγοι μου δὲν πείθουν προτείνω, ὅπως γίνῃ παγκόσμιον δημοψήφισμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ συμμετάσχουν κυρίως καλλιτέχναι, αἰσθητικοὶ καὶ ἀρχαιολόγοι, ὅπως ἐκφέρωσι τὰς γνώμας των. Πρὸ τούτου ὅμως καὶ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀρχῆς ὅτι οὔτε δικαίωμα κἂν ἔχομεν νὰ θίγωμεν τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ὅτι κάθε ἐπέμβασίς μας ἡ ὁποία δὲν τείνει εἰς τὴν συντήρησιν καὶ διαφύλαξιν ἀπὸ καταστροφῆς τῶν μνημείων εἶναι ἰερόσυλος, νομίζω ἀναγκαῖον νὰ παραθέσω τὰς σχετικὰς γνώμας δύο μεγάλων ἀνδρῶν, τοῦ Ruskin καὶ τοῦ Rodin, πρὸς τοὺς ὁποίους θὰ ἦτο ἐντροπὴ πᾶσα διαφωνία. Ἰδοὺ τί λέγει σχετικῶς ὁ Ruskin εἰς τὰς ἐπτὰ λυχνίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς XVIII σελ. 205:

«Ἡ ἀληθὴς σημασία τῆς λέξεως 'ἀναστήλωσις' δὲν κατενοήθη οὔτε ἀπὸ τὸ κοινὸν οὔτε ἀπὸ τοὺς ἐντεταλμένους τὴν φροντίδα τῶν ἐθνικῶν μνημείων. Ἀναστήλωσις σημαίνει τὴν πληρεστέραν καταστροφὴν ἢ ὁποία δύναται νὰ ἐπισυμβῇ εἰς ἓν μνημεῖον. Καταστροφὴν ἢ ὁποία δὲν ἀφίνει λείψανα ὀπίσω της, καταστροφὴν συνδυαζομένην μὲ ψευδῇ περιγραφὴν τοῦ καταστρεφομένου μνημείου. Ἄς μὴ ἀπατώμεθα ὡς πρὸς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ζήτημα. Ὅπως εἶναι ἀδύνατον ν' ἀναστήσῃς τοὺς νεκροὺς τὸ ἴδιον εἶναι ἀδύνατον ν' ἀνοικοδομήσῃς κἄτι τὸ ὁποῖον ὑπῆρξε μέγα ἢ ὥραϊον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν.

Τὸ πρῶτον βῆμα τῆς ἀναστηλώσεως (τὸ εἶδα καὶ μάλιστα ἐπανειλημμένως καὶ εἰς τὸ Βαπτιστήριον τῆς Πίζης καὶ εἰς τὴν Casa d'Oro τῆς Βενετίας καὶ τὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Lisieux), εἶναι τὸ κομμάτιασμα τοῦ παλαιοῦ ἔργου εἰς μπαλώματα, τὸ δὲ δεύτερον εἶναι συνήθως μιὰ ἀπομίμησις τοῦ χειροτέρου εἶδους καὶ τοιαύτη, ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται ἀμέσως, ἡ ὁποία ὅμως ὅσονδῆποτε ἐπιμελὴς καὶ ἂν εἶναι, ἀπομίμησις πάντως, ψυχρὸν ἀντίγραφον τῶν μερῶν ὅσα ἦτο δυνατόν ν' ἀντιγραφοῦν, μὲ συμπληρώσεις κατ' εἰκασίαν. Ἄς μὴ ὀμιλῶμεν λοιπὸν περὶ ἀναστηλώσεως. Μπορεῖτε νὰ κατασκευάσετε ἀναπαράστασιν οἰκοδομήματος καθ' ὃν τρόπον καὶ πτώματος, καὶ νὰ ἐγκλείουν ἀμφότεραι τὸν παλαιὸν σκελετόν. Οὔτε βλέπω οὔτε ἐνδιαφέρομαι νὰ μάθω πρὸς ποῖον ὄφελος. Ἀλλὰ

τὸ παλαιὸν οἰκοδόμημα καταστρέφεται τοιουτοτρόπως καὶ μάλιστα ὀλοσχερέστερον καὶ ἀνηλεέστερον παρ' ὅσον ἐὰν ἐγίνετο σωρὸς κονιορτοῦ ἢ ἀνελύετο εἰς πηλόν. Καὶ περισσότερα πράγματα ἀπέμειναν ἀπὸ τὴν ἐρειπωθεῖσαν Νινεβῆ παρ' ἀπὸ τὴν ἀνοικοδομηθεῖσαν μητρόπολιν τοῦ Μιλάνου. Ἀλλά, λέγουν, δυνατὸν ἢ ἀναστήλωσις νὰ ὑπαγορεύεται ὑπὸ τῆς ἀνάγκης. Τὸ παραδέχομαι. Ἀντιμετωπίσατε τὴν ἀνάγκην πλήρως. Καὶ κατανοήσατέ την οἷα πράγματι εἶναι. Ὑπάρχει ἀνάγκη κατεδαφίσεως; Δεχθῆτέ την ὡς τοιαύτην, κατεδαφίσατε τὸ οἰκοδόμημα, ρίψατε τοὺς λίθους εἰς παράμερες γωνιές, χρησιμοποίησατέ τους ὡς ἔρμα ἢ ὡς ἀσβέστην ἂν θέλετε: Ἀλλὰ κάμετέ το τιμίως καὶ μὴ βάζετε εἰς τὴν θέσιν του ἐν ψεῦμα. Καὶ ἀντιμετωπίσατε καλῶς τὴν ἀνάγκην ταύτην πρὶν ἐμφανισθῇ καὶ τότε πιθανὸν νὰ τὴν προλάβετε. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὸ εἶχομεν ὡς ἀρχὴν πλεόν νὰ παραμελῶμεν πρῶτα τὰ μνημεῖα καὶ ὕστερα νὰ τὰ ἐπισκευάζωμεν. Λάβετε μέριμναν διὰ τὰ μνημεῖά σας καὶ τότε δὲν θὰ παρουσιασθῇ ἀνάγκη νὰ τὰ ἐπισκευάζετε. Ἀρκεῖ νὰ τοποθετηθοῦν ἐγκαίρως ἐπὶ τῆς στέγης ὀλίγα ἐλάσματα ἐκ μολύβδου ἢ νὰ καθαρισθοῦν οἱ ὑδραγωγοὶ ἀπὸ μερικὸς κλάδους ξηροὺς καὶ φύλλα καὶ τότε ἡ στέγη καθῶς καὶ οἱ τοῖχοι θὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν. Κάποτε βεβαίως θὰ ἔλθῃ καὶ ἡ ὥρα τῆς καταστροφῆς. Ἀλλ' ἀφῆστέ την νὰ ἔλθῃ κανονικὰ καὶ φανερὰ καὶ μὴ ἐπιτρέπετε εἰς ὑποκαταστάσεις ψευδεῖς καὶ ἀτιμωτικὰς ν' ἀποστερήσουν τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἐπικηδείων τιμῶν αἵτινες τοῦ ἀνήκουν.

Οἱ λόγοι μου δὲν θὰ φθάσουν μέχρις ἐκείνων οἱ ὅποιοι τοιαῦτα διαπράττουν. Ἐν τούτοις ὅμως εἴτε ἀκουσθοῦν εἴτε ὄχι, ὀφείλω νὰ πιστοποιήσω τὴν ἐξῆς ἀλήθειαν: ὅτι ὡς πρὸς τὴν διατήρησιν ἢ καταστροφὴν τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ παρελθόντος δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ζήτημα σκοπιμότητος ἢ αἰσθήματος. Οὐδὲν δικαίωμα ἔχομεν νὰ τὰ θίγωμεν. Δὲν εἶναι ἰδικὰ μας. Ἀνήκουν ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς ἐκείνους, οἵτινες τὰ ἔκτισαν καὶ ἀφ' ἐτέρου εἰς ὅλας τὰς γενεὰς τῶν ἀνθρώπων αἱ ὁποῖαι θὰ ἔλθουν κατόπιν μας. Οἱ νεκροὶ ἐξακολοθοῦν νὰ ἔχουν δικαίωμα ἐπ' αὐτῶν:

Ἐκεῖνο διὰ τὸ ὁποῖον ἐμόχθησαν, τὴν ἐξύμνησιν τῆς τελειότητος ἢ τὴν ἔκφρασιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἢ καὶ ὅτιδήποτε ἄλλο τὸ ὁποῖον ἠθέλησαν νὰ διαιωνίσουν διὰ τῶν οἰκοδομημάτων αὐτῶν, ἡμεῖς οὐδὲν δικαίωμα ἔχομεν νὰ ἐξαλείψωμεν. Ὅτι ἐκτίσαμεν ἡμεῖς, εἴμεθα ἐλεύθεροι νὰ τὸ κρημνίσωμεν. Δὲν ἔχομεν ὅμως

κανένα δικαίωμα ἐπὶ ἐκείνου, τὸ ὅποῖον διὰ νὰ τὸ φέρουν εἰς πέρας ἄλλοι ἄνθρωποι κατηνάλωσαν δυνάμεις καὶ ζωὴν καὶ πλοῦτη. Ὁ θάνατος δὲν τοὺς ἀφῆρεσε τὰ ἐπ' αὐτοῦ δικαιώματά των. Οὐδέ, κατὰ μείζονα λόγον, εἰς ἡμᾶς μετεβιβάσθη τὸ δικαίωμα τῆς κατ' ἀρέσκειαν χρησιμοποίησεως ἐκείνου, τὸ ὅποῖον ἐκληροδότησαν εἰς ἡμᾶς. Τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀνήκει εἰς ὅλους τοὺς μεταγενεστέρους».

Ἴδου τώρα τί λέγει σχετικῶς καὶ ὁ Rodin προκειμένου περὶ ἀναστηλώσεως τῶν γοτθικῶν μητροπόλεων (*Les cathédrales de France* σελ. 8 καὶ 9).

«Κανεῖς δὲν ὑπερασπίζει τὰς μητροπόλεις μας. Τὸ βάρος τοῦ γήρατος τὰς καταθλίβει καὶ ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι θεραπεύει, ὅτι 'ἀνακαινίζει' πᾶν ὅ,τι νὰ ὑποστηρίξῃ μόνον ὥφειλε ὁ ἀρχιτέκτων, τοὺς μεταβάλλει τὴν ὕψιν.

Ἡ μητρόπολις ἀποθνήσκει ἀλλ' ἡ χώρα μας κυρίως ἀποθνήσκει χτυπωμένη καὶ κακοποιουμένη ἀπὸ τὰ ἴδιά της τέκνα. Δὲν μποροῦμε πλέον νὰ προσευχηθῶμεν πρὸ τῆς ταπεινώσεως τῶν πετρῶν μας ποὺ ἀντικατεστάθησαν, τῶν ζώντων λίθων ἀντὶ τῶν ὁποίων ἔβαλαν πράγματα νεκρά.

Οἱ θαυμαστοὶ ἐργάται οἱ ὅποιοι συγκεντρώνοντες τὴν σκέψιν των πρὸς τὸν οὐρανὸν κατάρθωσαν νὰ κατηλώσωσι τὴν εἰκόνα του ἐπὶ τῆς γῆς δὲν ζοῦν πλέον διὰ νὰ σώσουν τὸ ἔργον των. Ὁ χρόνος τοῦ κλέβει κάθε μέρα κάτι ἀπὸ τὴν ζωὴν του καὶ οἱ ἀνακαινισταί, ποὺ τὸ μασκαρεύουν, τοῦ κλέβουν τὴν ἀθανασίαν του».

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ἡ ἐπιφυλλίδα τῆς Σέμνης Καρούζου πού ἀκολουθεῖ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «Προοδευτικὸς Φιλελεύθερος», τὸν Αὐγούστο τοῦ 1950. Αἰτία τῆς σύνταξής της ἦταν ἄρθρο τοῦ τεχνοκρίτη Ἀγγελοῦ Προκοπίου στὴν «Καθημερινή», τὶς κύριες γραμμὲς τοῦ ὁποῖου παραθέτει ἡ συγγραφέας. Πρέπει νὰ διευκρινιστῇ ὅτι ὁ Προκοπίου εἶχε ἐνίστε ρηξικέλευθες ιδέες. Κάποτε πρότεινε νὰ στηθῇ ὁ Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμίου σὲ πλατεία τῆς Ἀθήνας.

Εἶναι χωρὶς ἄλλο ἐξαιρετικὰ λεπτὸ τὸ πρόβλημα τῆς συμπλήρωσης ἀρχαίων ἔργων, ὅπως καὶ τῆς ἀναστήλωσης ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τῆς συγκράτησης τοιχογραφιῶν ἢ μωσαϊκῶν σὲ ἀρχαῖα βυζαντινὰ κτίρια. Τὸ πῶς θὰ σταματήσῃ ὁ ἀναστηλωτής, πῶς θὰ συνδέσῃ μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα ἓνα ξεκρέμαστο μέλος, χρειάζεται νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ σὲ κάθε περίπτωση μὲ διάκριση καὶ μὲ γνώση. Αὐτὸ ὅμως δὲν πετυχαίνεται, καὶ ἂν ἀκόμη ὑπάρχει ἡ ἔμφυτη αἴσθησις, παρὰ μὲ μακρὰ ἄσκηση καὶ μὲ ἐκπαίδευση κοντὰ σὲ παλιότερους πού ἔχουν συχνὰ κρίνει καὶ λύσει μὲ ἐπιτυχία πολυπλοκώτερα αἰτήματα.

Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦτο, πού ἔχει κάποτε συναρπαστικὲς πλευρὲς, ἔρχεται τελευταῖα ὁ καλλιτεχνικὸς κριτικὸς τῆς «Καθημερινῆς» κ. Προκοπίου νὰ δώσῃ μερικὲς συμβουλὲς στοὺς «ἀρχαιολόγους-φιλόλογους», ὅπως τοὺς ὀνομάζει. Ἀφορμὴ καὶ κέντρο τῆς ἐπίθεσής του εἶναι οἱ συμπληρώσεις πού γίνονται ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως σὲ ἀρχαῖα κτίρια καὶ σὲ Βυζαντινὲς ἐκκλησίες μὲ τὴν ὁδηγία τοῦ διευθυντῆ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεων στὸ ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀναστασίου Ὁρλάνδου.

Ξεκινώντας ὁ κ. Προκοπίου γιὰ τὴν πολεμικὴ του, θέτει μερικὲς ἀρχές, αὐτὲς ἀκριβῶς πού ρυθμίζουν κάθε ἀναστηλωτικὴ προσπάθεια. Πρέπει, λέει, νὰ συγκρατιέται ἡ κατάρρευση τοῦ ἔργου χωρὶς ἐπεμβάσεις στὰ σωζόμενα μέρη. Προκειμένου γιὰ ζωγραφιὰ, τὸ κενὸ νὰ παίρνει ἓναν οὐδέτερο τόνο, χωρὶς νὰ πειραχτεῖ τὸ πρωτότυπο. Ἄν ἔχουμε γλυπτὸ, θὰ ἦταν σήμερα βανδαλισμὸς νὰ προστεθοῦν μέλη του πού λείπουν, μὲ προσπάθεια μάλιστα μίμησης

τῆς ἀρχικῆς τεχνοτροπίας του. Θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως γιατί τὶς ἀρχές αὐτές, ποὺ ἔχουν γίνεи πιά κώδικας τῶν τεχνιτῶν μας, εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ τὶς προβάλλει κανεὶς στὶς ἐλληνικὲς ὑπηρεσίες. Σὰν «ἀρχαιολόγοι-φιλόλογοι» ποὺ εἴμαστε, θὰ στηρίξουμε τὴ διαπίστωση τούτῃ μὲ μιὰν ἱστορικὴν ἀναδρομή.

Δὲν χωράει ἀμφιβολία ὅτι εἶναι καθαρὸ ἀντιαισθητικὴ ἡ ἐντύπωση ποὺ μᾶς δίνει τὸ ἀντίκρυσμα τοῦ περιεχομένου μερικῶν εὐρωπαϊκῶν Μουσείων, ἰδίως ἐκείνων ποὺ ὁ πυρήνας των ἀποτελέστηκε ἀπὸ παλιότερες ἰδιωτικὲς συλλογές τοῦ 16ου, 17ου ἢ 18ου αἰώνα. Ὅλη τὴν παρανόηση περασμένων ἐποχῶν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ τέχνη τὴν ζεῖ κανεὶς ξεχωριστὰ στὰ παπικὰ Μουσεῖα τῆς Ρώμης, ἀκόμη καὶ στὰ δημοτικὰ Μουσεῖα τοῦ Καπιτωλίου.

Δὲν εἶναι τὰ ἀθῶα ἐκεῖνα φύλλα τῆς συκιάς — προπέτασμα τῆς φαντασίας διεφθαρμένων κληρικῶν ποὺ μᾶς ἀποδιώχουν. Κυριώτερο ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἔργα εἶναι οἱ νεώτερες συμπληρώσεις, τόσο τυπικὲς ἐκφράσεις τῆς ρητορικῆς ἔμφασης τοῦ μπαρόκου. Κεῖναι τὰ ἀπλωμένα χέρια στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἀγαλμάτων τοῦ 5ου αἰώνα, μὲ τὸ ἀντικλασσικὸ ξέσπασμα τοῦ πάθους, οἱ πολὺ ψηλὲς ἢ κοντόχονδρες κνῆμες ποὺ στηρίζουν εὐγραμμά κορμιά. Ἐδῶ ἓνα νεώτερο κεφάλι ἐφήβου ὕποπτης ἀνδρικότητας στεφανώνει μιὰ πεπλοφόρο θεά. Πιὸ πέρα τὸ θηλυκότατο ἀρχαῖο κεφάλι τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τὸ βλέπουμε, χάρη στὸ κράνος ποὺ φορεῖ, νὰ ἔχει κολληθῇ πάνω στὸ τετράγωνο, στιβαρὸ σῶμα ἑνὸς θωρακοφόρου πολεμιστῆ.

Μόνο ἀσκημένοι εἰδικοὶ εἶναι σὲ θέση μέσα ἀπὸ τὴν παράταξη αὐτὴ ὑποκριτῶν τοῦ μελοδράματος νὰ ἀνακαλύψουν γνήσια ἐλληνικὰ ἔργα ἢ ἰδιαίτερα στὸ Βατικανό, τὶς ἄφταστες ἐκεῖνες εἰκονιστικὲς προτομὲς ρωμαίων αὐτοκρατόρων μὲ τὸ θαυμαστὰ ἀποδομένο στυγνὸ βλέμμα τους.

Δὲν στάθηκαν μολοντοῦτο μόνο οἱ ἀνιστόρητες ἐποχές τοῦ μπαρόκου ποὺ ἀπαιτοῦσαν νὰ ὀλοκληρώνονται μὲ κάθε τρόπο τὰ κομματιασμένα ἀρχαῖα. Ἀπὸ τὴν κληρονομιά του δὲν κατάφερε νὰ ἀπολυτρωθῇ οὔτε ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ποὺ πρώτη στράφηκε μὲ ἀληθινὰ ἱστορικὸ προσανατολισμὸ πρὸς τὰ περασμένα. Μπορεῖ οἱ ποιητές τοῦ ρομαντισμοῦ νὰ στέκονταν μὲ δακρυσμένην ἔκφραση ἐμπρὸς στὰ ἀκέφαλα κορμιά τῶν ἀγαλμάτων, οἱ καλλιτέχνες τοῦ ρομαντικοῦ κλασικισμοῦ κράτησαν τὴν προτίμησή τους αὐθαίρετες συμπληρώ-

σεις. Μήπως ο μεγάλος Δανός γλύπτης Τόρβαλτσεν δέν πριόνισε, για να στηρίξει πάνω τους συμπληρωμένα μέλη, τὰ αἰγινήτικα γλυπτὰ πού ἀπόκτησε ὁ Λουδοβῆκος τῆς Βαυαρίας καὶ ἔγιναν τὸ καλύτερο στολίδι τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου;

Τίποτα τέτοιο δέν συνέβηκε στὴν Ἑλλάδα. Ὅπως ἐκεῖνος πού δέν ἔχει ζήσει μέσα στὴ χλιδὴ ξανοίγεται εὐκολώτερα στὴν ἀλήθεια, ἔτσι καὶ οἱ πρῶτοι ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ μουσειακοὶ καλλιτέχνες, ἐλεύθεροι ἀπὸ τὴν κληρονομιά τοῦ δυτικοῦ μπαρόκου, ἄφησαν ἀνέγγιχτα τὰ ἀρχαῖα, πού συμμάζεβαν μὲ τόση θέρμη, αὐτὰ πού ἀποτέλεσαν τοὺς πρῶτους πυρῆνες γιὰ τὰ κατοπινὰ μεγάλα ἐλληνικά Μουσεῖα.

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν μεσουρανοῦσε ὁ θετικισμός, ἔλλειψε ἡ φαντασία ἐκείνη πού χρειάζεται γιὰ νὰ καταπιστεῖ κανεὶς μὲ τὴν ἀνασύσταση ἑνὸς κομματιασμένου ἀρχαίου. Τὸ αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐπέβαλε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ αὐθαιρέσιες. Ἴσως μάλιστα μποροῦμε σήμερα νὰ κατηγορήσουμε τοὺς παλιότερους γιὰ ὑπερβολικὴ ἐπιφύλαξη στὸ κεφάλαιο τοῦτο. Ἐνα εἶναι μολοντοῦτο βέβαιο: δέν ἀλλοίωσαν, δέν ἔβαλαν χέρι σὲ κανένα ἀρχαῖο. Μιὰ θρησκευτικὴ εὐλάβεια κρατοῦσε τὰ χέρια ἀρχαιολόγων καὶ συντηρητῶν μακριὰ ἀπὸ κάθε βέβηλη χειρουργία.

Στὴν ἐξάιρετην αὐτὴ παράδοση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας ἐντάχθηκε φυσικὰ καὶ ἀβίαστα ἡ δική μας ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως πού διευθύνει ὁ κ. Ὁρλάνδος. Δέν ἔχει στὸ παθητικὸ της καμμία ἀπὸ τίς θεαματικὲς ἐκεῖνες ὁλοκληρώσεις πού μὲ τόση σπουδὴ ἐπιχειροῦν οἱ ἀντίστοιχες ὑπηρεσίες στὴν Ἰταλία (καὶ πού μᾶς ἀγανακτοῦν τόσο στὰ Δωδεκάνησα). Δέν θυμοῦμαι, ἔξαφνα, πιδ ἀποκρουστικὸ θέαμα ἀπὸ τὸ τσιμεντένιο ἐκεῖνο θεατράκι τοῦ ἐπινείου τῆς Ρώμης, τῆς Ὅστια. Γνήσιοι κληρονόμοι τοῦ μπαρόκου, τὸ εἶχαν καταντήσει οἱ σύγχρονοι Ἰταλοὶ ἀναστηλωτὲς ἓνα ψεύτικο, μουντὸ σκηνογράφημα.

Οὔτε ξεχνιέται εὐκολὰ ἡ σοβαρώτερη ἐκείνη ἀνομία πάνω στὶς αἰθέρειες ζωγραφιῆς τῆς πρῶτης ἐκείνης βασιλικῆς τοῦ Jan Clemente, κοντὰ στὸ Κολοσσαῖο. Βρίσκοντας ἀνυπόφορη τὴν ἀχνάδα τῶν ἀγγελικῶν προσώπων, πού ζωγράφησαν οἱ δύο μάγοι τῆς πρῶτης ἀναγέννησης Μαζολίνο καὶ Ματάτσιο, ἐτόνωσαν οἱ συντηρητὲς μὲ ζωηρότερο χρῶμα τὰ περιγράμματά τους. Ἐτσι ἡ ροδοζά-

χαρη τῆς χαλκομανίας ἤλθε νὰ σκεπάσει τὴν εὐγένεια κλασικῶν μορφῶν.

Συνέβηκε βέβαια καὶ ἐδῶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ποὺ χρησιμοποίησε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία στὴ στερέωση βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν νὰ ξεπεράσουν τὴν ἐντολὴ ποὺ τοὺς ἐδόθηκε. Ποιοὺς ὅμως «γεωμετρικὸς» ἐπιστήμων μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ εὐκολὰ ἔναν καλλιτέχνη ἀπὸ τὸ νὰ «διορθώσει» κάποιον ἀρχαιότερο ἔργο, ἀφοῦ μάλιστα εἶναι ἀδύνατο νὰ στέκεται ἀπὸ πάνω του;

Εἶναι γνωστὴ στοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους ἡ σοβαρὴ διαφωνία ἀνάμεσα σ' ἓναν ὄχι τυχαῖο παλιότερο ζωγράφον, τὸν μακαρίτη Μαλέα, καὶ τὸν καθηγητὴ κ. Ρωμαῖο. Ἀφορμὴ ἦταν, ὅτι ὁ τελευταῖος ἤθελε νὰ βάλῃ φραγμὸ στοὺς αὐτοσχεδισμοὺς τοῦ πρώτου, ὅταν καταπιανόταν ὄχι μὲ τὴν ἐπισκευήν, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀντιγραφὴ ἀρχαίων ζωγραφιῶν τοῦ Θέρμου, στὴν Αἰτωλία.

Ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Προκοπίου τὸ σπουδαιότερο ἴσως ἔχει σχέση μὲ τὸν Παρθενῶνα. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀναστηλώθηκε, λέει, ἀπὸ τὸν μακαρίτη Μπαλάνο μὲ «σιδηροπαγὲς σκυροκονίαμα». Συμπληρώνουμε ὅτι, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὁ ἀναστηλωτὴς αὐτὸς ἔκανε τὸ βανδαλισμὸ νὰ κουφώνει τὶς κολόννες τοῦ Παρθενῶνα, νὰ πετάει δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τους τὸ ζωντανὸ πεντελικὸ μάρμαρον καὶ νὰ τὸ γεμίζει μὲτσιμέντο, δηλαδὴ μ' ἓνα μηχανικὸ νεκρὸ ὕλικό. Ὅλοι ὅμως οἱ παροικοῦντες στὴν Ἱερουσαλὴμ ξέρουν ὅτι ὁ κ. Ὁρλάνδος ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ διαμαρτυρήθηκε τότε ἐπίσημα γιὰ τὴν πράξιν αὐτὴ μὲ τὸ φυλλάδιο ποὺ κυκλοφόρησε «Pro Parthenone». Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ μακαρίτης Μπαλάνος δὲν ἦταν οὔτε ἀρχιτέκτων οὔτε ἀρχαιολόγος (φιλόλογος ἢ μή), ἀλλὰ μηχανικός, διπλωματοῦχος κάποιας ξένης σχολῆς.

Διέθετε δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος τεχνικὴ γνῶση, ἀλλὰ ὄχι τέχνη. Χωρὶς ὅμως τὴ σύνδεση καὶ τῶν δύο εἶναι ἐπικίνδυνη κάθε προσέγγιση ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου.

Ὁ κ. Προκοπίου εἶναι πρόθυμος νὰ δώσει μαθήματα στοὺς ἀρχαιολόγους, σὲ ἀνθρώπους δηλαδὴ πού, ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι πραγματικὰ ἀρχαιολόγοι, δηλαδὴ ἱστορικοὶ τῆς τέχνης, ἔχουν ἀποκτήσῃ «δυναμωμένοι ἀπὸ θεωρίαν καὶ μάθησιν» — γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν ἄλεξανδρινὸ ποιητὴ — καὶ μεγάλαν ὀπτικὴν εὐαισθησίαν καὶ μοναδικὴ ἐξοικείωσιν. Εἶναι γι' αὐτὸ σὲ θέση νὰ συλλαβαίνουν καλύτε-

ρα από κάθε άλλον τις πιό λεπτές αποχρώσεις τών καλλιτεχνικῶν ἐκφράσεων τῶν διαφόρων ἐποχῶν.

Ὅσο γιὰ τὸ ξεκαινούργιωμα τῶν κεραμιδιῶν τῆς Καπνικαρέας, μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ στέγη δὲν ἔχασε τὴν πλαστικότητα τῆς καὶ κάθε ἄλλο ἐπιζητήθηκε παρὰ νὰ δοθῇ στὰ κεραμίδια ψυχρὴ κανονικότητα. Βέβαια κάθε καινούργιο μέλος παίρνει ἀναγκαστικὰ μιὰν ἀρχαϊστικὴ κρυάδα ἂν βαλθῇ δίπλα στὸ παλιό, ποὺ ἐκφράζει τὴν ἐποχὴ του, ἀντλώντας ἀπὸ μιὰ βρυσομάννα ποὺ δὲν ἔχει στερέψει. Τί νὰ γίνεῖ ὅμως, τὰ παλιὰ κεραμίδια χαλοῦν καὶ ἡ σκεπὴ δὲν πρέπει νὰ χάσκει. Νομίζει ὁ κ. Προκοπίου πὼς εἶναι δυνατὸ ὁ καλύτερος γνώστης τῆς ἀρχαίας καὶ Βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ ἔχουμε νὰ μὴν εἶδε ὅτι μοιραῖα θὰ ἔχανε κάτι ἡ σκεπὴ τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸ ξεκαινούργιμά της; Ἀλλά, ὅπως εἶπε ὁ μεγάλος Βέλφλυν, δὲν εἶναι ὅλα δυνατὰ σὲ ὅλες τις ἐποχές. Ἀπόλυτη ταύτιση μὲ τὴν αἴσθηση μιᾶς περασμένης ἐποχῆς εἶναι κάτι πέρα ἀπὸ τὴν ικανότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἀνακεφαλαιώνοντας, θέλουμε ἀκόμη νὰ τονίσουμε ὅτι, ἂν στὶς λεπτομέρειες δὲν πετυχαίνεται πάντοτε ἡ καλύτερη ἐφαρμογή, στὶς ἀρχές της, ὅμως, ἡ ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως δὲν ἔχει ξεφύγει ποτὲ ἀπὸ τὴν ἀμόλυντη ἐλληνικὴ παράδοση τοῦ 19ου αἰῶνα. Εὐχόμαστε νὰ τὶς ἐφαρμόσει καὶ σ' ἓνα ἀληθινὰ μεγάλο ἔργο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ ἐπιχειρήσει κάποτε ἡ Ἑλλάδα.

Εἶναι ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, στὴν Ὀλυμπία. Ὅταν βλέπει κανεὶς, μέσα στὴν καρδιὰ τῆς Ἀλτεως, πεσμένες στὴ σειρὰ τὶς κολόνες του, τοῦ ἔρχεται νὰ τρέξει παντοῦ στὴν ξενητιά, νὰ μαζέψῃ χρήματα γιὰ νὰ στήσουμε ἐμεῖς πάλι κάποτε τὸ ναό του στὸν Ὀλύμπιο Δία.

Ὅτι ἡ δική μας ὑπηρεσία ἀναστηλώσεως θὰ εἶναι ἄξια, ἂν ἔχει τὰ μέσα καὶ τὸν καιρό, νὰ καταπιαστεῖ μ' ἓνα τόσο δύσκολο ἔργο, νὰ τὸ ἐκτελέσει μὲ γνώση καὶ μὲ αἴσθηση, δὲν ὑπάρχει κανεὶς στὸ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κοινὸ ποὺ θὰ τὸ ἀμφισβητήσει.

Η ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΑΤΤΑΛΟΥ

Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο τὸ ὁποῖο εἶχε πλήρη γνώση τοῦ μεγέθους τοῦ ἔργου καὶ τῆς φύσης του· ὅτι δηλαδὴ δὲν ἐπρόκειτο γιὰ ἀναστήλωση ἀλλὰ γιὰ μία νέα οἰκοδομή, ἡ κατασκευὴ τῆς ὁποίας θὰ κατέστρεφε, ἀναγκαστικά, καὶ ἀρχαῖα λείψανα. Ἀντιρρήσεις ἐκφράστηκαν, ὅταν ἡ κατασκευὴ εἶχε φτάσει πιά στὸ ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου, γιὰ τὸ ἂν οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ τοποθετοῦσαν τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή — τὰ λίγα λείψανά της — στὸ νέο κτίριο ἢ ὄχι. Τελικὰ ἐπικράτησε ἡ ὀρθή, τεχνικῶς, ἀποψηὴ νὰ μὴν τοποθετηθοῦν. Τὸ ὅλο ζήτημα ἔχω ἤδη διηγηθῆ (Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίον τοῦ Χρήστου Καρούζου, Ἀθῆναι 1995, 114-116). Πρὶν γίνουν τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας στοᾶς, στίς 3 Σεπτεμβρίου 1956, ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ ζήτησε ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο νὰ μιλήσει κατὰ τὴν τελετὴ, λόγῳ τῆς ιδιότητάς του ὡς Διευθυντῆ Ἀναστηλώσεως. Ὁ Ὁρλάνδος, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαίνιων θὰ ἔλειπε στὸ Ἐξωτερικό, δέχτηκε νὰ διαβαστῇ κείμενό του, προειδοποίησε ὅμως μὲ ἐπιστολὴ του στίς 8 Αὐγούστου τοῦ 1956 ὅτι τὸ κείμενό του θὰ περιεῖχε καὶ διαπιστώσεις, οἱ ὁποῖες δὲν θὰ ἦσαν εὐχάριστες στοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Σχολῆς. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀρχαιολόγοι δέχτηκαν νὰ εἶναι διατυπωμένο τὸ «μῆνυμα» τοῦ Ὁρλάνδου σύμφωνα μὲ τίς ἀπόψεις του. Ἐπιστολὴ καὶ μῆνυμα δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* (60, τευχ. 702, 1956, 1314-1315).

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Ἐν Ἀθῆναις 8ῃ Αὐγούστου 1956

Φίλε Κύριε Διευθυντὰ Caskey

Σχετικῶς πρὸς τὴν παράκλησίν σας διὰ μίαν σύντομον γραπτὴν προσφώνησιν κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς ἀναστηλώσεως τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ἐπιθυμῶ νὰ θέσω ὑπ' ὄψιν σας, ὅτι εἰς τὴν προσφώνησίν μου αὐτὴν θὰ ἐπαινέσω μὲν εὐχαρίστως τὸ μεγαλεπήβολον τοῦ ἔργου, τὴν ταχύτητα καὶ ἐπιμέλειαν τῆς ἐκτελέσεώς του καὶ τὸν ζῆλον τῶν ἐργασθέντων εἰς αὐτό, δὲν θὰ δυνηθῶ ὅμως νὰ παραιοσιπῇσω στοιχεῖα τινὰ τῆς πραγματοποιήσεώς του, τὰ ὁποῖα

ἀντίκεινται πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν κρατοῦσαν ἀντίληψιν τῆς ἀναστηλώσεως, ὡς π.χ. τὴν μὴ τοποθέτησιν τῆς ἀρχαίας κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, τὴν ἐπανατοποθέτησιν ὀλίγων σχετικῶς ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὴν καταστροφὴν παλαιῶν τινῶν μελῶν καὶ ἀντικατάστασιν αὐτῶν διὰ béton armé καὶ τινὰς ἄλλας αὐθαίρεσίας τῆς ἐκτελέσεως. Ἐὰν ἡ κριτικὴ αὐτὴ πρόκειται νὰ σᾷς δυσαρεστή — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον οὐδόλως ἐπιθυμῶ — θὰ ἦτο ἴσως προτιμότερον νὰ μὴ γράψω τίποτε, θεωρούμενος ἀπλῶς ὡς ἀπών. Παρακαλῶ νὰ εὐαρεστηθῇτε νὰ μοῦ γνωρίσητε τὴν γνώμην σας πρὸ τῆς 13ης Αὐγούστου.

Μετὰ φιλικωτάτων πάντοτε αἰσθημάτων
ὕμέτερος

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ

Ἐν Ἀθήναις τῇ 16ῃ Αὐγούστου 1956

Φίλε Κύριε Διευθυντά,

Λυποῦμαι εἰλικρινῶς διότι, λόγῳ ἀναποφεύκτου ταξιδίου μου, δὲν θὰ δυνθῶ νὰ παραστῶ εἰς τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας «Στοᾶς Ἀττάλου» καὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

Τὸ καλλιμάμαρον νέον οἰκοδόμημα τῆς Στοᾶς, προῖδν τῆς γονίμου ἀμερικανικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῆς ἀνεξάντλητου ἀμερικανικῆς γενναιοδωρίας, ἀποτελεῖ ἓνα ἀληθῆ ἄθλον ἐκτελέσεως, τοῦ ὁποίου ὡς τεχνικὸς εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ θαυμάσω καὶ τὸν ὄγκον καὶ τὴν ταχύτητα τῆς ἐκτελέσεως καὶ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς κατασκευῆς. Ὡς φιλόλογος ὅμως καὶ ὡς ἀναστηλωτῆς διερωτῶμαι ἂν πρέπει νὰ τὸ χαρακτηρίσω ὡς ἀναστήλωσιν ἢ ὡς ἀνακατασκευήν διότι ἐδῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀναστήλωσιν ἐνὸς μνημείου θεωροῦμεν τὴν εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν ἀνατοποθέτησιν ὅλων ἀνεξαιρέτως — καὶ τῶν μικροτάτων ἀκόμη — ἀρχαίων τεμαχίων τοῦ τῇ προσθήκῃ ὀλίγων μόνον νέων ὑποβοηθούντων τὴν τοποθέτησιν τῶν παλαιῶν. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὅχι μόνον ἀρτιωτέραν

τὴν παλαιὰν εἰκόνα τοῦ μνημείου ἐπιδιώκομεν νὰ παράσχωμεν ἀλλὰ καὶ νὰ σώσωμεν ἀπὸ περαιτέρω καταστροφῆς τὰ ἀπομείναντα ἀρχαῖα μέλη του. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ συντελεσθὲν ἔργον δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναστήλωσις ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἀνακατασκευή, ἐπεὶδὴ ὅχι μόνον δὲν ἐπανετοποθετήθησαν ὅλα τὰ παλαιὰ του μέλη εἰς τὰς θέσεις των, μετὰ τὴν δικαιολογίαν, ὅτι τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἦσαν σαθρά, ἀλλ' οὐδ' αὐτὴ ἡ ὥραία καὶ ἄριστα δυναμένη νὰ ἀνατοποθετηθῇ, ἔστω καὶ ἐλλιπής, μεγαλογράμματος κτητορικῆ ἐπιγραφῆ, ἡ ἀναφέρουσα τὸν φιλαθῆναιον χορηγόν της, βασιλέα τῆς Περγᾶμου Ἀτταλον. Μάτην οἱ τρεῖς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀρχαιολόγων μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου ἐπεμείνανμεν εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνατοποθετήσεώς της· ἡ ἔντονος ἄρνησις τῶν φίλων Ἀμερικανῶν συναδέλφων, προβαλόντων ἀσθενεῖς τινὰς ἐπιστημονικοὺς λόγους, ἐπεκράτησε δυστυχῶς ἐπὶ τῶν λοιπῶν μελῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ σήμερον τὰ ἐπτὰ ἢ ὀκτὼ τεμάχια τῆς ὥραίας αὐτῆς ἐπιγραφῆς ἀντὶ νὰ εὐρίσκωνται ὑψηλὰ εἰς τὸ ἐπιστύλιον τοῦ μνημείου διαλαλοῦντα τὸ μέγα ἔργον τοῦ Μικρασιάτου βασιλέως ἀπόκεινται κάτω μετ' ἄλλων τῆς στοᾶς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, φθειρόμενα ὑπὸ τῶν βροχῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων.

Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογήσω, ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ὀρθόδοξος περὶ ἀναστηλώσεως ἀντίληψις ἀπῆται διὰ τὴν πραγματοποίησίν της καὶ δαπάνην μεγαλυτέραν καὶ μακρότερον χρόνον, τὰ δύο δὲ ταῦτα στοιχεῖα ἐπέδρασαν προφανῶς ἐπὶ τῶν ἐργοδοτῶν καὶ τοῦ ἐκτελεστοῦ ἀρχιτέκτονος.

Ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη ἀκόμη καὶ σπουδαία αἰτία συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ νέου κτηρίου ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ μορφῆς: ὁ νέος προορισμός του ὡς μουσείου ἀντὶ τοῦ παλαιοῦ ὡς ἀγορᾶς. Εἶναι προφανές ὅτι πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ νέου τοῦτου προορισμοῦ ἔπρεπε νὰ γίνουν καὶ ἐγένοντο σημαντικαὶ θυσίαι, αἵτινες ἡλλοίωσαν σημαντικῶς τὴν ἀρχαίαν μορφήν τοῦ μνημείου. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰς ἐλλείψεις τῆς ἀναστηλώσεως, αἵτινες ἀφορῶσι τὴν δυτικὴν στοάν, αἱ ἐκ τοῦ προορισμοῦ ἡλλοιώσεις ἐπηνέχθησαν εἰς τὴν ὀπισθίαν, τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, εἰς τὴν ὁποίαν ἠνοίχθησαν μεγάλα παράθυρα, ἀντὶ τῶν στενοτάτων παλαιῶν, ἵνα φωτίσωσι τὰς αἰθούσας τοῦ μουσείου, χάριν τῶν ὁποίων κατηργήθησαν καὶ οἱ χωρίζοντες ἄλλοτε τὰ μικρὰ καταστήματα τῆς παλαιᾶς ἀγορᾶς τοῖχοι.

Διὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἀλλοιώσεις —τυπικῶς δὲ καὶ διὰ τὰς πρώτας— δὲν εὐθύνεται βεβαίως ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολή, διότι ἐνεκρίθησαν κατ' ἀνάγκην ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ἐπειδὴ ἄλλως θὰ ἐματαιοῦτο ἡ χρησιμοποίησις τῆς Στοᾶς ὡς μουσείου, ἥτις ἀπετέλει πρωταρχικὸν ὄρον τῆς ἀνακατασκευῆς της.

Πολὺ πλέον ἀνεπιφυλάκτως εὐνοϊκὴ εἶναι ἡ γνώμη μου περὶ τῆς γενομένης ἀναστηλώσεως τοῦ γειτονικοῦ πρὸς τὴν Στοάν, κομψοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπεκράτησε τελεία συνεργασία καὶ πλήρης σύμπτωσις γνώμων καὶ μεγάλῃ ἐκ μέρους τῶν ἐκτελεστῶν κατανόησις τῶν ἀντιλήψεων τῆς κρατικῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεων. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐκφράζω ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου τὴν ἀπόλυτον ἱκανοποίησιν αὐτοῦ καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην του.

Ἐν συμπεράσματι, παρὰ τὰς ἐπὶ μέρους διαφωνίας μου ὡς πρὸς τὸ σύστημα ἀναστηλώσεως τῆς Στοᾶς, ὀφείλω νὰ ἐκφράσω πρὸς τὴν Ἀμερικανικὴν Σχολὴν Κλασσικῶν Σπουδῶν θερμότατα συγχαρητήρια διὰ τὸ συντελεσθὲν σπουδαῖον ἔργον τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ὡς μουσείου, μέλλοντος νὰ περιλάβῃ τὰς σημαντικὰς ἀρχαιοτάτας, αἵτινες ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς μακροχρονίους καὶ μετὰ τόσης ἐπιστημονικότητος καὶ ἐπιμελείας διεξαχθείσας ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Shear καὶ τοῦ καθηγητοῦ Homer Thompson ἀνασκαφάς.

Τὸ συντελεσθὲν καλλιμάρμαρον κτήριο, κατασκευαζόμενον εἰς τὸ κέντρον τῆς πόλεως, θ' ἀπετέλει ἀληθὲς κόσμημα αὐτῆς. Ἐδῶ ὅμως ὀρθούμενον, μακρὸν καὶ ὀγκῶδες ὑπεράνω τῶν ταπεινῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, φοβοῦμαι μήπως θὰ συναγωνίζεται καταθλιπτικῶς τὸ εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς ὑψούμενον «Θησεῖον» ὅχι μόνον διὰ τοῦ μεγάλου μήκους του ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἐκθαμβωτικῆς του λευκότητος. Καὶ τὰ δύο ταῦτα μειονεκτήματα εἶμαι βέβαιος, ὅτι ἐν τῇ μεγάλῃ της πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἀγορὰν ἀγάπῃ θὰ προσπαθῇ νὰ μετριάσῃ ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολή, τὸν μὲν ὄγκον ἀποκρύπτουσα διὰ φυτεύσεως ὑψικόμων δένδρων, τὴν δὲ λευκότητα διασκεδάζουσα διὰ χρωματισμοῦ τῶν λευκῶν μαρμάρων, ὥστε νὰ μὴ κάμουν πλέον τόσον κτυπητὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἐρείπια τῆς Ἀγορᾶς, τὰ ὅποια ἔχουν ὑποστῇ τὸ «φίλημα τοῦ χρόνου».

ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS
CELEBRATION OF THE SEVENTY - FIFTH ANNIVERSARY

1881

1956

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑΠΕΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ

ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΘΕΙΣΗΣ ΣΤΟΑΣ
ΤΟΥ ΑΤΤΑΛΟΥ
ΩΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΓΟΡΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

DEDICATION OF THE STOA OF ATTALOS
AS THE MUSEUM
OF THE ATHENIAN AGORA

ATHENS, SEPTEMBER 3, 1956

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ HOMER THOMPSON ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΑΤΤΑΛΟΥ

Τὴν ἄποψη τῶν Ἀμερικανῶν ἀρχαιολόγων γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ πρακτικὲς ἀρχὲς ποὺ ἐπέδρασαν γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἐνὸς τόσο μεγάλου ἔργου, ἐκφράζει ὁ τότε Διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς Homer Thompson μὲ τὸν σύντομο λόγο του κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς νέας στοᾶς. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἔμμεση ἀπάντηση τῶν Ἀμερικανῶν εἰδικῶν στὶς ἀντιρρήσεις τῶν Ἑλλήνων συναδέλφων τους.

Συναθροισθήκαμε ὅλοι, σήμερα, τὸ πρῶτὶ γιὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 75ετηρίδος τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Τὰ τελευταῖα εἴκοσι πέντε χρόνια, ἡ Σχολὴ ἦταν μὲ δραστηριότητα ἀπησχολημένη στὴν ἔρευνα αὐτῆς τῆς περιοχῆς, τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ κύριον ἔργον τῆς ἀνασκαφῆς τῆς περιοχῆς, ποὺ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος, ὅπως εἶχε καθορισθῇ ἀρχικὰ, ἔχει τώρα συμπληρωθῇ, σὲ τρόπο ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐτελείωσε μιὰ περίοδος ἀρχαιο-λογικῆς ἱστορίας.

Μὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης, ὅπως καὶ στὴν ἱστορία σὲ ἄλλους τομεῖς, εἶναι μᾶλλον σπάνιο νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ καθορίσῃ ἀκριβῶς τὴν ἀρχὴ μιᾶς περιόδου καὶ τὸ τέλος της.

Ὅταν ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ ἄρχισε τὴν ἔρευνα τῆς Ἀγορᾶς, εἶχε ὑπ' ὄψιν της ὅτι συνέχιζε τὸ ἔργο αὐτῶν ποὺ εἶχαν προηγηθῇ, καὶ συγκεκριμένα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

Καὶ σήμερα καθὼς κ' ἐμεῖς, μὲ τὴν σειρά μας, καταθέτουμε τὴ σκαπάνη καὶ τὸ φτυάρι, ἔχουμε ἀπόλυτη ἐπίγνωση ὅτι πολλὰ ἀκόμα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀπομένουν νὰ γίνουν. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς πλατείας τῆς Ἀγορᾶς, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Ποικίλης Στοᾶς, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα κτίρια τῶν ἀρχαίων χρόνων, βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀρχικὰ εἶχε παραχωρηθῇ, καὶ πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ κάτω ἀπὸ διάφορα σύγχρονα σπίτια, ποὺ βρίσκονται στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν-Πειραιῶς.

Ἡ ἐκκαθάριση τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ κτίρια ποὺ βρισκόμαστε σήμερα καὶ τὸ μεγάλο κτίριο τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά, δηλαδὴ τῆς ἀγορᾶς τοῦ Καίσαρος καὶ τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, εἶναι λιγώτερο ἐπείγουσα. Κάποιος, κάποια μέρα, θὰ πρέπει νὰ βρῇ τὰ οἰκονομικά καὶ τὰ ἐπιστημονικά μέσα γιὰ νὰ προβῇ στὶς ὀργανικὲς αὐτὲς ἐπεκτάσεις τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου. Τὸ τελειωτικὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι κάτι τὸ ἀληθινὰ θαυμαστό, γιατί τότε καὶ μόνον τότε, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ κανεὶς μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ κέντρου τῆς δημοσίας ζωῆς τοῦ πολίτου σ' ὅλη του τὴν ἑκταση ἀπὸ τὸ ταπεινὸ του ξεκίνημα, στοὺς πρόποδες τοῦ ἀγοραίου Κολωνοῦ, τὸν καιρὸ τοῦ Σόλωνος τοῦ Νομοθέτου, ἕως τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξαπλώθηκε τὸ περισσότερο τοπογραφικὰ κατὰ τὴν περίοδο τῶν Ἀντωνίνων πρὸς τὸ ἀνατολικὸ μέρος.

Ἀλλὰ καὶ μέσα στὸ μικρὸ διάστημα τῆς δράσεώς της, ἡ Ἀμερικανικὴ Σχολὴ μπορεῖ νὰ ἀξιώσῃ ὅτι συνέβαλε σὲ ἀρκετὰ μεγάλου βαθμοῦ στὸν πλουτισμὸ τῶν γνώσεών μας γιὰ τὴν Ἀγορά. Συμπληρώνοντας καὶ ἐπεκτείνοντας τὸ ἔργο ἐκείνων ποὺ εἶχαν προηγηθῇ, καθώρισε πιὸ σταθερὰ τὰ γενικώτερα πλαίσια τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀγορᾶς. Κι' ἐκεῖ ἀκόμα, ποὺ ἀναγκάστηκε ν' ἀφήσῃ μερικὰ κενὰ στὴν ὅλην εἰκόνα, καθώρισε τοῦλάχιστον τὰ ὅριά τους. Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ποὺ ἤλθαν εἰς φῶς καὶ ἀριθμητικῶς καὶ διὰ τὴν ποικιλία τους, εἶναι σημαντικά: Δημόσια κτίρια, δικαστήρια, ναοί, κιονοστοιχίες, κρῆνες, τὸ Νομισματοκοπεῖον, μία δημοσίαι βιβλιοθήκη, ἓνα Ὠδεῖον. Τὰ οἰκοδομικά αὐτὰ ὑπολείμματα συμπληρῶνονται ἀπὸ πλουσία συλλογὴ ἀντικειμένων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν δημόσια ζωὴ: ἐπιγραφές, ὄστρακα, σκεύη ἀπὸ τὰ δικαστήρια, στοιχεῖα γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, γλυπτὰ μνημεῖα. Τὸ ἀρχαιολογικὸν ὕλικόν, ποὺ εὐρέθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια, μαζὺ μὲ τὰ ἄφθονα γνωστὰ γραπτὰ μνημεῖα, δίδει μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα γιὰ τὴν πραγματικὴ λειτουργία τοῦ δημοσίου βίου σ' αὐτὴ τὴν πιὸ διακεκριμένη ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πολιτεῖες. Καὶ ἔτσι γίνεταί ἀκόμα πιὸ σαφές ὅτι ἡ συγκέντρωσις ἀπὸ τόσες ἐκδηλώσεις δημοσίου βίου σ' ἓνα τόσο μικρὸ μέρος, εἶναι στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴν τόση ζωτικότητά τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

Ὁ ἰδιωτικὸς βίος, ποὺ τόσο πολὺ ἐπηρέαζε καὶ τὸν δημόσιον βίον, ἐφωτίστηκε καθαρώτερα μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν οἰκημάτων,

τῶν τάφων, τῶν ἐργαστηρίων τῆς ἀγγειοπλαστικῆς, κοροπλαστικῆς, χαλκουργίας καὶ γλυπτικῆς.

“Ὅλα τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν σὲ λίγον καιρὸ θὰ ἔχουν συγκεντρωθῇ σ’ αὐτὸ τὸ κτίριο. Μιὰ μικρὴ ἀλλὰ ἀντιπροσωπευτικὴ ἐπιλογή ἔχει ἤδη ἐκτεθῇ, σ’ αὐτὸν τὸν ὄροφον, γιὰ τὸ κοινόν.

Πολὺ πλουσιώτερο ὕλικὸ θὰ τεθῇ σύντομα εἰς τὴν διάθεση τῶν ἐπιστημόνων στὶς ἀποθήκες τοῦ ὑπογείου καὶ στὸν δεύτερο ὄροφο. Στὰ ἀρχεῖα τοῦ Μουσείου ὑπάρχουν πλήρη φωτογραφικὰ καὶ γραπτὰ στοιχεῖα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν καθ’ ἑκαστον εὐρημάτων. “Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι ἤδη, κι’ εἴμαι βέβαιος ὅτι θὰ ἐξακολουθήσουν πάντοτε νὰ εἶναι, στὴν διάθεση τῶν ἐπιστημόνων ὅλου τοῦ κόσμου. Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ συνεισφέρουν στὴν ἀδιάκοπη μελέτη, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν προορισμὸ ἐνὸς μεγάλου ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ὅπως ἐνὸς μεγάλου ἀρχαίου συγγραφέως: ἔτσι οἱ μέλλουσες γενεὲς θὰ μποροῦν νὰ συνεχίσουν νὰ ἀντλοῦν καθαρὸ νερὸ ἀπὸ παλῆα φρέατα.

Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς, ὅπως ὅλοι γνωρίζετε, ἐσχεδιάσθηκε ἀρχικὰ γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθῇ στὴν πράξη ἡ ἀνάγκη ἐνὸς μουσείου. Ἐγινε ὅμως ὁλονὲν σαφέστερον ὅτι θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἄλλους σκοπούς. Ὅπως ἡ ἀναμαρμάρωσις τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου τὸ 1896, ἡ ἐπανοικοδόμησις αὐτὴ θὰ ἐπισύρη τὴν προσοχὴ τῶν νεωτέρων σ’ ἓνα ἄλλον χαρακτηριστικὸν τύπο τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς. Θὰ στέκεται ἐδῶ σὰν ἄξιος ἀντιπρόσωπος μιᾶς ὁλόκληρης σχολῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς δημοσίας ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἀρχαιότερος γείτων του, ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαίστου, ἀποτελεῖ ἓνα θαυμάσιο δεῖγμα τῆς θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ ὅπως καὶ ὁ μικρότερός του γείτων πρὸς νότον — ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων — ἐμφανίζει τὸ καλλίτερον δυνατὸν δεῖγμα βυζαντινῆς ἐκκλησίας.

Ἡ ἀρχαία λιθοδομὴ τῆς Στοᾶς ποὺ εἶχε διασωθῇ, εἶχεν ὑποστῇ σοβαρὰς φθορὰς ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὴν φωτιά. Ἐν τούτοις, μὲ μεγάλους κόπους ἐγιναν προσπάθειες νὰ διατηρηθοῦν στὴν θέση των ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερα στοιχεῖα τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομήματος μὲ τὸ νὰ λαμβάνωνται ὅμως πάντως ὑπ’ ὄψιν τὰ στατικὰ δεδομένα καὶ ἀξιώσεις γιὰ ἓνα κτίριο, τὸ ὁποῖον δὲν προορίζεται ἀπλῶς νὰ εἶναι ἓνα ἀρχαιολογικὸ μνημεῖον, ἀλλὰ ἓνα δημόσιον κτίριον ποὺ νὰ χρησιμοποιοῦται συνεχῶς. Ἀντιπροσωπευτικὰ ἀρχαῖα

τεμάχια ἔχουν ἐνσωματωθῇ στὴν πρόσοψη, πρὸς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ κτιρίου, δίδοντας στὸν ἐπισκέπτη, καθὼς θὰ πλησιάζει, ἀπτὲς ἐνδείξεις τῶν στοιχείων, ἐπάνω στὰ ὅποια ἐβασίσθηκε ἡ ἀναστήλωση.

Τὸ ὑπόλοιπον μῆκος τῆς προσόψεως ἐκρατήθηκε σὲ μιὰ καθαρὴ οἰκοδομικὴ ἐμφάνιση, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μπορῇ ὁ καθένας νὰ ἀντιληφθῇ ὀπτικά, ὅσον τὸ δυνατόν τελειότερα, τὴν ἀρχικὴ ὡμορφιὰ τῆς γραμμῆς της.

Τὰ θρυμματισμένα, ἀτυχῶς, ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου ἐπιστηλίου, ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλέως Ἀττάλου, ἐτοποθετήθηκαν ἐπάνω σ' ἓνα βᾶθρον, ἐμπρὸς εἰς τὸ κτίριον, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἀνεξαρτήτως ἀπὸ κάθε ἀρχαιολογικὴ ἀντίληψη, εἶμαι πεπεισμένος ὅτι καὶ ἐσεῖς, καὶ πολλὰς ἐπερχόμενες γενεὲς θὰ χαροῦν αὐτὸ τὸ κτίριο «γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι»: Γιὰ τὴν ὡμορφιὰ τῶν ὑλικῶν, τὴν ἀρμονία τῶν ἀναλογιῶν του, τὴν ἐπιβλητικὴ ἀπλοχωριὰ καὶ τὴν φρεσκάδα τῶν κιονοστοιχιῶν του.

Ὁ Βασιλεὺς Ἀτταλὸς τῆς Περγάμου, ὅπως θὰ ἐνθυμεῖσθε, ἐσπούδασε, ὅταν ἦταν πρίγκηψ, στίς σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν καὶ πρὸ παντὸς κοντὰ στὸν φιλόσοφο Καρνεάδη, ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ὁ Ρωμαῖος Κάτων εἶχε χαρακτηρίσει σὰν ἕναν ἐπικίνδυνο χαρακτηῖρα, ποὺ ἦταν ικανὸς νὰ μεταστρέφει τὶς σκέψεις τῶν νέων ἀπὸ τὴν πρᾶξιν στὰ λόγια.

Κι' ὅμως ἀπὸ εὐγνωμοσύνη στοὺς λόγους τοῦ Καρνεάδη, ποὺ ἐδίδασκε τὴν σοφία τῶν Ἀθηνῶν, παρωτρύνθηκε ὁ Ἀτταλὸς στὴν ἀξιόλογη αὐτὴ πράξη.

Μὲ ἀνάλογο πνεῦμα εὐγνωμοσύνης διὰ τὴν κληρονομία μας ἀπὸ τὰς ἀρχαίας Ἀθήνας, καὶ ἐμεῖς, ποὺ ἐρχόμαστε ἀπὸ χώρα ἀκόμα πιὸ μακρυνὴ ἀπὸ τὴν Πέργαμο, ἀναλάβουμε νὰ ξαναφέρουμε στὴν ζωὴ τὸ μνημεῖον τοῦ Βασιλέως Ἀττάλου.

Ὁ Ἀτταλὸς, μαζὺ μὲ ἕναν ἄλλον πρίγκηπα, τὸν συμμαθητὴ του Ἀριάραθο τῆς Καππαδοκίας, ἀνήγειρε ἕνα ἀκόμα πιὸ ἐγκάρδιο μνημεῖο, εἰς ἐνδείξιν τῆς ἐκτιμῆσεως ποὺ εἶχε γιὰ τὸν παλλὸς του διδάσκαλο. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἐξαφανισθῇ. Μὰ τὰ λόγια τῆς ἀφιέρωσης, ποὺ ἄνθεξαν περισσότερο ἀπὸ τὸν χαλκὸ, μποροῦν ἀκόμα νὰ διαβαστοῦν στὸ μαρμάρينو βᾶθρο τοῦ ἀγάλματος, ποὺ βρέθηκε μέσα στὰ ἐρείπια τοῦ κτιρίου, καὶ τώρα εἶναι τοποθετημένο ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ ὑπόβαθρο, ἐδῶ κοντά.

Καθὼς οἱ διάφορες φάσεις τοῦ ὅλου ἔργου πλησιάζουν πρὸς τὸ

τέλος των, όλοι έμείς που έχουμε συνδεθώ με τώ έργο αυτό, έχουμε συγχρόνως συνείδηση τών μεγάλων και πολλαπλών ύποχρεώσεών μας.

Έξ όνόματος τού προσωπικού τών ανασκαφών τής 'Αγοράς, έπιθυμώ πρωτίστως νά έκφράσω τήν εύγνώμονα έκτίμησή μας πρός τά διοικητικά σώματα και τά άνώτερα στελέχη τής Σχολής, τά παλαιότερα και τά σημερινά, που έδωκαν με όλη τους τήν καρδιάν τήν ύποστήριξή τους στόν τομέα αυτό τής δράσεως τής Σχολής.

Έπιθυμώ νά τονίσω πόσον βαθιά έξετιμήσαμε τήν πρόσκληση τού 'Ελληνικού Κράτους νά συμμετάσχουμε είς τήν έρευνα τού ιστορικού αυτού χώρου και τήν συνδρομή, τήν όποιαν, με κάθε τρόπο, μās παρείχαν, τόσα χρόνια, τά διάφορα 'Υπουργεία τής 'Ελληνικής Κυβερνήσεως για τήν έκτέλεση τού έργου μας.

Θέλω δέ ιδιαιτέρως νά αναφέρω τίς Διευθύνσεις 'Αρχαιοτήτων και 'Αναστηλώσεων τού 'Υπουργείου τής 'Εθνικής Παιδείας, που προσέφεραν κατά τήν έκτέλεση τού έργου μας τήν τόσο πολύτιμη συνδρομή τους.

Και δέν μπορώ νά παραλείψω νά μνημονεύσω τόν Δήμον τών 'Αθηναίων, ό όποιος έδέχθηκε τόσον πρόθυμα νά γίνουν σχετικαί προσαρμογαί είς τώ σχέδιον τής πόλεως είς τώ μέρος αυτό.

Για τά οικονομικά μέσα που έχρειάσθηκαν για τή διενέργεια τών ανασκαφών, τήν διαμόρφωση τού άλλους και τήν αναστήλωση, αίσθανόμεθα βαθειά εύγνωμοσύνη πρός πλῆθος φίλων στήν 'Αμερική και στήν 'Ελλάδα. Πρός άτομα, πανεπιστήμια, ιδρύματα και εταιρείας. Και τώρα καθώς βρισκόμαστε πια στήν τελική συμπλήρωση αυτού τού κτιρίου, αίσθάνομαι ύποχρεωμένος νά έκφράσω εύγνώμονα έκτίμηση πρός εκείνους που έκαναν δυνατή αυτήν τήν αναστήλωση, πρός τούς αρχιτέκτονες και τούς μηχανικούς, 'Ελληνες και 'Αμερικανούς, πρός τούς προμηθευτάς έκ τού έσωτερικού και τού έξωτερικού, από τούς όποιους μερικοί έχορήγησαν ύλικά είς τώ κόστος και πρός τούς 'Ελληνες τεχνίτας, οί όποιοι, με τήν έμπρακτη έκδήλωση τής προγονικής δεξιοτεχνίας, εμφανίζουν ένα ζωντανό ανθρώπινο δεσμό τού παρελθόντος με τώ παρόν.

Τά όνόματα εκείνων που συνέπραξαν δια τήν αναστήλωση τής Στοάς και τήν διαμόρφωση τού άλλους πρόκειται νά χαραχθοϋν σέ μαρμάρινες πλάκες, που θα τοποθετηθοϋν κατά τώ αρχαϊόν πρότυπον μέσα στό κτίριο.

Η «ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ» ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΣΩΜΑΤΩΝ

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Κώστα Μπίρη δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* 68, τεύχ. 795, 1960, 1050-1054. Στὸν ἴδιο τόμο (τεύχ. 798, 1314 κέ., στήλη «Ἐπικαιρότητες») δημοσιεύεται δεύτερο σημείωμα τοῦ γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, τμῆμα τοῦ ὁποίου παραθέτουμε στὴ συνέχεια.

Ἐγραψα κάποτε¹, ὅτι ἡ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τάξει, ὅπως αὐτός, νὰ φεύγουν καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς. Ἀλλοιωτικά, πολὺ εὐκόλα μπορεῖ νὰ φαντασθῇ κανεὶς τί θὰ γινόταν, ἂν ὅλες οἱ πόλεις τοῦ κόσμου, μὲ τὰ κτίσματά τους καὶ μὲ τὰ μνημεῖα ὅλων τῶν αἰώνων, διετηροῦντο στὸ διηνεκές καὶ ἐπλήθαιναν ὁλοένα. Δὲν θὰ ὑπῆρχε τόπος ὅχι γιὰ νὰ κτίσουν οἱ ἄνθρωποι τῶν κατοπινῶν γενεῶν τὰ δικά τους, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ νὰ σταθοῦν οἱ ἴδιοι. Ἐγνώρισε ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες τῆς ἱστορίας της ἡ Ἀθῆνα τὴν ἀμείλικτη δύναμι αὐτοῦ τοῦ νόμου, ὅχι μόνον ἀπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὴν δρᾶσι: καταστροφές ἀπὸ βαρβάρους ἐπιδρομεῖς, ἀρπαγές ἀπὸ αὐτοκράτορες ρωμαίους καὶ βυζαντινούς, κλοπές ἀπὸ περιηγητάς. Διέσωσε, ὡστόσο, ἡ χριστιανικὴ λατρεία, ἐδῶ καὶ σὲ ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἀρκετὲς ἐκκλησίες τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ἂν καὶ παραμορφωμένες τὶς περισσότερες μὲ ἀφελῇ καὶ ἀρχιτεκτονικῶς οὐδέτερα προσκτίσματα ἢ ἐπισκευές καὶ ἄλλες ἐντελῶς ἐρειπωμένες. Καὶ ἐπροστάτευσε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τὸ Κράτος καὶ αὐτὲς καὶ τὰ ἐρείπια τῶν μνημείων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἦταν μιὰ ἀγωνιώδης ἐκδήλωσις ἀντιστάσεως, ποὺ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνος εἶχε προβάλει κατὰ τῆς φθορᾶς τῶν καταλοίπων τῆς τέχνης καὶ τῆς ἱστορίας τῶν προηγουμένων αἰώνων. Ἦλθε ὅμως, ὡς φαίνεται, ἡ ὥρα νὰ πληρωθῇ τοῦ ἀδυσώπητου νόμου ἡ ἐπιταγή, ἀλλὰ ὑπὸ ἐντελῶς παράξενες καὶ ἀπαράδεκτες συνθῆκες: Ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία παίρνει τὸν ρόλο τοῦ καταλύτη. Αὐτὸ τουλάχιστον βλέπομε νὰ συμβαίνει ἐμμέσως κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὴν ἐπίνευσί της σὲ ὅσα γίνονται εἰς βάρος τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ τῆς αἰσθητικῆς

1. Ἐφημ. «Καθημερινή», 28 Μαρτ. 1952.

τῶν μνημείων, ἀμεσώτατα δὲ καὶ δραστηριώτατα σὲ ὅ,τι ἔγινε τελευταίως εἰς βάρος τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων στὴν Ἀθήνα.

Μόνον ἔλλειψι σοβαρότητος ἐσήμαινε ἡ νυκτερινὴ ἐπιδρομὴ μὲ τὴν ὁποία ἄρχισε ἡ κατεδάφισις τῶν προσκτισμάτων τοῦ ναοῦ καὶ μόνον πρόθεσι διαφημίσεως ἢ διατυμπάνισις τοῦ πράγματος μὲ εἰκονογραφημένα δημοσιεύματα κατὰ τὶς ἐπόμενες ἡμέρες. Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερο ἀπὸ ὅλα εἶναι ὅτι ἀπουσίασε ἐντελῶς ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος —καὶ ἄρα συνείδησις— ἀπὸ τὴν διεξαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ἀντὶ νὰ ἀφαιρεθοῦν πρῶτα τὰ ἀμμοκονιάματα, νὰ ἀνασκαφῇ καὶ νὰ ἐρευνηθῇ ἡ ἐπίχωσις ἕως τὰ θεμέλια, νὰ ἐπακολουθήσῃ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας γιὰ νὰ γίνῃ διάκρισις τοῦ ἀρχαίου καὶ γνήσιου μέρους τοῦ κτιρίου ἀπὸ τὰ προσκτίσματα, ἀντὶ νὰ προηγηθῇ ἀκριβῆς σχεδίασις αὐτῆς τῆς διακρίσεως καὶ ὡς πρὸς τὶς δύο ὀψεις τῶν τοίχων καὶ φωτογράφησίς τους, ποὺ θὰ ἐχρησίμευαν ὡς βάσεις γιὰ τὴν μελέτη καὶ τὴν σωστὴν ἐκτέλεσι τῆς ἀφαιρέσεως τῶν προσκτισμάτων, χωρὶς νὰ καταστραφοῦν γνήσια μέρη τοῦ ἀρχαίου κτιρίου, καὶ γιὰ νὰ τηρηθῇ ἀρχεῖον, ἄρχισε χωρὶς καμμιά προκαταρκτικὴ φροντίδα καὶ ἔρευνα, αἰφνιδιαστικὰ μιὰ νύκτα ἡ κατεδάφισις. Καὶ ἔβλεπε κανεὶς τὶς ἐπόμενες μέρες μὲ τὴν ἴδια βία καὶ χωρὶς ἐπιτήρησι νὰ γκρεμίζωνται τοῖχοι καὶ νὰ σωρεύωνται ὄγκοι ἀχρηστευμένου ὕλικου, ἀνάμεσα στὸ ὁποῖο διέκρινε βυζαντινὲς πλίνθους καὶ λαξευτοὺς λίθους ποὺ μαρτυροῦσαν ἡλικία πολλῶν αἰώνων.

Ἀκόμα περισσότερο προξενοῦσε κατάπληξιν ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν ἡ ἀναστήλωσις. Ἀπὸ τὴν μιὰ μέρα στὴν ἄλλῃ ἔβλεπε κανεὶς νὰ χάνωνται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη γνησιώτατα βυζαντινά, ἐνῶ συγχρόνως τὸ κτίριο ἔπαιρνε διαμόρφωσι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστη καὶ πρὸς ὅ,τι μᾶς παραδίδουν γι' αὐτὸ σχετικὲς πηγές καὶ πρὸς τοὺς αἰσθητικοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἰδιαιτέρα δὲ αὐτὴν ποὺ βλέπομε σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 11ου αἰῶνα, σύγχρονες δηλαδὴ πρὸς τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων. Καὶ ἦταν, ἀπὸ ἐντελῶς ἀντικειμενικὴ ἄποψι, τόσο ἀντιαισθητικὸ τὸ ἀποτέλεσμα στὸ ὁποῖον κατέληξε ἡ ἀναστήλωσις, ὥστε ἓνας ἀπλὸς ἰδιώτης, μὲ μόνον ἐφόδιό του τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψι ποὺ ἔχει μορφώσει μέσα του ἀπὸ τὶς ἄλλες βυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας, ἔγραψε: «Σή-

μερα, μὲ τὴν διαμόρφωσι πού ἔγινε, ἡ ἐκκλησία παρουσιάζει ἕνα περιέργον σχῆμα· ὁ νάρθηξ εἶναι ὑπερμέτρως μακρότερος τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ, εἰς βαθμὸν ὥστε νὰ θυμίζῃ τὸν ἀκρωτηριασθέντα Ἀδριὰν τοῦ Β. Ν. κατὰ τὸν τελευταῖον παγκόσμιον πόλεμον, παρὰ ἐκκλησίαν. Ἐπὶ πλέον, ὁ τροῦλλος εἶναι, λόγῳ τοῦ δυσαναλόγου ὕψους του, ἀκαλαίσθητος, θυμίζων καπνοδόχον. Δὲν ξεύρω κατὰ πόσον οἱ βυζαντινοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ κανόνες διαστάσεων ἐτηρήθησαν πιστῶς ἢ ἂν παρεβιάσθησαν πρὸς χάριν τῆς Τροχαίας. Πάντως, χωρὶς νὰ νοσταλγῇ κανεὶς τὸ πρὸ τῆς διαμορφώσεως ἐξάμβλωμα πού παρουσίαζε ἡ τότε ἐκκλησία, δὲν μπορεῖ νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ δοθεῖσα ἀρχιτεκτονικὴ λύσις εἶναι ἱκανοποιητικὴ». Ἀπήντησε ὁ διευθυντὴς ἀναστηλώσεων κ. Ε. Στίκας εἰς τὸ δημοσίευμα ἐκεῖνο ὅτι, «ὁ νάρθηξ καὶ τὸ Ἱερόν δὲν ἀνακατεσκευάσθησαν αὐθαιρέτως, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δι' ἀνασκαφῆς εὑρεθέντων ἀρχαίων θεμελίων τόσον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὅσον καὶ τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ Ἱεροῦ». Καὶ κατέληξε μὲ τὰ ἑξῆς: «Ἐὰν λοιπόν, δὲν ἱκανοποιοῦν τὸν κ. Κουντουριώτην αἱ ἀναλογίαι τοῦ ἀναστηλωθέντος ναοῦ, τοῦ ὁποίου σημειωτέον ἡ ἀναστήλωσις ἐγένετο κατόπιν ἀγώνων καὶ ἔτυχε τῆς γενικῆς ἐπιδοκιμασίας, ἃς αἰτιᾶται τὸν Βυζαντινὸν ἀρχιτέκτονα, ὅστις τὸν ἔκτισε μὲ τὸ Ἱερόν τόσον βραχὺ ἐν σχέσει πρὸς τὸν νάρθηκα καὶ οὐχὶ τοὺς ἀναστηλωτάς του, οἱ ὅποιοι ἐφήρμοσαν πιστῶς τὸ ἀρχαῖον σχέδιον»².

Ὅπως βλέπομε, δὲν ἀρνεῖται ὁ ἀρμόδιος διευθυντὴς τὴν δυσμορφία, ἀλλὰ μὲ βεβαιότητα ἀποδίδει τὴν εὐθύνη στὸν βυζαντινὸ ἀρχιτέκτονα, ἀφοῦ οἱ ἀναστηλωταὶ τοῦ ἔργου τοῦ «ἐφήρμοσαν πιστῶς» τὸ σχέδιό του. Καταγγέλλει, μὲ ἄλλους λόγους, ἕνα σκάνδαλο πού ἀπεκάλυψε στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἄλλη περίπτωσις ἀσχήμιας, τόσο χτυπητῆς μάλιστα, σὲ ἐκκλησία τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἰδίως δὲ ἀνάμεσα στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀθήνας, πού τις χαρακτηρίζει λεπτότατο ἀρχιτεκτονικὸ αἶσθημα ἐν συγκρίσει πρὸς τίς ἐκκλησίες τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας³. Ἀντίθετα ἀπὸ

2. Ἐφημ. «Καθημερινή», 7 καὶ 10 Φεβρ. 1960.

3. Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, ἔκδ. Μ. Πεχλιβανίδη.

ὅ,τι βλέπομε στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων, ὅπως τὸν ἀναστήλωσε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἡ ἔκφρασίς τους διαπνέεται ἀπὸ ὠραῖες ἀναλογίες στὴν συγκρότησι τῶν μαζῶν καὶ στὰ καθέκαστα στοιχεῖα, καὶ ἀπὸ στιβαρὴ ὀργανικὴ διάρθρωσί τους. Ἀναζητήσαμε λοιπὸν τὴν ἐπαλήθευσι τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ κ. Στίκα στὴν ἔκθεσί του ποὺ ἐδημοσίευσε στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ δελτίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας καί, πρῶτα - πρῶτα, τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε προέκτασις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ σὲ ὅλο τὸ διάστημα τοῦ νάρθηκος, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ προέκυψε κυρίως ἡ δυσμορφία. Εἶδαμε ὅμως, ὅτι ὄχι μόνο κανένα τεκμήριο δὲν ἀναφέρεται σ' αὐτὴν ὡς ἀπόδειξις ἢ ὡς ἔνδειξις τουλάχιστον τοῦ ὅτι τὸ κεντρικὸν μέρος τοῦ νάρθηκος, στὸ ἀρχαῖο κτίριο, ἔφθανε ἔως τὸ ὕψος τοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, καὶ ὅτι ἀντίστοιχα ἦσαν ὑψωμένες οἱ πτέρυγες τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ ἀντιθέτως, στὴν κάτοψι τῶν θεμελίων διεπιστώσαμε νὰ ὑπάρχῃ ὅλως διόλου διαφορετικὴ ἔνδειξις, τὴν ὁποία καὶ ἐπαληθεύει ἡ ἀπεικόνισις τοῦ ναοῦ ποὺ μᾶς παρέχει ὁ Κουσῶ⁴.

Πραγματικά, παρατηροῦμε στὴν κάτοψι τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου, ὅπως τὴν ἀπεκάλυψε ἡ ἀνασκαφή (σελ. 121 τῆς ἐκθέσεως), ὅτι ὁ πρὸς τὴν πρόσοψι τοῖχος τοῦ νάρθηκος εἶχε μικρότερο πᾶχος ἀπὸ τὸν παράλληλό του δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ διαφορὰ αὕτη, ἀπὸ στατικῆς ἀπόψεως, σημαίνει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τοῖχο χαμηλότερο ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ποὺ δεχόταν τὶς πλάγιες ὠθήσεις ἀπὸ τοὺς θόλους ποὺ ἐσκέπαζαν τὶς πτέρυγες τοῦ νάρθηκος σὲ χαμηλότερο ἐπίσης ὕψος. Ζήτημα στοιχειῶδες γιὰ ἔναν ἀρχιτέκτονα. Ἐρωτᾶται λοιπὸν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ προέκυπτε ἡ ὀλοφάνερη αὕτη μαρτυρία, πῶς κατὰ τὴν ἀναστήλωσι ὕψωσε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὸν νάρθηκα στὸ ὕψος τοῦ κυρίως ναοῦ; Ποῦ ἐβασίσθηκε γιὰ νὰ διαψεύσῃ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν Κουσῶ, ὁ ὁποῖος ἀληθέστατα, ὅπως τὸ δείχνει ἡ κάτοψις, ἔχει σχεδιάσει τὴν πτέρυγα τοῦ νάρθηκος νὰ στεγάζεται σὲ ἐπίπεδο κατώτερο ἀπὸ τὴν στέγη τῶν πτερύγων τοῦ κυρίως ναοῦ; Ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ἐμφανίζει ὁ Κουσῶ στὴν νότια ὄψι τοῦ νάρθηκος μιὰ πόρτα, τῆς ὁ-

4. A. Couchaud, *Choix d'églises byzantines en Grèce*, Paris 1842, σελ. 16 καὶ εἰκ. VII.

ποιάς τὴν ὑπαρξί, δὲν ἐπεβεβαίωσε ἡ ἀνασκαφή, γι' αὐτὸν δὲ τὸν λόγον γράφεται στὴν ἔκθεσι ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἡ πόρτα αὐτή (σελ. 120). Ἡ παρατήρησις ὅμως ὅτι στὴν ἀπεικόνισι ποὺ μᾶς δίνει ὁ Κουσῶ ἡ θύρα αὐτὴ κατέχει ἀσύμμετρη θέσι, ὅτι τὸ τόξο τῆς δὲν ἔχει σχῆμα πετάλου, ὅπως ὁ ἴδιος περιγράφει τὰ τόξα τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ, καὶ ὅτι στὴν θύρα αὐτὴν τὴν δείχνει νὰ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπίχωσι, μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ θύρα τὴν ὁποία εἶχαν ἀνοίξει οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ὅταν ἡ ἐπίχωσις γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν εἶχε ὑψωθῇ τόσο, ὥστε νὰ ἔχη ἀχρηστεύσει τίς δυὸ ἀρχαῖες εἰσόδους. Αὐτὸς δὲ ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο καὶ δὲν ὑπῆρχε συνέχειά τῆς κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς ἐπιχώσεως τὴν ὁποίαν ἀνέσκαψε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία. Μόνο σὲ προφανῇ ἀβλεψία τοῦ Κουσῶ ὀφείλεται τὸ ὅτι παρέστησε τὴν θύρα αὐτὴν συμμετρικὴ πρὸς ἐκείνην τῆς βόρειας πλευρᾶς στὸ σκαρίφημα τῆς κατόψεως, ὅπου καὶ παρατηροῦμε ἐπίσης σφάλμα στὴν ἐκτίμησι τῶν διαστάσεων τοῦ τετρακινίου. Ὅτι κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Κουσῶ εἶναι ἀξιόπιστος ἀνεγνώρισε καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία κατὰ τὴν ἀναστήλωσι τῆς ἐκκλησίας, ἀφοῦ συμμορφώθηκε μὲ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς παρέχει στὸ κείμενό του γιὰ τὸ πεταλόμορφο τόξο, ἄσχετα ἂν τὴν ἐφήρμοσε μόνο στὴν πόρτα τῆς πλαγίας ὀψεως.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ διαφορὰ πᾶχους τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν μαρτυροῦσε ὅτι τὸ ὕψος τοῦ νάρθηκος ἦταν ταπεινότερο, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἐπιβεβαίωσις τοῦ πράγματος ἀπὸ τὸν Κουσῶ, ἦταν ἀρκετὸ νὰ παρατηρήσῃ ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία πῶς γίνεται ἡ συσχέτισις τῶν ἀντίστοιχων μαζῶν τοῦ κτιρίου σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Ἀθήνας τοῦ ἰδιοῦ ὅπως τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων αἰῶνος, συγκεκριμένως δέ, στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους, στὴν Καπνικαρέα, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο τοῦ Ὑμηττοῦ, ἀλλὰ καὶ στὸν Σωτήρα τῆς Ἀμφίσσης τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ἡ ἔκθεσις⁵. Ἀγνόησε ὅμως ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, διακινδυνεύοντας τὴν ὑπόστασι ἐνὸς ἀπὸ τὰ λίγα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, τίς τρεῖς κυριώτατες πηγές ποὺ μαρτυροῦσαν γιὰ τὴν μορφολογία του:

5. Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', 1935, σελ. 186. Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθῆνα ἀρ. 24, 27, 31, 123.

τὴν κάτοψί του, τὴν ἀπεικόνισι καὶ τὸ κείμενο τοῦ Κουσώ, καὶ τὶς σύγχρονές του ἐκκλησίες. Καί, χωρὶς διερεῦνῃσι τοῦ θέματος, χωρὶς μελέτη, χωρὶς περισκεψι, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ὑποψία τὴν ὁποία ἔπρεπε τουλάχιστο νὰ γεννήσῃ ἡ θέα τοῦ πράγματος στὴν πλαγία ὄψι καὶ στὴν τομὴ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως, ἀνύψωσε τὸ ἐπίπεδο τῆς προσόψεως τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ νάρθηκος ἕως τὴν ἀπαράδεκτη προέκτασι τῆς στέγης τοῦ κυρίως ναοῦ. Δὲν ἐδίστασε δὲ νὰ προχωρήσῃ καὶ στὶς συνέπειες ποὺ εἶχε τὸ πρᾶγμα, ἀνυψώνοντας μὲ τὴν ἴδια εὐκολία τὶς πτέρυγες τοῦ νάρθηκος ψηλότερα ἀπὸ τὶς πτέρυγες τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ παραμορφώνοντας μὲ ἀνάλογη ὑπερύψωσι τὴν θύρα τῆς κυρίας εἰσόδου τόσο, ὥστε νὰ πάρῃ ἀναλογίαις ὕψους πρὸς πλάτος αὐτὲς ποὺ θὰ εἶχε σὲ μνημεῖο τῆς κλασσικῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὅλως διόλου διάφορες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ χαρακτηριστικὰ ὑπάρχουν στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς. Ἐξωγκώθηκε ἔτσι τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ, σὲ ἀφόρητη δυσαναλογία πρὸς τὸ ὀπίσθιο μέρος τοῦ κτιρίου· ἐξωγκώθηκαν οἱ πτέρυγες τοῦ νάρθηκος μὲ ὑπερμετρη αὐξήσει τοῦ ὕψους ἀλλὰ καὶ τοῦ πλάτους, ἀφοῦ σ' αὐτὸ προσετέθη καὶ τὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ· ἑτερατουρήθησαν γενικὰ οἱ ἀναλογίαι τοῦ κτιρίου, φυγαδεύθηκε ἀπὸ τὴν ἔκφρασί του κάθε ἐξωτερικεὺς τῆς ὀργανικῆς του συγκροτήσεως καὶ ὁ τροῦλλος ἐφάνηκε καθισμένος ἀπλῶς ἐπάνω σὲ μιὰν ἀπέραντη στέγη.

Ἀπουσίασε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσι αὐτοῦ τοῦ μνημείου ὁ αἰσθητικὸς παράγων. Ἀγνοήθηκε τελείως ὁ χαρακτήρας τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τέχνης, τοῦ ὁποίου κύρια συστατικὰ εἶναι οἱ ὠραῖες ἀναλογίαι τῶν μελῶν τοῦ κτιρίου καὶ ἡ ἀνταπόκρισις τῆς διαρθρώσεώς τους σὲ κάποιαν ὀργανικὴ ἐκδήλωσι ἢ σὲ ἓναν αἰσθητικὸν τόνο· ἡ ἀλληλεξάρτησίς τους ὑπακούει σὲ μιὰν ἁρμονία τῆς ὁποίας κορύφωμα εἶναι ὁ τροῦλλος· δικαίως δὲ τῆς ἁρμονίας αὐτῆς τελεῖται τόσο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως, ὅσο καὶ στοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τὴν διάταξι, μὲ βαθμιαίαν πρὸς αὐτὸν ἑξαρσι⁶. Καὶ ἀντὶ τῆς πνευματικότητος ποὺ διακρίνει ἐξ-

6. Μαν. Χατζηδάκη, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 10ος-12ος αἰών. Οἱ τύποι. Μαρ. Καλλιγᾶ, Ἡ αἰσθητικὴ τοῦ χώρου τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν μεσαίωνα, Ἀθῆναι 1946, σελ. 28-36.

αιρετικά τις βυζαντινές εκκλησίες της 'Αθήνας, έχαρισε ή αρχαιολογική ύπηρεσία σ' αυτήν την πόλι ένα νόθο και ακαλαίσθητο μνημείο με μπουφόνικο ύφος. Με ανάλογη δέ ελαφριά αντίληψη ρίχνει εκ των υστέρων την ευθύνη της άποτυχίας στον βυζαντινό αρχιτέκτονα. 'Αλλά και αν δέν υπήρχαν οι άπτές αποδείξεις που την διαψεύδουν, αυτές που άνεφέραμε πιό πάνω, ή αρχιτεκτονική των άλλων εκκλησιών της 'Αθήνας μαρτυρεί πώς δέν θα άνεχόταν εκείνος να κόψη έτσι άπότομα την μετάβασι από την πρόσοψι στον τροϋλλο, να φυγαδεύση την αίσθησι της άνατάσεως προς αυτόν και να δημιουργήση συγχρόνως την άποκρουστική δυσαναλογία του πρόσθιου μέρους του κτιρίου προς τὸ όπίσθιον. Καί, έφ' όσον από όργανικῆς άπόψεως ό τροϋλλος έδράζεται σέ δικό του στιβαρότερο στοιχείο της δομῆς του κτιρίου — στον σταυρό του κυρίως ναοϋ — για έναν άκόμα λόγο θα έπιζητούσε την έξαρσί του, ώστε να εκδηλώνεται στήν έξωτερική όψι του ναοϋ ή υπόστασις και ό τόνος του κυρίως ναοϋ, τόν όποϊον έπιστέφει ό τροϋλλος, για να προσδώη έτσι όργανικήν έκφρασι και πλαστικότητα στήν όλη σύνθεσι, με άπλά και άληθινά αρχιτεκτονικά μέσα, με την λιτότητα που χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική των βυζαντινών ναών της 'Αθήνας. Δέν θα άνεχόταν ό βυζαντινός αρχιτέκτων να έμφανισθῇ μιὰ οϊκτρή αναλήθεια στήν έκφρασι του έργου του, να έμφανισθῇ δηλαδή ό τροϋλλος καθισμένος σάν καβαλλάρης στο σαμάρι μιᾶς δίρριχτης στέγης, όπως τόν ένεφάνισε ή αρχαιολογική ύπηρεσία στους 'Αγίους 'Ασωμάτους.

Νόμος αίσθητικῆς στήν βυζαντινή αρχιτεκτονική επέβαλλε να εΐναι χαμηλότερο τὸ κεντρικό μέρος του νάρθηκος από τὰ σκέλη του σταυροϋ του κυρίως ναοϋ. Έπρεπε να έχη προσέξει την παρουσία του νόμου αϋτου ή αρχαιολογική ύπηρεσία στους ναούς της 'Αθήνας που άνεφέραμε. Θα έβλεπε μάλιστα στους 'Αγίους Θεοδώρους να εκδηλώνεται ό «έλάχισσων τόνος» συγχρόνως και ως προς τὸ πλάτος: Εΐναι ταπεινότερο αλλά και στενότερο τὸ άνυψούμενο μέρος του νάρθηκος από τὸ μέτωπο του σκέλους του σταυροϋ στο όποϊον άνταποκρίνεται. Έάν δέ πριν από την άναστήλωσι είχε γίνει κάποια αρχιτεκτονική μελέτη του θέματος, που να την ένέπνεε κατανόησις της βυζαντινῆς αρχιτεκτονικῆς και ανάλογη ευαισθησία, θα προέκυπτε από τις συνθήκες των αναλογιών ότι και στον ναό των 'Αγίων 'Ασωμάτων συνέτρεχε λόγος να υπάρχη και κατὰ πλάτος μείωσις του κεντρικού μέρους του νάρθηκος. Γιατί από τὸ αίσθημα

τῶν ἀναλογιῶν καὶ τῆς ἀνατάσεως πρὸς τὸν τροῦλλο ἐπήγαγε ὁ νόμος ἐκεῖνος καὶ ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς παράγοντας ἀπέρρεαν στὴν ἐφαρμογὴν σὲ κάθε περίπτωσι οἱ παραλλαγές ἢ καὶ ἐξαιρέσεις. Δὲν βλέπομε νὰ γίνεταί διάκρισις νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ σὲ περιπτώσεις ὅπου οἱ συνθῆκες ἀναλογιῶν καὶ ἀνατάσεως τὴν ἀποτρέπουν. Συγκεκριμένως δέ, πρῶτον ὅταν τὸ βάρος τῆς πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ μάζας τοῦ κτιρίου εἶναι τόσο, ὥστε νὰ ἀπαιτῇ ἀνάλογην ἀντιστάθμισι πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς προσόψεως καί, δεύτερον, ὅταν τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ εἶναι τόσο ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀπόστασι τοῦ τροῦλλου ἀπὸ τὴν πρόσοψι, ὥστε νὰ ἱκανοποιῇται, στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνισι, κατὰ ἄμεσο τρόπο ἢ πρὸς τὸν τροῦλλο ἀνάτασις, ὅπως π.χ. στὴν Γοργοπήκοον. Οἱ ἀντίστοιχες συνθῆκες ὁμως, ὅλως διόλου ἀντίθετα ἐμφανίζονται στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων. Ἡ θέσις τοῦ τροῦλλου στὴν κάτοψι χωρίζει τὴν ἐκκλησίαν σὲ δυὸ ὑπερμέτρως ἄνισα μέρη, σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ ἀνακύπτῃ ἀνάγκη καὶ ἰσορροπήσεως τῶν μαζῶν στὴν ἐξωτερικὴ ὄψι καὶ ἱκανοποιήσεως τοῦ αἰσθητικοῦ κανόνος τῆς πρὸς τὸν τροῦλλο βαθμιαίας ἀνατάσεως. Ἀσφαλῶς λοιπόν, ὑπῆρχε στὸ ἀρχαῖο κτίριο μείωσις τοῦ ὄγκου τοῦ νάρθηκος, τὴν ὁποία καὶ ἡ μείωσις τοῦ πάχους τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως μαρτυρεῖ.

Αὐτὰ ὡς πρὸς τὴν διαμόρφωσι τῶν γενικῶν ὀγκῶν. Ὑπάρχουν ὁμως στὴν ἀναστήλωσι κατὰδὴλα παραμορφωτικὰ σφάλματα καὶ στὰ «ἐπὶ μέρους» στοιχεῖα τοῦ κτιρίου. Συγκεκριμένως, παρήγγειλε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία γιὰ τὴν ἐπικάλυψι εἰδικὰ κεραμίδια, ὄχι ὁμως βυζαντινοῦ τύπου, αὐτοῦ τὸν ὁποῖον βλέπομε στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας —ὅπως σὲ ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὴν ἀρχαία κεράμωσι στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους καὶ στὴν Καπνικαρέα— ἀλλὰ ὅλως διόλου δικῆς τῆς ἐπινοήσεως ἢ τουλάχιστο ἐντελῶς ξένης πρὸς τὰ βυζαντινὰ μορφῆς. Ἐνῶ τὰ λούκια (στρωτῆρες) τῶν βυζαντινῶν κεραμιδιῶν ἔχουν ἀπλῶς μιὰν ἐλαφρὴν καμπυλότητα, αὐτὰ ποὺ ἐχρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀναστήλωσι τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων εἶναι ἐπίπεδα μὲ ἀνωρθωμένα στὶς πλάγιες πλευρὲς τὰ χεῖλη. Ἡ συνέπειά εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ παραποίηση, νὰ παρέχῃ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως ἡ κεράμωσις, μὲ τὴν ἀντίστοιχον ἀνύψωσι τῶν καπακιῶν (καλυπτῆρων), σκληρότητα ἄγνωστη στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς. Ἐνῶ δέ, καὶ γιὰ τὴν πιστότητα τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ βυζαντινοῦ μνημείου, ὡς πρὸς τὰ πράγματα καὶ ὡς πρὸς τὴν

αίσθητική ἄποψι, ἐπεβάλλετο νὰ χρησιμοποιηθοῦν, ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ παραγγελία σὲ βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῆς, χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινοῦ τύπου, τῶν ὁποίων ἡ πλαστικὴ ἔκφρασις καὶ ἀφέλεια δίνει, χάρι καὶ γραφικότητα στὸ κτίριο, παραγγέλθηκαν σὲ ἐργοστάσια μηχανοποιήτα, ποὺ μὲ τὴν ἀπόλυτη ὁμοιομορφία τους, μὲ τὴν ἀνέκφραστη κανονικότητά τους καὶ μὲ τὴν ἐντελῶς λεία ἐπιφάνειά τους, ἐπιπροσθέτουν ἐντύπωσι παγερῆς μονοτονίας στὴν ὅλη ἀσχήμια τοῦ κτιρίου.

Ὡς πρὸς τὸ πεταλόμορφο τόξο, ὁ Κουσὼ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ἡ σχετικὴ πληροφορία, δὲν γράφει ὅτι ὑπῆρχε σὲ μιὰ μόνο ἀπὸ τὶς πόρτες τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ γενικῶς στὶς πόρτες του. Δηλαδή, τόσο στὴν πλαγία τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, ὅσο καὶ στὴν πόρτα τῆς προσόψεως. Πῶς δὲν ἐπρόσεξε ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τὸν πληθυντικὸ στὸ κείμενο τοῦ περιηγητοῦ; καὶ ποῦ βασίσθηκε, ἐπὶ τέλους, γιὰ νὰ δώσῃ διαφορετικὴ διαμόρφωσι στὸ τόξο τῆς κυρίας εἰσόδου, τόσο δὲ χασμωδικὴ καὶ ἀκαλαίσθητη, ὥστε νὰ ἐπιτείνεται ἡ δυσμορφία ποὺ ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τὶς κακὲς καὶ μὴ βυζαντινὲς ἀναλογίαι τῆς πόρτας;

Ἀλλὰ καὶ τὰ γνήσια κατὰλοιπα τοῦ βυζαντινοῦ μνημείου ὑπέκυψαν στὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς ἐντελῶς ἀπαράδεκτης ἀρχῆς, στὴν ὁποία, δυστυχῶς, φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο της ὅτι πιστεῦει ἡ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία, ἀπαγορεύοντας τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν παλαιώσι στὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἐπιπόλαιες φθορὲς καὶ ἡ χροιά τῆς παλαιότητος τῶν μνημείων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν τιμὴ καὶ τὴν ἐγγύησι τῆς ἀρχαιότητός τους, ἐθεωρήθηκαν στὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων τῆς Ἀθήνας φόγος. Καὶ ἐφυγαδεύθηκαν μὲ ἐπιμονὴ ἀπὸ τὴν ὄψι του, μὲ μιὰν ἐξεζητημένη περιποίησι, μὲ τὴν ὁποία καὶ ἐπεβλήθη ἀπόλυτη ἐξομοίωσις τοῦ ἀρχαίου μέρους μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔκτισαν οἱ ἀναστηλωταὶ τοῦ ναοῦ. Ἐπελεκήθηκαν ἀπὸ τὸν τροῦλλο καὶ ἀπὸ τὰ διασωθέντα μέρη τῶν τοίχων τοῦ βλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔλειπε κάποια ἄκρη, καὶ ἀντικατεστάθησαν μὲ νέα. Ἐλαξεύθηκαν ἐπίσης τὰ τραύματα ποὺ ἔτυχε νὰ ὑπάρχουν σὲ ἀρχαίους πωρολίθους καὶ ἐπεσκευάσθησαν μὲ τσόντες. Ἀνανεώθηκε δὲ καὶ τὸ μεταξὺ τους ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς ἀμμοκονίας. Γενικὰ, ἐξαφανίσθηκε τελείως κάθε διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου κτιρίου καὶ τῶν νεώτερων προσκτισμάτων. Φαίνεται δὲ ὅτι καυχᾶται γιὰ τὴν ἐπιτυχία της αὐτὴν ἡ ὑπηρεσία, γιὰτὶ δὲν παρέλειψε στὸ δημοσίευσμά

του ό άρμόδιος διευθυντής νά άντιπαράθεση (πίν. 45) δυό φωτογραφίες του τρούλλου: μιάν όπως ήταν ως άνέπαφο κατάλοιπον του βυζαντινού ναού και μιάν όπως έμφανίζεται σήμερα, ύστερα από τήν κιβδηλία.

Ή τάσις τής άνακαινίσεως και τής δημιουργικής προβολής τής άρχαιολογικής ύπηρεσίας έφθασε άκόμη και σέ όρια καταστροφής πολύτιμων στοιχείων του μνημείου και παραμορφωτικής άντικαταστάσεώς των μέ νέα. Σωζόταν όλόκληρη ή βυζαντινή κορωνίδα του άετώματος τής νοτίας πλευράς (πίν. 42 άνω), έλάχιστα έφθαρμένη στο δυτικό σκέλος της, σημειώνεται δέ και στο σχέδιο τής άναστήλωσεως ως διατηρούμενον μέρος (σελ. 118). Πραγματικά δέ τήν έβλεπε κανείς στην θέση της επί πολύ καιρό ένώ συνεχιζόταν ή άναστήλωσις. Έξαφνικά όμως κατά τις τελευταίες ήμέρες κατεδαφίσθηκε μαζί με τό επάνω από τά παράθυρα μέρος του τοίχου και άντικατεστάθη, όπως και εκείνο, έξ όλοκλήρου μέ καινούργια κορωνίδα, κατά άμφίβολη μίμησι τής παλιάς. Έτσι έκτός του ότι κατέστρεψε ή άρχαιολογική ύπηρεσία έντελώς αϋθαίρετα και έντελώς άδικαιολόγητα γνήσιο μέρος του μνημείου, έξαφάνισε συγχρόνως τόν μόνο μάρτυρα του ύψους του κυρίως ναού και τών κλίσεων τής στέγης. Με άλλα λόγια, έξαφάνισε τόν μόνο μάρτυρα πιστότητας τών κορυφαίων γραμμών.

Έγινε επίσης παραποίησης, όπως είδαμε, και τής προσόψεως του κτιρίου, με τήν καθολική άνύψωσι του νάρθηκος και με τήν διαμόρφωσι που έδόθηκε στην έξώθυρα. Κάθε άλλο παρά βυζαντινής έκκλησίας είσοδος είναι αύτή τήν όποία βλέπομε στην άναστήλωσι αύτου του ναού. Κατά κανόνα, στίς άναλογίες του ανοίγματος τών θυρών τών βυζαντινών έκκλησιών μέτρια μόνο υπερέχει τό ύψος. Ίδιαίτερα έδονεΐτο στο σημείον αύτό ή καλλιτεχνική εύαισθησία τών βυζαντινών άρχιτεκτόνων από τόν αίσθηματικό τόνο τής χριστιανικής πίστεως. Πουθενά δέν διακρίνει κανείς στην άναστήλωσι του ναού τών 'Αγίων 'Ασωμάτων αύτόν τόν τόνο. Ή παγερότητα, ή μονοτονία, ή άκαλαισθησία στίς άναλογίες, ή παραβίασις στοιχείων τής βυζαντινής άρχιτεκτονικής και αύτου του ίδιου του μνημείου, τόν έχουν έντελώς φυγαδεύσει. Σάν νά μη άρκοΰσε δέ αύτό ως πρός τήν έξώθυρα, ανοίχθηκε από πάνω της ένα πελώριο ήμικυκλικό τόξο σέ χασμωδικές άναλογίες. Σύμφωνα πρός τήν ρητή μαρτυρία του Κουσώ, άλλα και για τήν όμοιογένεια τής άρχιτε-

κτονικῆς συνθέσεως, ὥφειλε τὸ τόξον αὐτὸ καὶ στὶς δύο θύρες νὰ εἶναι πεταλόμορφο. Ὑπῆρχε δὲ στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλο βυζαντινὸ μνημεῖο, ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, μὲ τόξα αὐτῆς τῆς μορφῆς στὶς θύρες του⁷. Γιὰ ποιὸν λόγο λοιπὸν ἀποτολμήθηκε μιὰ τέτοια παραμόρφωσις καὶ ἀσυνέπεια; Ἀνεζητήσαμε κάποιαν ἐξήγησι στὸ κείμενο τῆς ἐκθέσεως, ἀλλὰ μάταια. Δημοσιεύεται στὴν σελίδα 119 τὸ σχέδιον τῆς καταστάσεως τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωσι· καὶ βλέπομε σ' αὐτὸ νὰ συμπληρῶνεται μὲ διακεκομμένες γραμμὲς τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ τόξου, μὲ προέκτασί του πρὸς τὰ κάτω καὶ ὡς πρὸς τὰ δύο σκέλη, ἕως τὴν συνάντησι τῶν κατακόρυφων πλευρῶν τῆς θύρας, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ δίνεται σ' αὐτὴν σχῆμα κλειδαρότρυπας. Δὲν ἐννοήσαμε τί σημαίνει τὸ σχέδιον αὐτὸ καὶ γιὰ ποιὸν λόγο τὸ ἐπιδεικνύει ὁ κ. Στίκας.

Εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ βρῇ κανεὶς ἐκφράσεις καὶ νὰ διατυπώσῃ κρίσεις γιὰ ἓνα ἔργο ποὺ ἔγινε μὲ τόση προχειρότητα καὶ περιφρόνησι πρὸς κάθε ἐννοια ἐπιστήμης, ὅσῃν μαρτυρεῖ ἡ πρὸ πάνω ἀνάλυσις. Ἡ ἐρείπωσις ἐνὸς μνημείου, ὁσηδήποτε κι' ἂν εἶναι, δὲν ἀποτελεῖ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφή. Πάντα τὸ ἐρείπιο θὰ ἀπομένῃ γνήσιο ὑπόλειμμα τῆς ἀρχαίας μορφῆς. Καταστροφή ὀλοκληρωτικὴ τοῦ μνημείου καὶ φυγάδευσι κάθε ἀντιλήψεως γι' αὐτό, ὥστε νὰ καταντήσῃ ἀδύνατη καὶ ἡ πρὸ ἀμυδρῇ ιδέα περὶ τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς, ἀποτελεῖ ἡ παραμόρφωσίς του, μὲ τὴν ὁποία ἐγκαθίσταται στὴν θέσι τοῦ ἐρειπίου ἓνα ἄλλο κτίσμα. Αὐτὴν τὴν τέλεια καταστροφή ὑπέστη ἓνας βυζαντινὸς ναὸς μέσα στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ἀπὸ τὴν ἀρμόδια γιὰ τὴν συντήρησι καὶ ἀναστήλωσι τῶν μνημείων δημόσια ἀρχή. Δὲν πρόκειται δὲ γιὰ μιὰ μεμονωμένη περίπτωσι, γιὰ μιὰ συμπτωματικὴ ἀτυχία. Πρόκειται γιὰ κατὰστασι, τῆς ὁποίας θύματα ἔγιναν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀκόμα καὶ τὰ δυὸ περίφημα μοναστήρια τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Χωρὶς κανένα λόγο καὶ μὲ τὴν ἴδια, ὅπως στοὺς Ἀγίους Ἀσωμάτους, ἀντιπνευματικὴ ἀντίληψι, κατεστράφη ἡ αἰσθητικὴ τοῦ τοπίου καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, μὲ τὴν ἀνέγερσι δίπλα τῆς ἐνὸς κίβδηλου —κατὰ τὰ τέσσερα πέμπτια— βυζαντινοῦ κτιρίου

7. Εὐρετήριο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Α', 1, τευχ. Β', 1929, σελ. 87 καὶ 95.

τραπέζης⁸, και φυγαδεύθηκε επίσης ή ιστορική πνοή από το μοναστήρι του Δαφνίου, με καινούργια πλακόστρωσι και με σοβάδες πασαλειμμένους με λερωμένες αποχρώσεις για τεχνητή παλαιώσι, για κιβδηλία!

‘Αποτελεί κοινοτοπία, αλλά πρέπει να το γράψωμε, αφού τόσο έχει λησμονηθῇ: Τα κατάλοιπα τῆς αρχαιότητος και τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος αποτελοῦν αναντίρρητα ἐθνικὸν θησαυρὸ ἀναντικατάστατο, ὑπέρτατης πνευματικῆς ἀξίας. Ἡ συμπεριφορά μας πρὸς αὐτὰ δίνει τὸ μέτρο τοῦ πολιτισμοῦ μας ὡς λαοῦ και μᾶς βαρύνει με κολοσσιαίαν εὐθύνη. Ἡ καταστροφή τους με κακὲς ἀναστηλώσεις, τὸ μασκάρεμά τους, ὁ ἐξευτελισμὸς τους, σημαίνουν ἐθνικὴ ἀπώλεια και συγχρόνως ἐθνικὴν ἀναξιοπρέπεια. Μὴ δότε τὰ ἅγια και τοὺς μαργαρίτας σὲ τέτοιαν μεταχείρισι.

8. Λένας Σαββίδη, ‘Αναστήλωσις ἡ ἀνέγερσις, ἐφημ. «Βῆμα», 26 Ὀκτ. 1958.

Ἡ ἀναστυλωμένη πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1996.

ΠΕΡΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΝ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Ὅπως ἔγραφα καὶ στὴν κριτικὴ μου, δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων· δὲν πρόκειται γιὰ τὸν κ. Στίκα προσωπικῶς. Πρόκειται γιὰ τὸ νόημα τῶν λεγομένων ἀναστηλώσεων, γιὰ τὸν ὄλεθρο ποὺ ἀπειλεῖ ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Ὅταν τὸ 1920 ἔγινε λόγος γιὰ ἀναστήλωσι τῶν κιόνων τῆς βορεινῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, ἐξεσηκώθηκε παγκόσμιον ἐνδιαφέρον καὶ ἀκούσθηκε θόρυβος ἀντιρρήσεων, τόσον ἐδῶ ὅσο καὶ στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ στὴν Ἀμερικὴ. Ἀπὸ τὴν διεθνῇ ἐκείνῃ συζήτησι τοῦ θέματος ἐβγήκε ἓνα θετικὸ ἀποτέλεσμα, ὅτι ἐξεκαθαρίσθηκε ἀπόλυτα τὸ νόημα καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐπεμβάσεως ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ γίνη στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, χωρὶς νὰ σημαίνει τὸ πρᾶγμα οὔτε παραποίησι, οὔτε νοθεία, οὔτε κιβδηλία, καὶ χωρὶς νὰ ζημιωθῇ ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἱστορικὴ τους ἀξία. Οἱ Γάλλοι, μὲ τὴν θαυμαστὴ εὐαισθησίαν ποὺ τοὺς διακρίνει, ἔδωσαν τὸν ὀρισμὸν: *anastélose* καὶ ὄχι *restauration*. Καί, σύμφωνα μ' αὐτόν, ἄρχισε τὸ 1922 ἡ μεγάλη ἀναστήλωσις τοῦ κορυφαίου μνημείου τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Συγκεκριμένως, καθωρίσθηκε ἡ ἔννοια τῆς ἀναστηλώσεως ὡς ἑξῆς: ἄρσις τῶν πεσμένων μαρμάρων καὶ ἀποκατάστασις τους στὴν ἀρχικὴ τους θέσι. Δὲν ἐπιτρέπεται προσθήκη νέων κομματιῶν ἢ ἄλλη καμμιά παρέμβασις, παρὰ μόνον σὲ ἔσχατην ἀνάγκῃ, ὅταν χρειάζεται γιὰ τὴν ἑδρασί τους ἢ πλήρωσις ἐνὸς κενοῦ περιορισμένης ἐκτάσεως ἢ ὅταν εἶναι ἀναγκαῖος κάποιος τρόπος ἐνισχύσεως ἢ στερεώσεώς τους. Δὲν ἐπιτρέπεται τεχνητὴ παλαίωσις τῶν λίγων αὐτῶν νέων κομματιῶν, πρὸς ἐξαπάτησιν τοῦ θεατοῦ. Ἀρχίζει, ὅπως βλέπομε, ὁ κανόνας ἀπὸ τὴν προϋπόθεσι ὅτι ὑπάρχουν πεσμένα μάρμαρα σὲ τέτοιο μέτρον, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις τους στὴν θέσι τους μὲ ἐλάχιστες προσθήκες καὶ παρεμβάσεις. Ὅτι, δηλαδή, θὰ πάψουν νὰ γίνωνται ἀναστηλώσεις, ὅταν δὲν θὰ ὑπάρχουν πιά μνημεῖα μὲ πεσμένα μάρμαρα σὲ μέτρο δεκτικὸ ἀναστηλώσεως. Θεσπίζει δὲ καὶ κάτι ἄλλο: ἀπαγορεύει ἀπόλυτα τὴν προσωπικὴ προβολὴ τοῦ ἀναστηλωτοῦ ὡς ἀρχιτέκτονος συνθέτου ἢ δημιουργοῦ.

Ἄς ἀναλογισθοῦμε λοιπὸν σὲ πόσῃ ἀπόστασι βρισκόμαστε ἀπὸ τὸ ξεκάθαρο αὐτὸ νόημα τοῦ ὅρου ἀναστήλωσις, μὲ τίς πολὺ-μορφες ἐπεμβάσεις ποὺ γίνονται εἰς βάρος τῶν μνημείων τῆς Ἑλλά-

δος, με πασάλειμμα, με συμπληρώσεις, πιστὲς ἢ παραμορφωτικές, με ἀντικατάστασι τραυματισμένων ἀρχαίων δομικῶν στοιχείων, με ἀντικατάστασι τοῦ ἐπιφανειακοῦ κονιάματος τῶν ἀρμῶν, με σύγχρονα βιομηχανικὰ κεραμίδια καὶ με ὅ,τι ἄλλο ὑπαγορεύσῃ στὸν ἀναστηλωτὴ ἡ ἀμέλεια, ἡ προχειρότης καὶ ἡ περιφρόνησις πρὸς τὸ μνημεῖο ἢ ἡ ἄγνοιά του. "Ἄς ἀναλογισθοῦμε τί ἐντύπωσι θὰ ἔκανε καὶ τί σημασία θὰ εἶχε, ἂν ἓνας διευθυντὴς Μουσείου ἀπεφάσιζε νὰ συμπληρώσῃ καὶ νὰ μερεμετίσῃ τὰ γλυπτὰ του· νὰ βάλῃ χέρια καὶ πόδια στὰ ἀκρωτηριασμένα καὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ με καινούργιες τίς σπασμένες μύτες τους. "Ἄς ἀναλογισθοῦμε σὲ πόσῃν ἀπόστασι ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀναστηλώσεως βρίσκεται ἡ ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ ἐνὸς μνημείου, με τὴν ἐγκατάστασι ἐπάνω στὸ ἐρείπιο ἐνὸς σύγχρονου κατασκευάσματος, σὲ αὐθαίρετη μάλιστα καὶ ἀκαλαίσθητη μορφή, ὅπως συνέβη στοὺς 'Αγίους' Ἀσωμάτους. Καὶ ἄς διερωτηθοῦμε: Κατὰ τί ὠφελήθηκε ἡ ἀρχαιολογία ὡς ἐπιστήμη ἀπὸ τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ κ. Στίκα; Κατὰ τί ὠφελήθηκε ἡ ἀντίληψις τοῦ κοινοῦ γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅταν ἀπὸ τὸ κοινὸν ἀκούσθηκε ἡ πρώτη διαμαρτυρία γιὰ τὴν ἀνώμαλη διαμόρφωσί του καὶ γιὰ τὴν ὀλωσδιόλου ἀντιβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ του; Ὑπῆρχε πο-
 λιορκημένο ἀπὸ προσκτίσματα ἓνα ἐρείπιο, ἓνα γνήσιο μέρος τοῦ ἀρχαίου κτιρίου. Θὰ μπορούσε, ἂν ἐπικρατοῦσε πνευματικώτερη ἀντίληψις τοῦ θέματος, νὰ γίνῃ ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀρχαίου μέρους καὶ κάποια συντηρητικὴ συμπλήρωσίς του, με ἔργα ἐντελῶς οὐδέ-
 τερα, χωρὶς καμμιά πρόθεσι μιμήσεως· κατὰ τρόπον ὥστε νὰ διατηρηθῇ τὸ βυζαντινὸ κτῖσμα εὐδιάκριτα θεατὸ καὶ προσιτὸ σὲ μελέτη· κατὰ τρόπον ποὺ θὰ διατηροῦσε ἀνέπαφῃ τὴν ὑπόστασι καὶ ἀνεπηρέαστῃ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ καθ'αυτὸ μνημείου. Κατὰ τί ὠφέλησε τώρα ἡ δίκαιη ἀφαίρεσις τῶν προσκτισμάτων, ὅταν εὐθὺς ἀμέσως τὸ ἐρείπιο ποὺ ἐλευθερώθηκε ἐχάθηκε γιὰ πάντα μέσα στὸ νόθο καὶ ἀπαράδεκτο αὐτὸ κατασκεύασμα; ὅταν τὸ ὄνομα μόνο τοῦ μνημείου ἀπέμεινε σ' ἓνα ἀντικείμενον καλοπροαίρετης κιβδηλίας, ἀλλὰ πάντως κιβδηλίας; "Ἄς ἐπιχειρήσῃ ὅποιοσδήποτε σήμερα νὰ δείξῃ ποῦ εἶναι τὸ βυζαντινὸ ἐρείπιο. Πῶς μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ διακρίνῃ καὶ νὰ ὁραματισθῇ τὴν μορφή τοῦ συνόλου, μέσα στὸ σύγχρονο καὶ παραμορφωτικὸ αὐτὸ κατασκεύασμα; "Ἄν δὲ ἐδῶ στὴν πρωτεύουσα τοῦ Κράτους, μπροστὰ στὰ μάτια ὅλων μας, κατεστράφη ἓνας βυζαντινὸς ναός, με ἀφανισμὸ τοῦ ἐρείπιου του καὶ με

χονδροειδῇ παραποίησι τῆς παραδεδομένης μορφῆς του, καὶ ἐμασκαρεύθηκε τὸ περίφημο μοναστήρι τοῦ Δαφνιοῦ, μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστέψῃ πόσο δίκαιη εἶναι ἡ φήμη γιὰ τὸ τί ἔχει γίνεῖ καὶ τὸ τί γίνεται εἰς βάρος τῶν μνημείων τῆς ὑπόλοιπης χώρας.

Κατὰ τί γενικὰ ὠφελεῖ τὴν φήμη μας ὡς λαοῦ καὶ τὸ κύρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς μας Ὑπηρεσίας ἡ νέκρωσις αὐτῇ τῆς μορφῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ζωῆς τῶν βυζαντινῶν μνημείων μας; ἡ διακοπὴ τοῦ ψυχικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ τους μὲ τὸν Ἑλληνικὸ λαόν, τῶν δεσμῶν αὐτῶν ποὺ ἐνεψύχωναν τὴν ὑπόστασί τους καὶ ποὺ συνεχίστηκαν ἀδιάκοποι ἐπὶ τόσους αἰῶνες ἕως σήμερα; Δὲν μποροῦσε δὲ νὰ γίνῃ ἄλλοιῳ. Ἀπὸ τὰ κίβδηλα λείπει ἡ ψυχὴ, ἀφοῦ λείπει ἡ ἀλήθεια. Κατὰ τί ὠφελεῖ τὸν Ἑλληνικὸ τουρισμό, τὴν προβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὸ διεθνὲς κοινόν, ἡ ἐπίδειξις τέτοιων ἔργων ὡς μνημείων; Ἄς κυττάξωμε λοιπὸν μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ἐπανορθωθῇ ὅ,τι εἶναι ἐπανορθώσιμο ἀπὸ τὰ σφάλματα ποὺ ἔχουν γίνεῖ ἐπάνω στὰ μνημεῖα μας, καὶ ἅς πάψουν πιά αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ «ἀναστηλώσεις».

Μόνον συντήρησις νοεῖται ὡς τακτικὴ φροντίδα γιὰ τὰ μνημεῖα μας, ὡς ἀντικείμενον μιᾶς τακτικῆς ὑπηρεσίας, ποὺ νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τὴν σφαλερὴ νοοτροπία καὶ τὶς κακὰς μεθόδους ποὺ ἐφαρμόζονται σήμερα. Ἄν ὑπάρξῃ κάποτε πραγματικὴ ἀνάγκη ἀναστηλώσεως μνημείου, ὑπὸ τίς προϋποθέσεις ποὺ ὁ διεθνὴς πνευματικὸς κόσμος ἐθέσπισε τὸ 1920, θ' ἀποτελέσῃ μιὰν ἑκτακτὴ καὶ ἐξαιρετικὴ περίπτωσι, τὴν ὁποία μιὰ ἑκτακτὴ ὑπηρεσία — ἢ μιὰ εἰδικὴ ἐνίσχυσις τῆς ὑπηρεσίας συντηρήσεως — θὰ μποροῦσε νὰ ἀντιμετωπίσῃ, ἀφοῦ ἐκθέσῃ σὲ δημόσια συζήτησι τὶς ἀπόψεις της καὶ τὰ σχέδιά της.

Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΔΙΑ ΤΑ ΕΝ ΕΠΙΔΑΥΡΩ

Τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου ἦταν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καββαδία, πεδίο συστηματικῶν ἀναστηλώσεων. Κατὰ τὴν τουριστικὴν περίοδο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας, στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '60, μὲ τὴν ἀνεση ποὺ ἔδιναν οἱ σχετικὰ ικανοποιητικὲς πιστώσεις καὶ τὰ χαμηλὰ ἡμερομίσθια, ἔγιναν πολλὲς ἀναστηλώσεις μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἄτυχη τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, ἡ ὁποία χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο δοκιμῇ (*Ἔργον* 1960, 225), χωρὶς βέβαια ὁ χαρακτηρισμὸς νὰ κάνει λιγότερο πραγματικὴ τὴ νέα κινοστοιχία. Ὁ Κώστας Μπίρης μὲ ἄρθρο του στὴν «Καθημερινή» (4 Ἰουνίου 1961) κρίνει μὲ ὀξύτητα τὴ θνησιγενὴ ἀναστήλωση.

Ἐνα νέον πλῆγμα, τὸ ὁποῖον ἀπετολήθη εἰς βάρος καταλοίπων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, γνωστὸν κατ' ἀρχὰς εἰς στενὸν περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν κύκλον, ἔλαβε κατὰ τὸν τελευταῖον καιρὸν εὐρεῖαν δημοσιότητα, προκαλέσαν γενικὴν κατάπληξιν, ἂν καὶ μόνον ἐλλιπεῖς ἐξηγήσεις ἐδόθησαν ἐπ' αὐτοῦ. Ἀπαραίτητον ὅμως εἶναι νὰ γνωσθῇ ἡ πλήρης ἀλήθεια τῶν πραγμάτων, διότι περὶ καταστάσεως πρόκειται, περὶ συστηματικῆς νοθείας καὶ ἀντιαισθητικῆς προσβολῆς τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ψευδαναστηλώσεων, διὰ τῶν ὁποίων, τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο, ἐκακοποιήθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἄλλα μνημεῖα — Ὁσιος Λουκάς, Δαφνί, Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ, Ἁγιοὶ Ἀσώματοι Ἀθηνῶν κλπ. — ἔγινε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος μυστικῶ καὶ παραβύστω, κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεων τηρουμένην τακτικὴν, ἐν ἀγνοίᾳ δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, λάξευσις καὶ τοποθέτησις ἡμικιονίων καὶ ἐπιστυλίων εἰς τὸ προσκηνίον τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου, μὲ χρήματα τὰ ὁποῖα διέθεσε πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρία. Δὲν εἶναι ἄγνωστος ὁ λόγος εἰς τὸν ὁποῖον ὠφείλετο ἡ τόση μυστικότης. Μετὰ τὰ κρούσματα τῶν ψευδαναστηλώσεων ποὺ εἶχον προηγηθῇ, τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον δὲν θὰ ἦτο καθόλου διατεθειμένον νὰ ἐπιτρέψῃ παρομοίαν παρέμβασιν εἰς ἄλλο μνημεῖον, χωρὶς νὰ ἐξετασθῇ ἂν ὑπῆρχον κατακείμενα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὥστε

νὰ δύναται νὰ γίνη λόγος περὶ ἀναστηλώσεως των, καὶ χωρὶς νὰ κατατεθῇ καὶ νὰ συζητηθῇ δημοσίᾳ ἡ σχετικὴ μελέτη. Ὄντως, δέ, ἐπρόκειτο καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν περὶ νέας κατασκευῆς, διότι ἐλάχιστα θραύσματα μόνον διετηροῦντο, μὴ ἀποτελοῦντα οὐδὲ τὸ ἑκατοστὸν τοῦ κτίσματος καὶ ἀνεπίδεκτα αὐτὰ καθ' αὐτὰ ἀναστηλώσεως.

Δίχως, λοιπόν, μελέτην, «δίχως περίσκεψιν, δίχως αἰδῶ», ἐπεχειρήθη ἡ ἀνέγερσις μιᾶς νέας κιονοστοιχίας «ὀρφανῆς», χωρὶς δηλαδὴ τὸ ὑπόλοιπον κτίριον τῆς σκηνῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ὀργανικῶς ἀνῆκε καὶ εἰς τὸ ὁποῖον αἰσθητικῶς προεβάλλετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Καθὼς δὲ ἀνυψώθη δύο περίπου μέτρα ὑπὲρ ἀνω τοῦ ἐρείπιου της, ἀνεδύετο μεταξὺ σκηνῆς καὶ ὀρχήστρας ἀκαλαίσθητον καὶ ἀσύνδετον πρὸς τὴν λοιπὴν διάταξιν τοῦ θεάτρου, ὡς ἓνα στοιχεῖον ἀποκρουστικῶς διαταρακτικὸν τῆς ἡρέμου διατάξεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου.

Τὸ πραξικόπημα συνετάρaxε τοὺς κύκλους τῶν ἀρχαιολόγων. Καὶ ἀρχίζει ἡ κἀθαρσις. Ἐπελήφθη τῆς ὑποθέσεως τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον καὶ ὥρισεν ἐξεταστικὴν ἐπιτροπὴν ἣτις νὰ προβῇ εἰς αὐτοψίαν καὶ εἰς σχετικὴν εἰσήγησιν. Προτοῦ ὅμως ἐκείνη φθάσῃ εἰς τὴν Ἐπίδαυρον, αὐθόρμητος ὁ διευθυντὴς ἀναστηλώσεων εἶχεν ἀρχίσει τὴν κατεδάφισιν τοῦ ἔργου του. Ἦτο ἡ μόνη λύσις, ἡ ὁποία ὄχι μόνον τὸ μνημεῖον ἔσωζεν ἀπὸ τὴν νόθευσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς αἰσθητικῆς του, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιον ἔσωζεν ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδον εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε φθάσει. Διότι ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ εἶχε ἴδει ἀσφαλῶς, ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ δέσῃ τὸ παρείσακτον κατασκευάσμα του μὲ τὸ ἐρείπιον τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Προβλέπων δὲ τὴν ἀπόφασιν εἰς τὴν ὁποίαν θὰ κατέληγεν ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ἀρχαιολόγων, ἔσπευσεν ὁ ἴδιος νὰ τὴν ἐκτελέσῃ, χωρὶς νὰ διανοηθῇ κἂν ἀντίρρησιν. Ἰσως μόνον μὲ κάποιαν συναίσθησιν εὐθύνης διὰ τὴν οἰκονομικὴν ζημίαν τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ χρηματοδοτήσασα τὸ ἐξοβελισθὲν ἔργον. Περὶ ἠθικῆς εὐθύνης ἄς μὴ ὁμιλήσωμεν.

Δὲν εἶναι γνωστὸν ποῖοι διέδωσαν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων, ὅτι δῆθεν ὁ Τουρισμὸς ἐπέβαλε τὴν κατεδάφισιν τῆς ὀρφανῆς κιονοστοιχίας καθ' ὑπόδειξιν τοῦ Ἐθνικοῦ Θεάτρου. Διαβάζομεν πάντως τῶρα ἄλλην ἔκδοσιν: ὅτι τὸ ἔργον ἔγινε δοκιμαστικῶς. Ἀποβλέπει βεβαίως ὁ ὑστερογενὴς αὐτὸς ἰσχυρισμὸς κατ' εὐθεΐαν εἰς τὴν συγκάλυψιν τοῦ σκανδάλου καὶ τὴν ἀπόσει-

σιν τῆς ἠθικῆς καὶ οἰκονομικῆς εὐθύνης· ὅπως δὴποτε ὁμως ἀπευθύνεται μόνον εἰς τοὺς τυχόν ἀφελεῖς. Διότι οἱ ἀρχιτέκτονες γνωρίζουν καὶ κάθε λογικὸς ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται ὅτι:

1. Δοκιμὴ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν γίνεται μὲ πρόχειρα μέσα: μὲ γύψον, μὲ ξύλα καὶ μὲ χαρτόνια χρωματισμένα. Ὅχι δὲ μὲ τὸ ἀληθὲς ὑλικὸν ἐπεξεργασμένον διὰ λαξεύσεως, ὅπως συνέβη εἰς τὴν Ἐπίδauρον. Οὐτε λέγεται δοκιμὴ ἡ περίπτωσις καθ' ἣν δαπανᾶται ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ προβλεφθεῖσα διὰ τὸ ἔργον δαπάνη.

2. Δοκιμὴ θὰ ἦτο ἀκόμη καὶ ἐὰν κατεσκευάζετο καὶ ἐστήνετο εἷς ἡμικίων μὲ τὸ ἀληθὲς ὑλικὸν ἤ, ἔστω, «ἡμικίονες τινές». Ἐδῶ κατεσκευάσθησαν καὶ ἐστήθησαν ὅλοι ἀνεξαιρέτως, ἐτοποθετήθη δὲ καὶ μέγα μέρος τοῦ ἐπιστυλίου. Ἦτοι τὸ ἔργον ἐλαξέυθη ἐξ ὁλοκλήρου καὶ σχεδὸν ἐπερατώθη.

3. Δοκιμαὶ γίνονται μόνον προκειμένου περὶ ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως, εἰς περιπτώσεις δηλαδὴ, καθ' ἃς πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ ὁποίου ἡ μορφολογία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἔμπνευσιν καὶ τὴν αἰσθητικὴν διάκρισιν τοῦ ἐκάστοτε ἀρχιτέκτονος. Δὲν νοοῦνται δοκιμαὶ εἰς ἀναστηλώσεις —ἀφοῦ ὡς ἀναστήλωσιν ἠθέλησε νὰ ἐμφανίσῃ τὸ προκείμενον ἐγχείρημά της, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα, ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεων. Διότι εἰς αὐτὰς δὲν νοεῖται σύνθεσις ὑποκειμενική· δὲν ἐπιτρέπεται τίποτε νὰ προκρίνη καὶ νὰ διαμορφώσῃ κατ' ἰδίαν ἀντίληψιν ὁ ἀρχιτέκτων, ἀλλὰ πρόκειται νὰ ἀποδώσῃ αὐστηρῶς καὶ ἀντικειμενικώτατα, κατόπιν ἐξαντλητικῆς μελέτης, τὸ ἀρχαῖον πρότυπον, βασιζόμενος μόνον εἰς τὰ στοιχεῖα —ἐρείπιον καὶ παράδοσιν— ποὺ ὑπάρχουν περὶ αὐτοῦ. Ἀν στοιχεῖα τοιαῦτα δὲν ὑπάρχουν, ἐπαρκῆ, ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Ἐπιδauρου, ἢ ἂν δὲν θελήσῃ ὁ ἀναστηλωτὴς νὰ τὰ ἀναζητήσῃ, νὰ τὰ μελετήσῃ καὶ νὰ τὰ σεβασθῇ, ὅπως συνέβη εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων τῶν Ἀθηνῶν, οὔτε νοεῖται οὔτε γίνεται ἀναστήλωσις. Διότι, ἐκτὸς τῆς νοθείας, ἀποβαίνει τοιοῦτον ἐγχείρημα εἰς παραμορφωτικὸν ἀφανισμόν τοῦ μνημείου καὶ εἰς ἐγκυτάστασιν μιᾶς βαναύσου ἀσχημίας. Μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου «δοκιμὴ» ὁμολογεῖται ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀναστηλωτοῦ ὅτι περὶ αὐθαιρέτου κατασκευάσματος ἐπρόκειτο, τοῦ ὁποίου ἡ διατήρησις ἢ μὴ ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸ «ἂν μᾶς ἀρέσῃ ἢ δὲν μᾶς ἀρέσῃ». Ὁμολογεῖται δηλαδὴ ἡ ἀντίληψις ὅτι τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων μνημείων ὑπάρχουν διὰ νὰ εἶναι ἔρμαια εἰς τὴν προσωπικὴν διάθεσιν οἰοῦδήποτε.

ΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΔΑΥΡΙΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, τὴν ὁποία παραθέτουμε ἐδῶ, γράφτηκε στὶς 12 Ἰουνίου 1961 καὶ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «Ἡ Καθημερινή», στὸ φύλλο τῆς 13 Ἰουνίου. Στὴν ἴδια στήλη («Ἀρχαιο-λογικαὶ Συζητήσεις») δημοσιεύτηκε στὶς 16 Ἰουνίου, σὲ ἀπάντησίν της, ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Παπαδημητρίου, τὴν ὁποία παραθέτουμε στὴ συνέχεια.

«Φίλε κύριε Διευθυντά,

Κατόπιν τῆς εἰς τὴν ἔγκριτον ὑμῶν ἐφημερίδα δημοσιεύσεως τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἀλήθεια διὰ τὰ ἐν Ἐπιδαύρῳ» ἄρθρου τοῦ κ. Κ. Μπίρη (Ἡ Καθημερινή) τῆς 4 Ἰουνίου ἐ.ἔ.), ἐνθα οὗτος, στηριζόμενος καὶ εἰς τὰς ὑπὸ ἑγκύρου ἀρχαιολογικῆς πηγῆς παρασχεθείσας, εἰς τὴν ἐφημερίδα ὑμῶν, πληροφορίας (Ἡ Καθημερινή, 25 Μαΐου ἐ.ἔ., σ. 2) -σχετικῶς πρὸς τὴν ἀναστήλωσιν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν καθαίρεσιν τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδάυρου, κατηγορεῖ τὴν σημερινὴν Διεύθυνσιν τῶν Ἀναστηλώσεων διὰ τὸ ἔργον τοῦτο, θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου ἵνα διὰ τῆς παρουσίας μου, τὴν ὁποίαν θερμῶς παρακαλῶ ὅπως δημοσιεύσητε εἰς τὴν ἐφημερίδα ὑμῶν, παράσχω δημοσίᾳ τὰς κατωτέρω πληροφορίας διὰ τὴν καταδικασθεῖσαν ταύτην ἀναστήλωσιν. Ἦρχισεν αὕτη ὅτε ἀκόμη ἤμην Διευθυντῆς τῶν Ἀναστηλώσεων, συνεπληρώθη δὲ μὲ τὴν ἰδικήν μου ἐπίσης εὐθύνην καὶ ἐπίβλεψιν ὡς Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ τῶν Ἀναστηλώσεων καὶ ὡς Γ. Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἣτις καὶ ἐπεχορήγησε τὸ ἔργον.

Ἡ πρώτη αἰτίασις εἶναι ὅτι αὕτη ἐγένετο ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὡς λέγει ὁ κ. Μπίρης, παραλαμβάνων ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀνακοινώσεως τῆς ἑγκύρου ἀρχαιολογικῆς πηγῆς καθ' ἣν «τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον τοῦ Κράτους οὐδέποτε ἀπεφάσισε τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου εἰς τὸ θέατρον τῆς Ἐπιδάυρου διὰ λόγους καθαρῶς ἀρχαιολογικοὺς καὶ αἰσθητικούς». Ἀπόφασις ὅμως τοῦ Ἀρχ. Συμβουλίου ἀποκλείουσα τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου ἔνεκα αἰσθητικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν λόγων, ὡς θὰ ἡδύνατό τις νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης, οὐδέποτε ὑπῆρξεν.

Ἡ ἀναστήλωση τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου ἤρχισε κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχ. Συμβουλίου ἤδη τὸ 1954, ἡ ἀπόφασις δὲ αὖ-
 τη ἀνενεώνατο κανονικῶς καθ' ἕκαστον τῶν ἐπομένων ἐτῶν χωρὶς
 οὐδέποτε οὐδεμία νὰ ὑπάρξῃ ἀντίρρησης ὡς πρὸς τὴν πορείαν ἢ τὸ
 ὅλον πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν, πρόγραμμα ἀναφερόμενον εἰς ὁλό-
 κληρον τὸ θέατρον, χωρὶς νὰ περιορίζεται εἰς τὸ κοῖλον ἢ τοὺς πυ-
 λῶνας. Ἦδη τὸ 1956 εἶχον ἀρχίσει αἱ ἐργασίαι τῆς προετοιμασίας
 τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ προσκηνίου, ὅχι δὲ 'μυστικῶ καὶ παραβύ-
 στω'. Τοῦτο εἶχεν ἀναγγελθῇ δημοσίᾳ καὶ ἐπισήμως εἰς τὴν λο-
 γοδοσίαν τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας καὶ ἔχει ἀναγραφῇ ρητῶς εἰς τὸ
 Ἔργον τοῦ 1956, σ. 135: 'ἐγένετο τέλος ἑναρξίς τῆς λαξεύσεως τῶν
 ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἰωνικῶν βάσεων καὶ κιονοκράνων, τῶν ἡμι-
 κιόνων τοῦ προσκηνίου'. Ἐὰν ἡ ἀναστήλωση τοῦ προσκηνίου καὶ ἡ
 ἀναστήλωση τοῦ θεάτρου ἦσαν δύο διάφορα ἔργα, διατί τὸ Ἀρχ.
 Συμβούλιον —πολλὰ μέλη τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ μέλη τοῦ Δ. Συμ-
 βουλίου τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας— δὲν ἐξεδήλωσε μετὰ τὴν δημοσίευ-
 σιν τῶν ἀνωτέρω τὰς ἀντιρρήσεις του; Ἡ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεώς της τὸ
 1956 ἐργασία τῆς προετοιμασίας ἐπερατώθη κατὰ τὸ 1959, τὸ δὲ
 1960 ἐγένετο ἡ τοποθέτησις τῆς κιονοστοιχίας τοῦ προσκηνίου, τὴν
 ὁποίαν ἐχαρκτήρισα ὡς δοκιμαστικὴν κατὰ τὴν ἐφετεινὴν λογο-
 δοσίαν ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ νὰ ἀμβλύνω κάπως τὴν κακὴν ἐντύπω-
 σιν, ἥτις θὰ ἐδημιουργεῖτο ἐκ τῆς γνωστοποιήσεως τῆς καθαιρέσεως
 τοῦ μόλις ἀποπερατωθέντος προσκηνίου, ἀλλ' ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω
 καταφαίνεται, ἡ ἀναστήλωση τοῦ προσκηνίου ἐπρόκειτο νὰ εἶναι
 μόνιμος καὶ ὀριστικὴ.

Ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι ἀρχαιολογικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ λόγοι δὲν
 ἀπέκλειον τὴν ἀναστήλωσιν —ἀντιθέτως μάλιστα— εἶπον κατὰ
 τὴν ἐφετεινὴν λογοδοσίαν ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ προσκηνίου ἐγέν-
 ετο χάριν τῆς σκηνοθεσίας τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ κατ' ἔτος παιζομένων
 ἀρχαίων τραγωδιῶν, αἱ δὲ σχετικαὶ ἀντιρρήσεις τῶν σκηνοθετῶν
 εἶχον γίνεσθαι καὶ δημοσίᾳ γνωσταί. Ἦδη ὁ κ. Ἀλ. Μινωτῆς ('Καθη-
 μερινή', 6 Σεπτ. 1960) εἶχε γράψει: 'πῶς θὰ εἶναι ἐάν, ἀλλοίμο-
 νον, ἀναστηλωθῇ ποτὲ ἡ σκηνή...', καθόσον δὲ γνωρίζω ἐὰν ἡ ἀπο-
 μάκρυνσις τοῦ προσκηνίου ἐγένετο κατόπιν ἐντολῆς κλιμακίου τοῦ
 Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου μεταβάντος κατὰ τὸν ἐφετεινὸν χει-
 μῶνα ἐπὶ τόπου, ἵνα ἐξετάσῃ ἐὰν τὸ ἀναστηλωθὲν προσκηνίον ἐμ-
 ποδίζει ἢ ὅχι τὰς σημερινὰς παραστάσεις. Ἐπίσημος ὁμως ἀπόφα-

σις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου διατάσσουσα τὴν δι' ἀρχαιολογικοὺς ἢ αἰσθητικοὺς λόγους καθαίρεσιν τοῦ ἀναστηλωθέντος προσκηνίου δὲν γνωρίζω νὰ ὑπάρχῃ.

Καὶ ἤδη ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς ἀναστηλώσεως. Τοῦτο ἦτο ἀποτέλεσμα μακρᾶς μελέτης καὶ σκέψεως, βεβαίως δὲ δὲν πρόκειται περὶ ἀνακατασκευῆς. Ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου ὑπῆρξεν ὅχι ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζομένων ἀρχαίων τεμαχίων αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ταῦτα προέρχονται ἐκ πάντων τῶν στοιχείων τῆς κιονοστοιχίας, ἦτοι τοῦ ὁλοκλήρου σωζομένου στυλοβάτου, βάσεων, τμημάτων κορμῶν ἡμικιόνων καὶ παραστάδων, κιονοκράνων καὶ μεγάλου ἀριθμοῦ γείσων. Θὰ ἦτο ἀσυγχώρητον ἐὰν ἐξηκολούθουν νὰ παραμένουν ἄγνωστα καὶ ἀπερριμμένα, συνεχῶς δὲ φθειρόμενα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ προσκηνίου, ἐφ' ὅσον ἡ ἀναστήλωσις τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου ἐτελεῖτο εἰς τόσον μεγάλην κλίμακα, τὸ δὲ προσκηνίον — οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ ὅλου θεάτρου — θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναλάβῃ τὴν παλαιάν του μορφήν καὶ κυρίως τὴν ἑσίν του ἐν τῷ θεάτρῳ. Βεβαίως δὲ ἡ ἀναστήλωσις δὲν γίνεται μόνον χάριν τῶν σημερινῶν παραστάσεων ἀρχαίου δράματος, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο τὸ μνημεῖον.

Ἡ μνεία τῆς περιπτώσεως τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου εἶναι ἐντελῶς ἄστοχος διότι ἡ ἐπικαλουμένη τὴν περὶ αὐτῆς γνώμη μου ἔγκυρος ἀρχαιολογικὴ πηγὴ φαίνεται παραγνωρίζουσα τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὴν Στοάν τοῦ Ἀττάλου τὰ σωζόμενα ἀρχαῖα μέλη — μὴδὲ τῆς μεγάλης ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐπιστυλίου ἐξαιρουμένης — οὐδόλως ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ νέου εἰς τὴν ἀνακατασκευασθεῖσαν πρόσοψιν, ἐνῶ εἰς τὸ προσκηνίον τῆς Ἐπιδαύρου, διὰ τῆς ἀναστηλώσεώς του, τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, σημαντικώτατα διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς ἐποχῆς των, ἔπαυον πλέον νὰ εἶναι ἄχρηστα μέλη τοῦ πληρέστερον ἐξ ὅλων σωζομένου ἀρχαίου θεάτρου καὶ οὕτω ταῦτα ὅχι μόνον διεσώζοντο ἀπὸ περαιτέρω φθορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀπέκτων τὴν ἀρχικὴν των σημασίαν εἰς τὸ ὅλον οἰκοδόμημα, τὸ ὅποῖον οὕτω ἐγένετο ἀμεσώτερον προσιτὸν εἰς τὸν ἐπισκέπτην.

Εἰς τὴν ἀντίρρῃσιν ὅτι ἡ κιονοστοιχία τοῦ προσκηνίου ἀπομένει ὀρφανή χωρὶς τὸν ὀπισθεν τοῖχον τῆς σκηνῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προεβάλλετο, ἔχω νὰ παρατηρήσω πρῶτον μὲν ὅτι ἡ ἀναστήλωσις θὰ ἐπροχώρει ἀκόμῃ καὶ εἰς τὴν σκηνήν, ὅσον βέβαια τὸ ἐπέτρεπον

οί ἀρχαιολογικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ λόγοι. Ἀλλὰ καὶ μόνη ἡ ἀνεστηλωμένη κιονοστοιχία ἦτο εἰς ὄφελος καὶ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς. Οὐδεὶς ἀρχαῖος ναός, εἰς τὸν ὅποιον ἔχουν διασωθῇ μόνον οἱ κίονες, χωρὶς τοὺς τοίχους τοῦ σκηνοῦ, θεωρεῖται διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀντιαισθητικός, οὐδεὶς δὲ βεβαίως θὰ ἐσκέπτετο, ἐὰν μόνον ἡ κιονοστοιχία τοῦ προσκηνίου εἶχε διασωθῇ, ὡς ἀκριβῶς τὴν ἀνεστηλώσαμεν, ἡ δὲ σκηνὴ εἶχεν ἐντελῶς καταστραφῇ, ὅτι θὰ ἔπρεπεν ἡ μόνη αὕτη διασωθεῖσα κιονοστοιχία νὰ καθαιρεθῇ ὡς αἰσθητικῶς μειονεκτοῦσα. Ἀντιθέτως μάλιστα ὡς γίνεται σαφὲς ἐκ τῆς παρατιθεμένης φωτογραφίας, τὸ ἀνεστηλωμένον προσκηνίον συνέδεεν ἱκανοποιητικώτατα τὰς δύο παρόδους, ἦτοι τὰς δύο ἀπολήξεις τοῦ κοίλου, ὥστε νὰ κλείεται καὶ νὰ ὁλοκληρώνεται ἡ μορφὴ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ νὰ ἐπιτυγχάνεται αἰσθητικῶς πολὺ ἀρτιωτέρα ἢ ἐμφάνισις αὐτοῦ. Οὕτε δὲ νομίζω ὅτι εἶναι ἀντιαισθητικὴ ἡ προβολὴ τῆς ὀρφανῆς αὐτῆς κιονοστοιχίας εἰς τὴν ὑποβλητικὴν γοητείαν τῆς πέριξ φύσεως. Πόσον ἄλλωστε τὰ σημερινὰ αἰσθητικὰ κριτήρια εἶναι ἀστάθμητα δεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σκηνογράφος τῆς Λυρικῆς Σκηνῆς κ. Τσαρούχης παρήγγειλε γύψινον ὁμοίωμα τοῦ καθαιρεθέντος προσκηνίου διὰ νὰ τὸ χρησιμοποίησιν εἰς τὴν σκηνογραφίαν τῆς Ἱηδείας. Ὡστε τὰ ἀσφαλέστερα αἰσθητικὰ κριτήρια, τὰ ὅποια πρέπει νὰ ὀδηγοῦν προκειμένου περὶ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων εἶναι τὰ παρεχόμενα ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν μνημείων. Ὅταν δὲ γίνεται μία παράστασις ἀρχαίου δράματος ἐντὸς ἀρχαίου θεάτρου ἅς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ νομίζω ὅτι οἰαδῇ ποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ πεῖρα καὶ αἱ θεωρίαι τῶν σημερινῶν σκηνοθετῶν, πρέπει αὐταὶ νὰ ὑποταχθοῦν εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ ὄχι ἀντιστρόφως.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων γίνεται νομίζω σαφὲς ὅτι ἡ ἀναστηλωθεῖσα κιονοστοιχία τοῦ προσκηνίου ἀπετέλεσε τὸ ἐξιλαστήριον θῦμα τῶν νεωτέρων περὶ σκηνοθεσίας ἀντιλήψεων, ὡς ἀκριβῶς εἶπον προφορικῶς κατὰ τὴν ἐφετεινὴν λογοδοσίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς 30ῆς Ἀπριλίου. Ὁφείλω δὲ πάντως νὰ βεβαιώσω ὅτι εἰς τὴν καθάρισιν τοῦ ἀναστηλωθέντος προσκηνίου οὐδόλως συνετέλεσεν ἡ ἀνείχθη ὁ Γενικὸς Διευθυντὴς τοῦ Ἑθνικοῦ Θεάτρου κ. Αἰμ. Χουρμούζιος.

Ἐπιθυμῶ ἐν τέλει νὰ παρατηρήσω ὅτι εἰς τὸ μνημονευθὲν ἄρθρον του, ὁ κ. Μπίρης ψέγει καὶ ἄλλα ἔργα ἀναστηλώσεων διὰ τὰ

ὅποῖα εἶμαι ἐπίσης ἐγὼ ὁ ὑπεύθυνος. Ἡ κριτικὴ εἶναι βεβαίως δικαίωμα ἀναφαίρετον παντὸς νομίζοντος ὅτι δικαιούται νὰ τὴν ἀσκῇ, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν αὕτη ἀσκεῖται. Ἐν τούτοις, ἡ ὄψιμος μεταστροφή τῶν κρίσεων τοῦ κ. Μπίρη περὶ τῶν ἀναστηλώσεων, αἵτινες συνεχίζονται καὶ σήμερον ὑπὸ τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖον ἐγὼ εἰσήγαγον, εὐρίσκεται ὡς πᾶς πᾶσι εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κρίσιν τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης, αἵτινες καὶ μοῦ ἀρκοῦν».

ΠΕΡΙ ΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΔΑΥΡΙΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ

«Κύριε Διευθυντά,

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου, τὸ ὁποῖον ἔθιξεν εἰς τελευταίαν του ἐπιστολὴν, δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν ἐφημερίδα ὑμῶν, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ὁρλάνδος, εἶμαι ἐξουσιοδοτημένος παρὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως νὰ ἀνακοινώσω εἰς ὑμᾶς τὰ κάτωθι:

α) Τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον εἶχεν ἐγκρίνει πράγματι κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδάουρου. Ἡ ἀπόφασις ὅμως αὕτη, ληφθεῖσα ἄνευ τῆς προσαγωγῆς μελετῶν, σχεδίων κλπ., περιωρίσθη ἀπλῶς εἰς τὴν ἀναγραφὴν τοῦ τίτλου μόνον τοῦ ἐγκριθέντος ἔργου (Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως θεάτρου Ἐπιδάουρου). Τοῦτο ἄλλωστε συνέβαινε κατὰ κανόνα καὶ ἐὰν ἀκόμη ἐπρόκειτο περὶ σοβαρῶν ἐπεμβάσεων εἰς μνημεῖα ἀποτελοῦντα σταθμοὺς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ὡς εἶναι τὸ θέατρον τῆς Ἐπιδάουρου. Ἦδη μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἐσχάτως μεταβολὴ τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων, ἐθεσπίσθη, ὡς ὑποχρεωτικὴ, ἡ προσαγωγὴ πρὸς ἔγκρισιν μελετῶν, προσχεδίων, σχεδίων, λεπτομερειῶν κλπ., ἐπίσης δὲ καὶ ὁ καθορισμὸς ὑπευθύνων διὰ τὴν παρακολούθησιν ἐκάστου ἔργου ἐπιστημόνων καὶ ἀνωτέρων τεχνικῶν.

β) Ειδική απόφασις τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου διὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου δὲν εἶχε ληφθῆ, οὐδὲ εἰσῆχθη ποτὲ πρὸς συζήτησιν τοιοῦτον θέμα.

γ) Τὸ σημερινὸν Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον ἡσχολήθη μὲ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ἐν λόγῳ προσκηνίου κατόπιν παρατηρήσεων μελῶν του, ἀναφερομένων εἰς τὴν οὐχὶ εὐάρεστον ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν ἐνεποίησεν εἰς αὐτὰ ἡ πραγματοποιηθεῖσα ἀποκατάστασις τῆς κιονοστοιχίας. Ἡ γενομένη συζήτησις περιστράφη εἰς τὰ σχετικὰ μορφικά, χρονολογικά καὶ αἰσθητικά προβλήματα τοῦ ἔργου καὶ ἀπεφασίσθη ἡ ἀποστολὴ κλιμακίου τοῦ Συμβουλίου ἐπὶ τόπου διὰ νὰ κρίνῃ ἐπὶ τῶν ἀναφύοντων ζητημάτων καὶ νὰ εἰσηγηθῇ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὸ Συμβούλιον.

δ) Τὸ κλιμάκιον μεταβὰν εἰς Ἐπίδαυρον ἀπεφάσισεν ὁμοφώνως νὰ εἰσηγηθῇ τὴν καθάιρεσιν τῆς κιονοστοιχίας, κυρίως διότι κατὰ τὴν γνώμην του τὸ ἔργον ἐνεφάνιζε τὰ ἐξῆς βασικά μειονεκτήματα:

Τὰ ὑπάρχοντα ὀλίγα τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ προσκηνίου, παρῆχον μὲν στοιχεῖα διὰ γραφικὴν ἢ ἔστω καὶ πλαστικὴν ἀναπαράστασιν πρὸς χρῆσιν τῶν μελετητῶν, δὲν ἦσαν ὅμως ἀρκετὰ διὰ μίαν ἀναστήλωσιν ὅπως τουλάχιστον τὴν ἐννοεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη. Κατ' ἀνάγκην ἡ ἀποκατάστασις τοῦ προσκηνίου, ἐπιχειρουμένη θὰ ἐλάμβανεν, ὡς ἔλαβεν ἄλλως τε, περὶ σσότερον τὸν χαρακτῆρα ἀνακατασκευῆς μὲ κυριαρχούσας τὰς ἀπομιμήσεις τῶν ἐλλειπόντων πλειόνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μεθ' ὧν τῶν συμπαρομαρτούντων μορφικῶν καὶ ἄλλων μειονεκτημάτων. Ἐπίσης ἡ ἀνακατασκευασθεῖσα κιονοστοιχία ἄνευ τῶν τοίχων καὶ λοιπῶν κατασκευῶν, πρὸς τὰς ὁποίας συνεδύαζετο ἀρχικῶς, ἐνεφάνιζεν οὐχὶ εὐχάριστον καὶ ἀκατανόητον ἀρχιτεκτονικῶς ὄψιν, συμβάλλουσαν δυσμενῶς εἰς τὴν ἐντύπωσιν τοῦ συνόλου τοῦ θεάτρου. Ἡ προταθεῖσα πρὸς κολασμὸν τοῦ κακοῦ ἐπέκτασις τῆς ἀναστηλώσεως καὶ εἰς τὴν σκηνὴν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ κλιμακίου, οὐδὲν ἄλλο ἀποτέλεσμα θὰ εἶχε, πλὴν τῆς ἐπαυξήσεως τῶν ἀνεπιθυμητῶν νέων κατασκευῶν. Ἡ προσθήκη τὸ πολὺ ἐνὸς δόμου εἰς τοὺς ὑπάρχοντας θὰ ἦτο χρήσιμος διὰ τὴν προφύλαξιν τῶν ὑπαρχόντων ἀρχαίων δόμων.

ε) Περὶ δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας θὰ ἐδημιούργει ἡ παραμονὴ τῆς ἀνακατασκευασθείσης κιονοστοιχίας εἰς τὰς παραστάσεις τὰς δι-

δομένας εἰς τὸ θέατρον, παρεμπιπτόντως μόνον ἡσυχολήθη τὸ Συμβούλιον καὶ τὸ κλιμακίον του. "Ὡστε δὲν εὐσταθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ ἀνακατασκευασθεῖσα κιονοστοιχία ἐθυσιάσθη εἰς τὰς νέας σκηνογραφικὰς ἀντιλήψεις. "Αλλως τε, ἐὰν τοῦτο ᾗτο τὸ θέμα οὐδεμία ἀνάγκη μεταβάσεως ἐπὶ τόπου τοῦ κλιμακίου θὰ ὑπῆρχε, διότι τὸ πρόβλημα τῆς ἐπαρκείας ἢ μὴ τοῦ ἐναπομείναντος χώρου διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν σκηνικῶν θὰ ἠδύνατο νὰ λυθῇ ἐπὶ τοῦ σχεδίου ἀπλῶς τοῦ θεάτρου, τῇ βοηθείᾳ ἑνὸς ὑποδεκαμέτρου.

στ) Τὸ ζήτημα δὲν ἐπανεισήχθη εἰς τὴν ὀλομέλειαν τοῦ Συμβουλίου, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως, βασισθεῖσα εἰς τὴν κατηγορηματικὴν γνώμην τοῦ κλιμακίου καὶ τὰς προκαταρκτικῶς γενομένας συζητήσεις εἰς τὸ Συμβούλιον, προέβη εἰς τὴν καθαίρεσιν τοῦ ἀνακατασκευασθέντος μέρους. Ἡδη, τὸ Συμβούλιον ἐπελήφθη τῆς ὑποθέσεως καὶ ὁμοφώνως ἐνέκρινε τὴν γενομένην καθαίρεσιν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι εἰς τὴν ὅλην διαχείρισιν τοῦ θέματος οὐδεμία ἀπολύτως ὑποχώρησις ἔγινεν ἔναντι οἰουδήποτε καὶ ὅτι αἱ γενομέναι ἐνέργειαι ἐβασίσθησαν ἐπὶ κρίσεων σαφῶς καὶ συγκεκριμένως ἡτιολογημένων.

Ἐπιπροσθέτως ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς γενομένης ἀνακατασκευῆς τῆς κιονοστοιχίας ὡς 'δοκιμῆς', δὲν εὐσταθεῖ οὔτε ἐπιστημονικῶς, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄλλως. Πολὺ περισσότερον δὲν εὐσταθεῖ ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων δοθεῖσα αἰτιολόγησις τοῦ χαρακτηρισμοῦ τούτου ὡς ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν 'ἀμβλυνσιν' τῆς δῆθεν κακῆς ἐντυπώσεως, τῆς προκληθείσης ἐκ τῆς καθαιρέσεως τῆς κιονοστοιχίας. Κακὴ ἐντύπωσις ἀσφαλῶς θὰ ἐδημιουργεῖτο ἐὰν διετηρεῖτο εἰς τὴν θέσιν του τὸ ἀνακατασκευασθὲν μέρος καὶ πρὸ πάντων ἐὰν ἐπηυξάνοντο, ὡς ὑπῆρχε πρόθεσις, αἱ νέαι κατασκευαί».

ΠΡΟΕΚΛΗΘΗΣΑΝ ΟΝΤΩΣ
ΑΝΕΠΑΝΟΡΘΩΤΟΙ ΖΗΜΙΑΙ ΚΑΤΑ ΤΑΣ
ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ;

Τὰ δύο κείμενα ποὺ ἀναδημοσιεύουμε στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου ἀπὸ τὴν «Καθημερινή» 29 Δεκεμβρίου 1964, τοῦ Πατρόκλου Καραντινοῦ καὶ τοῦ Νικολάου Κοντολέοντος, εἶναι λίγα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δημοσιευμάτων στὶς ἐφημερίδες τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1964 καὶ ὀλόκληρου τοῦ 1965, γιὰ τὸ «Ζήτημα τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως» (*Ἡ περιπέτεια τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, ὁ.π. 150-159), ποὺ ξέσπασε μάλιστα ὁ τότε Ὑφυπουργὸς Προεδρίας ἔθεσε σὲ διαθεσιμότητα, μὲ πράξη τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, τὸν Διευθυντὴ Ἀναστηλώσεως Εὐστάθιο Στίκα. Τὸ ζήτημα πῆρε ἀμέσως πολιτικὴ χροιά καὶ ξέφυγε ἀπὸ τὸν σωστὸ δρόμο του, ποὺ ἦταν ἡ ἐπιστημονικὴ κριτικὴ τῶν ἀναστηλώσεων στὴν Ἑλλάδα.

«Ἀξιότιμε κύριε Διευθυντά,

Εἰς καθημερινὰς ἐφημερίδας τῆς 25ης Δεκεμβρίου ἐ.ἔ. ἐδημοσιεύθη ἡ εἰδησις περὶ ἐξαμήνου διαθεσιμότητος τοῦ Διευθυντοῦ τῶν Ἀναστηλώσεων κ. Εὐστ. Στίκα διὰ διαφόρους λόγους, εἰς τῶν ὁποίων, ὅστις καὶ μὲ ἀναγκάζει νὰ γράψω τὴν παροῦσαν, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Ὑφυπουργοῦ τῆς Προεδρίας Κυβερνήσεως καὶ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου υἱοθέτησις καταγγελιῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ἄναστηλώσεις εἰς ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ἔχουν ἐπιφέρει ἀνεπανορθώτους ζημίας αἱ ὁποῖαι ὑπερβάλλουν τὰς δυσμενεῖς ἐπιδράσεις χιλιετηρίδων. Οἱ κακὲς συνέπειες θὰ ἐξαφανισθοῦν μόνον ὅταν ἐξαφανισθῇ καὶ τὸ μνημεῖον. Μεταξὺ τῶν ἑθμάτων τῆς ἐγκληματικῆς αὐτῆς ἀμελείας ὑπῆρξαν, ὡς χαρακτηριστικῶς σημειώνεται, ὁ ναὸς τῆς Ἀφαίας εἰς τὴν Αἴγιναν, ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος εἰς τὸ Σούνιον, τὸ Ὠδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου, ἡ Μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ κ.π.ᾶ.

Αἱ καταγγελίαι αὗται υἱοθετοῦμεναι ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τῆς Ἑλλάδος ἐν ἐπισήμῳ αὐτῆς πράξει, δημιουργοῦσιν ἄκρως σοβαρὸν ζήτημα, οὐχὶ δὲ μόνον Ἑλληνικόν. Τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἀποτελοῦν τὸν μέγιστον θησαυρὸν τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ Ἑθνους

ἡμῶν, ἥτις εἶναι κύριον πνευματικὸν ἀγαθὸν καὶ ὁλοκλήρου τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ἡ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ἀποδοχὴ τῶν καταγγελιῶν, ὅτι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος καταστρέφονται ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων αὐτῆς ὑπηρεσιῶν περισσότερον ἢ ὅσον κατεστράφησαν ταῦτα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν διαρρευσασῶν χιλιετηρίδων, εἶναι εὐλογον νὰ ἐμβάλῃ εἰς ζωηράν ἀνησυχίαν ὅχι μόνον τὴν Ἑλληνικὴν ἀλλὰ καὶ τὴν διεθνῇ κοινὴν γνώμην τὴν ἐνδιαφερομένην διὰ τὰ πνευματικὰ ζητήματα.

Ἀναλογιζόμενος τὴν βαρυτάτην εὐθύνην μου διὰ τὰς 'καταστροφὰς' ταύτας, ἀφ' οὗ ὁλόκληρος ἡ ἐπιστημονικὴ μου σταδιοδρομία εἶναι κυριώτατα συνδεδεμένη μετὰ τὸ ἔργον τῶν ἀναστηλώσεων, θεωρῶ ὑποχρέωσίν μου νὰ προβῶ δημοσίᾳ εἰς ὠρισμένας ἀνακοινώσεις, συντομώτατα δέ, διότι ἐκάστη τῶν γενομένων ἀναστηλώσεων ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν μακροτάτην πραγματείαν, μὴ δυναμένην ν' ἀντικατασταθῇ δι' ἐνὸς προχείρου αἰσθητικοῦ ἀφορισμοῦ.

1) Τὸ ἔργον τῶν ἀναστηλώσεων ἤρχισεν εἰς τὴν Ἑλλάδα εὐθύς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, μετὰ τὸν σκοπὸν τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τῆς οἰκτρᾶς ὀψεως, τὴν ὁποίαν παρυσίαζον ταῦτα κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ ἀγῶνος. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης εἶναι τὸ χαρακτηριστικώτατον καὶ πρῶτον παράδειγμα μιᾶς πραγματικῆς ἀναστηλώσεως γενομένης τὸ 1835.

2) Οἱ ἀφ' ἐαυτῶν προβληθέντες σκοποὶ τῶν 'ἀναστηλώσεων' ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦσαν ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀπελευθέρωσις τοῦ μνημείου ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν, ὅσαι ἡλλοίωνον ἢ ἡμπόδιζον τὴν θέαν καὶ μελέτην αὐτοῦ, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἡ στερέωσις καὶ ἡ συντήρησις του.

3) Αἱ νεώτεραι προσθῆκαι ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε ἐπιλαμβανόμενων τῆς 'ἀναστηλώσεως' τῶν μνημείων ἐξεκίνουν κατὰ κύριο λόγον ἐκ τῶν ἀναγκῶν τῆς στερεώσεως καὶ τῆς συντηρήσεως, τὰς ὁποίας ἐσκόπουν νὰ ἐξυπηρετήσουν.

4) Εἰς ὅσας περιστάσεις ἦτο ἀνάγκη, πρὸς ἀποκατάστασιν πληρεστέρας ὀψεως τοῦ μνημείου, νὰ συμπληρωθῶσιν ἐλλείποντα τμήματα αὐτοῦ, ἡ ἀποκατάστασις αὕτη οὐδέποτε ἡλλοίωσεν τὴν ὄψιν τοῦ μνημείου, καταβαλλομένης μόνον προσπαθείας ἵνα τὸ ἀρχαῖον μνημεῖον μὴ ὁμιλῇ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὴν νεφελῶδη γλῶσσαν τοῦ ἀδιαγνώστου ἐρειπίου.

5) Ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου καὶ μὲ τὴν βαθυτέραν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας τέχνης τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ἡ σύγχρονος ἀρχαιολογία αἱ ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἔλαβον οὕτως μίαν σημαντικὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ὁποίαν δὲν παρέλειψε νὰ ἐξάρῃ δεόντως καὶ μὲ τὸν ἐπισημότερον τρόπον τὸ διεθνὲς κοινὸν τῶν εἰδικῶν.

6) Χωρὶς οὐδόλως νὰ ἐπιθυμῶ νὰ μειώσω τὴν ἰδικήν μου εὐθύνην διὰ τὰς ἀναστηλώσεις, εἶναι ἀνάγκη νὰ τονισθῇ, ὅτι οὐδεμία ἀναστηλωτικὴ ἐργασία ἔχει γίνεαι ἄνευ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ ἐκάστοτε Ὑπουργοῦ, καθόσον δὲ γνωρίζω, τὸ αὐτὸ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον νὰ γίνεται.

7) Ἡ ὑπὸ τοῦ διαδόχου μου ἀκολουθουμένη μέθοδος τῶν ἀναστηλώσεων εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑπ' ἐμοῦ ἐπὶ ἡμῖσι σχεδὸν αἰῶνα ἀκολουθηθεῖσα, πολλαὶ δὲ τῶν ἐν τῇ δημοσιεύσει τῶν ἐφημερίδων ἀναγραφομένων ἐργασιῶν ἐγένοντο κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τὴν ἰδικήν μου ἀκόμη διεύθυνσιν, ὡς π.χ. τῆς Ἀφάιας, τοῦ Σουνίου, τοῦ ὅς. Λουκᾶ κλπ.

Εἶναι φανερόν, κατόπιν τῶν λεχθέντων, ὅτι ἡ υἱοθέτησις ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως τῶν κατὰ τῶν ἀναστηλώσεων καταγγελιῶν ἀποτελεῖ κυρίως καταδίκην τῆς ἀπὸ μακροῦ ἐφαρμοζομένης μεθόδου.

Ἀλλὰ, παρὰ τὸν βαθύτατον σεβασμὸν μου πρὸς τὸ ὑπουργικὸν ἄξιωμα, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ εἶπω ὅτι ἡ ἀτομικὴ γνώμη τοῦ Ὑπουργοῦ — ἀνεξαρτήτως προσώπου — δὲν εἶναι τὸ ἀρμόδιον διαστήριον διὰ τὴν τοιαύτην καταδίκην.

Τὸ πλανᾶσθαι εἶναι βεβαίως ἀνθρώπινον καὶ εἶναι δυνατόν ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν ἠκολούθησα ἢ ἀνέπτυξα, μέθοδος ἀπολύτου σεβασμοῦ τοῦ μνημείου, ὁμοία δὲ ἀλλὰ πολὺ συντηρητικωτέρα τῆς ἐφαρμοζομένης ἐν Ἰταλίᾳ καὶ πανταχοῦ τοῦ κόσμου, νὰ μὴ εἶναι ἡ ὀρθή. Ἀλλ' εἶναι τοσοῦτον μεγάλης σημασίας τὸ ἀνακῦπτον πρόβλημα, ὥστε εἶναι ἀνεπίτρεπτον νὰ λαμβάνωνται ἐπ' αὐτοῦ ἀποφάσεις ἐν τοσαύτῃ σπουδῇ. Εἶναι ἀνάγκη προηγουμένως νὰ ἀκουσθῶσι καὶ νὰ ἐξονυχισθῶσι αἱ γνῶμαι τῶν δυναμένων νὰ ἔχουν λόγον ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ μόνον μετὰ σοβαρὰν καὶ ἐμπερίστατον συζήτησιν ἐν τῇ ὁποίᾳ ἕκαστος θ' ἀναλάβῃ τὰς εὐθύνas του, νὰ ληφθῶσι ἀποφάσεις τόσον θεμελιώδους σημασίας.

Αἱ ἀναφερόμεναι καταγγελίαι, προτοῦ ἀποτελέσουν τὴν δικαιολογίαν τῆς καταδίκης τῆς παρ' ἡμῖν καὶ πανταχοῦ τοῦ πολιτι-

σμένου κόσμου εφαρμοζομένης μεθόδου αναστηλώσεων, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλεγχθῶσιν ἀρμοδίως.

Υ.Γ.: Ἐγγραψα τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι ἡ σοβαρότης τῶν καταγγελιῶν δὲν εἶναι τόση ὅση ἡ τῆς ἀναφερομένης ὅτι τὸ Καθολικὸν τῆς Ν. Μονῆς Χίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως τῶν ψηφιδωτῶν εἶναι... ἐτοιμόρροπον ἢ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παναξιότησσας ἐβλάβη ἀνεπανορθώτως διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως μερικῶν ἐφθαρμένων ἑλληνικῶν κεραμίδων τῆς στέγης δι' ἄλλων ἑβζαντινοῦ τύπου πρὸς παρεμπόδισιν τῆς εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ ἄλλων ὁμοίων».

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας. Διακρίνονται τὰ σιδερένια στεφάνια γιὰ τὴν προσωρινὴν στερέωση τῶν κιόνων (φωτ. DAI Athen).

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Τὸ κείμενο τοῦ Πατρόκλου Καραντινοῦ, κοσμήτορα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκε, δημοσιεύτηκε στὶς 3 Ἰανουαρίου 1965 στὴν ἐφημερίδα «Τὸ Βῆμα».

Ἡ προστασία καὶ ἡ διαφύλαξη τῶν ἀρχαίων μνημείων μας, πού μαρτυροῦν τὴν δημιουργικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου στὴν μακρά-ωνη ἱστορία του, τόσο ζωτικὴ ἀνάγκη γιὰ τὴν χώρα μας, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὁλόκληρο τὸν πολιτισμένο κόσμο, εἶναι μιὰ παλαιὰ καὶ μεγάλη ὑπόθεση, ἓνα μεγάλο ἐθνικὸ θέμα, πού δυστυχῶς δὲν βρῆκε, τόσα χρόνια, τὸν σωστό του δρόμο.

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἀσχοληθήκαμε μὲ τὸ θέμα αὐτό. Καὶ πολὺ παλαιότερα ἀκόμα, ὅταν νεαροὶ τελειόφοιτοι τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς, ξεσηκωθήκαμε μὲ τὴν ἡγεσία τῶν δασκάλων μας, τοῦ Πικιώνη καὶ τοῦ Γάλλου Ἐμπράρ, γιὰ νὰ σωθῇ ἡ Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν καταστροφὴ μὲ τὴν ἀνέγερση ἀπέναντι ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου, Δικαστικοῦ Μεγάρου, ἐνὸς τεράστιου, ὅπως ἔδειχναν τὰ σχέδια, βάρβαρου καὶ κούφιου ἔργου. Ἀπὸ τότε πολλὲς φορὲς μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἀντιδράσουμε σὲ ἀνάλογες καταστρεπτικὲς γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἐνέργειες, τὶς περισσότερες, δυστυχῶς, φορὲς χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Εἶναι μιὰ ἱστορία πού ἐλπίζω σύντομα νὰ μᾶς δοθῇ ἡ εὐκαιρία διεξοδικώτερα νὰ ἀναπτύξουμε (καθὼς καὶ τὸ θέμα τῶν Μουσείων στὴν χώρα μας), ὅπου βλέπει κανεὶς μὲ λύπη του τὴν ἄκρα σιωπὴ καὶ ἀδράνεια τῶν ὑπευθύνων πού εἶναι ἐντεταλμένοι γιὰ τὴν διαφύλαξη τῶν μνημείων μας, σιωπὴ πού ταράζεται μὲ τὴν μοναδικὴ σχεδὸν φωνὴ διαμαρτυρίας, τὴν φωνὴ μας, τὴν φωνὴ τῶν ἀρχιτεκτόνων, πού εἴτε σὰν ἄτομα, εἴτε σὰν τάξεις πνευματικῶν στελεχῶν τῆς κοινωνίας μὲ συνείδηση εὐθύνης, διαμαρτυρηθήκαμε πάντοτε γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς μεγάλης κληρονομιάς τῶν πατέρων μας, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς θαυμασίας καὶ εὐλογημένης αὐτῆς γῆς πού ζοῦμε.

Εἰδικώτερα γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀναστηλώσεων καὶ τῶν ἀνακατασκευῶν τῶν ἀρχαίων μας μνημείων γράψαμε πρὶν ἄρκετὰ χρόνια ἓνα ἄρθρο στὴν «Ἀρχιτεκτονική», στὸ ὁποῖο τονίζαμε τὸ μεγάλο κίνδυνο

τῆς καταστροφῆς τους, ἀπὸ ἀνάλογες ἀπαράδεκτες κατὰ τὴν γνώμη μας ἐπεμβάσεις. Ἐγγραφα τότε: «Ὁ ἄνθρωπος ἀντικρύζοντας τὸ παρὸν καὶ σχεδιάζοντας τὸ μέλλον, ἔχει ἀνάγκη τὶς περισσότερες φορές νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὸ παρελθόν, γιὰ νὰ χαράξῃ τὴν πορεία του καὶ νὰ στερεώσῃ τὸ σκελετὸ τῆς ἐρευνητικῆς καὶ ἀνήσυχης σκέψης του. Ἡ προστασία καὶ ἡ ἀξιοποίηση τῶν ἱστορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν εἶναι ἀπὸ τὶς κυριώτερες φροντίδες κάθε πολιτισμένης χώρας, ἰδιαίτερα δὲ γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν μακραίωνη καὶ πολυτάραχη ἱστορία της, τὸ θέμα αὐτὸ παίρνει σὲ ἑκτασὴ καὶ σοβαρότητα ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία».

Στὸ σταυροδρόμι αὐτὸ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης μεγάλοι πολιτισμοὶ ἄνθησαν καὶ ἄφησαν πλῆθος μνημείων. Εἶναι ἡ μεγάλη κληρονομιά τῆς χώρας μας, ποὺ παιδεύτηκε, ἀγωνίστηκε καὶ δημιουργήσε ἔργα ὑψηλά, κληρονομιά ποὺ δείχνει τὸ δρόμο μιᾶς ζωντανῆς καὶ δημιουργικῆς πορείας.

Ὅλα αὐτὰ τὰ σημαντικὰ γεγονότα πρέπει νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴν σύγχρονη ζωὴ μας, νὰ τὴν πλουτίσουν καὶ νὰ τὴν διδάξουν, γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ζωντανὴ ἐκείνη συνέχεια, ἡ ὁποία δημιουργεῖ μὲ τοὺς ἀπαραίτητους μετασχηματισμοὺς καὶ ἐξελίξεις τὴν ἀληθινὴ παράδοση ἑνὸς ἔθνους καὶ καθορίζει τὰ κύρια καὶ ἰδιότυπα χαρακτηριστικά του.

Τὸ θέμα τῆς προστασίας καὶ ἀξιοποίησης τοῦ ἱστορικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ μας παρελθόντος πρέπει νὰ καλύπτῃ ἕνα μεγάλο τομὲα τῆς σύγχρονης μας παιδείας. Εἶναι ἕνα δύσκολο θέμα. Πολλὰ πράγματα πρέπει νὰ συζητηθοῦν, γιὰτὶ νομίζω πὼς μιὰ μεγάλη σύγχυση μᾶς κατέχει.

Εἰδικώτερα γιὰ τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα καὶ τὰ μνημεῖα περασμένων ἐποχῶν θὰ πρέπει νὰ καθορίσουμε τὴν θέση τους μέσα στὴν σύγχρονη ζωὴ. Εἶναι νεκρὰ κατάλοιπα πολιτισμῶν ποὺ πέρασαν ἢ ζωντανὰ στοιχεῖα ποὺ πλουτίζουν τὴν ζωὴ καὶ τὴν μορφὴ τῶν πόλεων μας μὲ τὴν γόνιμη πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ τους ἀκτινοβολία;

Πολλοὶ πιστεύουν τὸ πρῶτο κι' αὐτὸ στάθηκε ἀφορμὴ νὰ καταστραφοῦν πολλὰ ἀξιόλογα μνημεῖα μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι ἐμποδίζουν τὴν ἐξέλιξη τῶν πόλεων ἢ ὅτι εἶναι περιττὸ νὰ ἀσχολούμεθα μὲ τὴν διατήρησή τους. Δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν ὅτι ἱστορία καὶ τέχνη εἶναι μεγάλα κεφάλαια γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν διαμόρφωση τῶν

πόλεων και ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντιδικία τοῦ σήμερα μὲ τὸ χθές, ἀλλὰ συνθετική συνέχεια ἐνὸς ταιριασμένου, ἀκόμα καὶ στὶς ἀντιθέσεις του, πάντοτε ἐν ἐξελίξει ζωντανοῦ ὁργανισμοῦ ὅπως εἶναι μία πόλη.

Καὶ ἄλλοι ὅμως ποὺ πιστεύουν στὴν προστασία καὶ ἀξιοποίηση τῶν καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν τῶν περασμένων, φθάνουν καὶ αὐτοὶ τὶς περισσότερες φορές στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, γιατί νομίζουν ὅτι ἀξιοποίηση εἶναι ἡ παράνομη συμπλήρωση-ἀνακατασκευὴ ἢ ἑνας δῆθεν ἐξωραϊσμός (ἀπαράδεκτη ἐμπορεία πνευματικῶν ἀξιῶν, φτηνὸ τουριστικὸ πνεῦμα) ποὺ ἔχουν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν καλλιτεχνική καὶ ἱστορική παραμόρφωσή τους, ἀφοῦ μὲ τὶς ἐπεμβάσεις αὐτὲς παύουν νὰ εἶναι τὰ αὐθεντικά καὶ σεβάσμια μνημεῖα τῶν ἐποχῶν ποὺ τὰ δημιουργήσαν.

Ἡ ἐπίγνωση τῆς μεγάλης σημασίας ποὺ ἔχει γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνική μας κληρονομιά, ἐπιβάλλουν τὴν διαφύλαξή της καὶ τὴν προστασία της ἀπὸ κάθε κακοποίηση.

Ἐνα ἀρχαῖο μνημεῖο εἶναι μιὰ ἐντονη ἔκφραση ζωῆς τῆς ἐποχῆς ποὺ τὸ δημιούργησε, τοῦ χρόνου ποὺ πέρασε καὶ τῶν γεγονότων ποὺ ἔζησε στοὺς αἰῶνες ποὺ ὑπάρχει. Δὲν εἶναι ἓνα οὐδέτερον ἀντικείμενο ποὺ ξαναγίνεται, ἀλλὰ μιὰ μορφή μὲ συμπυκνωμένη ἔννοια μακρᾶς καὶ πλούσιας ζωῆς, ποὺ δὲν ξαναζιέται. Πῶς λοιπὸν μπορούμε ἐμεῖς νὰ τὰ ξαναχτίσουμε χωρὶς τὴν θερμουργὸ πνοή ποὺ τὰ δημιούργησε, χωρὶς ἱστορία, χωρὶς χρόνο; Ἀλλὰ καὶ γιὰ ποιοὺ λόγους;

Τί νόημα ἔχει νὰ χτίζουμε καινούργια τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, παραμορφώνοντας τὰ ἐρείπιά τους, ποὺ εἶναι μιὰ ἀναμφισβήτητη ἱστορική καὶ καλλιτεχνική πραγματικότης, γιὰ νὰ τὰ ἀντικαταστήσουμε μὲ τὰ ψυχρὰ καὶ κενὰ ὁμοιώματά τους;

Ἐχουμε τόσο σύγχρονα ζωτικὰ προβλήματα νὰ ἀντιμετωπίσουμε, ὥστε δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐξαντλοῦμε τὴν δραστηριότητά μας σὲ ἔργα χωρὶς περιεχόμενο. Ἀλλωστε διαθέτουμε σήμερα τόσα μέσα (μουσεῖα, βιβλία, σχέδια, προπλάσματα) γιὰ νὰ μελετήσουμε καὶ νὰ ὁραματισθοῦμε τοὺς ἀρχαίους αὐτοὺς πολιτισμοὺς μὲ βάση τὰ αὐθεντικά στοιχεῖά τους, ἄλλοτε καλὰ διατηρημένα, ἄλλοτε ἐρείπια, χωρὶς τὸ ἐνδιάμεσο ξερῶν κατασκευῶν καὶ ἀνούσιων σκηνογραφιῶν.

Μετά τὴν γενικὴ αὐτὴ θεώρηση τοῦ θέματος ἃς ξανάρθουμε στὴν τελευταία ἐνέργεια τοῦ κ. ὑφυπουργοῦ Προεδρίας Κυβερνήσεως ποὺ ἀφορᾷ τὸ ἔργο τῆς Δ)σεως ᾿Αναστηλώσεων. Καλεῖται ὁ ὑπεύθυνος δ)ντῆς ᾿Αναστηλώσεων νὰ δώσῃ λόγο τῶν πράξεών του καὶ πρέπει νὰ δώσῃ, γιατί ἀναμφισβήτητα δὲν ἀντιμετωπίσθηκε μὲ τὴν ἀπαιτούμενη σοβαρότητα καὶ ἐπιστημονικὴ μελέτη τὸ σύνθετο καὶ εὐαίσθητο θέμα τῶν ἀναστηλώσεων τῶν ἀρχαίων μνημείων, ποὺ προχώρησε πολλὰς φορές σὲ ἀνακατασκευὲς καὶ ἀπαράδεκτες προσθῆκες, ποὺ ἀποτελοῦν κατὰ τὴν γνώμη μας ὄχι διαφύλαξη, ἀλλὰ βιασμό καὶ παραμόρφωση τῶν μνημείων καὶ παραποίηση τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐνέργεια λοιπὸν τοῦ κ. ὑφυπουργοῦ ἦταν ἀπαραίτητη καὶ κατεπείγουσα γιατί κάποτε πρέπει νὰ καταλάβουν οἱ ἀρμόδιοι (ὅσοι φυσικὰ δὲν τὸ ἔχουν ἀντιληφθῇ), ἰδίως οἱ κατέχοντες ἀνώτερες καὶ ἀνώτατες θέσεις, στελέχη τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ, τίς ἐπηρεζήμενες εὐθύνες τους, καὶ οἱ ὅποιοι μέχρι σήμερα ἀνεξέλεγκτα ἐνεργοῦν μὲ τὴν παρουσία Συμβουλίων τὰ ὅποια, ἐνῶ ὀφείλουν νὰ εἶναι ὑπεύθυνα σώματα ἐποπτείας καὶ ἐλέγχου, ἔχουν καταντήσῃ ἄβουλα ὄργανά τους.

Πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικώτερη καὶ μεγάλῃ εὐθύνῃ τῆς Ὑπηρεσίας ᾿Αναστηλώσεων μεγάλῃ εὐθύνῃ γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν μνημείων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων βαραίνει καὶ τὴν Γενικὴ Διεύθυνση ᾿Αρχαιοτήτων καὶ ᾿Αναστηλώσεων, καθὼς καὶ τὸ ἀρμόδιο νὰ ἐποπτεύῃ καὶ ἐλέγχῃ ᾿Αρχαιολογικὸ Συμβούλιο, γιὰ τοὺς ἐξῆς κυρίως λόγους:

Πρῶτον: Γιὰ τὴν ἔγκριση μεγάλων καὶ πολλῶν προγραμμάτων ἀναστηλώσεων μνημείων χωρὶς σοβαρὲς ἐπιστημονικὲς μελέτες, χωρὶς κατάλληλη ὀργάνωση καὶ τὸ ἀπαιτούμενο εἰδικὸ ἀνώτερο καὶ κατώτερο τεχνικὸ προσωπικό.

Δεύτερον: Ἐνέκρινε ἢ ἐπέτρεψε ἀπαράδεκτες ἀνακατασκευὲς ἀρχαίων μνημείων καί,

Τρίτον: Γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐνεργητικῆς καὶ σθεναρῆς ἀντίδρασης σὲ πολλὰς ἀταίριαστες καὶ καταστρεπτικὰς γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἐπεμβάσεις, ποὺ μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε σὰν μειωμένη συνείδηση εὐθύνῃς, ἢ ὄχι ἀδιαφορία.

Διάβασα ἀκόμα τὸ γράμμα τοῦ ᾿Ακαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητοῦ κ. ᾿Α. ᾿Ορλάνδου ὁ ὅποιος, ὑπερασπίζοντας τὰ ἔργα τῶν ἀναστηλώσεων καὶ ἀνακατασκευῶν τῶν μνημείων γιὰ τὰ ὅποια σὲ μεγάλο

βαθμό είναι υπεύθυνος, όπως άλλωστε με παρρησία αναγνωρίζει, ζητᾷ ἀναλυτικὰ καὶ υπεύθυνα στοιχεῖα ποὺ δίδονται ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις ποὺ δημοσιεύθηκαν καὶ ποὺ ἀσφαλῶς εὐκόλα μποροῦν νὰ συμπληρωθοῦν.

Μὲ μεγάλη μου λύπη εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ δηλώσω ὅτι ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀ. Ὀρλάνδος ποὺ ὑπῆρξε καὶ καθηγητῆς μου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικώτερο ἐπιστημονικὸ ἔργο του, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχω εἰδικώτερα τὴν ἀρμοδιότητά νὰ κρίνω υπεύθυνα, στοὺς δύο μεγάλους τομεῖς τῆς δραστηριότητάς του, δηλαδή στὸ θέμα τῶν ἀναστηλώσεων τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ στὸ θέμα τοῦ ἐλέγχου τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἔργων (ὅπου στὸ τελευταῖο, ἀναρμόδια, ἀναμίχθηκαν καὶ αὐτὸς καὶ ὁ διάδοχός του) ἐχάραξε δρόμους ἐσφαλμένους καὶ ἀναμφισβήτητα ἔβλαψε, ὅσο καὶ ἂν ὁ ἴδιος ὁμιλεῖ γιὰ διεθνεῖς ἀναγνωρίσεις, οἱ ὁποῖες ἴσως νὰ ἀναφέρονται σὲ ὠρισμένα παραδείγματα καὶ ποὺ ὅμως δὲν μποροῦν γιὰ μᾶς νὰ ἀποτελέσουν ἀσφαλῆ τεκμήρια γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

Τὸ πρῶτο καὶ κύριο στοιχεῖο εἶναι ἡ θέση ποὺ πρέπει νὰ πάρουμε μπροστὰ σ' ἓνα μνημεῖο. Καὶ αὐτὴ εἶναι ὁ σεβασμός. Ἡ προστασία του ἀπὸ τὴν καταστροφή, ἡ διαφύλαξη τῆς αὐθεντικότητάς του καὶ τῆς ἀληθινῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἱστορικῆς του ἀξίας. Οὐδὲν πέραν αὐτοῦ. Οὔτε βιασμούς, οὔτε παραποιήσεις τῆς ἱστορίας, οὔτε ἀπαράδεκτες συμπληρώσεις ποὺ ἔφθασαν σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις στὴν ἐκ βάθρων σχεδὸν ἀνακατασκευή τους. Στὰ ἀναμφισβήτητα αὐτὰ γεγονότα θεμελιώνουμε τὴν κρίση μας ποὺ καταδικάζει τὸ πνεῦμα τῶν περισσότερων σημαντικῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως καὶ τὰ ἀποτελέσματά τους.

Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν ἀναστηλώσεων τῶν ἀρχαίων μνημείων πολλὰ χρόνια εἶναι ποὺ αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη μιᾶς εὐρύτης καὶ δημόσιας συζήτησης μεταξύ ἀρμοδίων προσώπων, ὥστε τὸ ζωτικὸ καὶ τεράστιας σημασίας γιὰ τὴν χώρα μας αὐτὸ θέμα νὰ ἐξετασθῇ ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ νὰ βρῇ τὴν σωστή του λύση.

Ἐνα Συνέδριο, ἀκόμα καὶ σὲ διεθνῇ κλίμακα, θὰ ἐνδιέφερε πρῶτα φυσικὰ ἐμᾶς ἀλλὰ καὶ ὅλον τὸν πολιτισμένο κόσμον, ποὺ καὶ αὐτὸς ἔχει ἀνάλογα προβλήματα νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ μνημεῖα της καὶ τὴν θεωρεῖ σὰν ἓνα κέντρο πολιτισμοῦ παγκόσμιας ἀκτινοβολίας.

ΥΠΟ ΤΟ ΑΝΤΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΩΝ Α

Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΙΣ ΚΑΙ Η ΠΟΛΥΧΡΟΝΗ ΑΝΕΠΑΝΟΡΘΩΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ

ΠΩΣ ΕΦΘΑΣΑΜΕΝ ΕΙΣ ΕΜΠΙΑΘΗ ΓΕΝΙΚΗΝ ΔΥΣΤΟΧΙΑΝ

Τὰ πορίσματα τῶν διοικητικῶν ἀνακρίσεων καὶ τὰ ἀνυπόγραφα δημοσιεύματα. — Πῶς ἐφθάσαμεν εἰς τὴν ἀνεπαισθητοῦς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀρχαιολογικῶν θεμάτων. — Ἀπειλοῦνται καὶ ἄλλαι «ἀνεπαισθητοὶ καταστρώματα» μουσικῶν καὶ ἡ ἐξασφάλισις τῆς συνεργασίας

ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΟΥ ΤΗΣ «ΚΑΘΗΜΕΡΗΣ»

Ἡ Παρθενὸν (Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν)

Τὸ καταπληκτικώτερον ἀρχαιολογικὸν γινόμενον τοῦ 1964 ἦτο ἡ ἀνακάλυψις τῆς εἰρησυχίας κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν ὑποκατασκευῶν τοῦ ἑλληνικοῦ αἵματος. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς καταστροφῆς ἐγένετο ἀναισθητικῶς τὴν ἡμέραν τῆς Χριστουγέννων εἰς τὰ κοινὰ τῶν ἐσθῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν προκλήσιν κληρονομίας τοῦ ἔθνους μας καὶ τῶν ἀντιμέτωπων τῶν ἀναγνόντων τῆς ἀλλαγῆς ἀρχαίου ὁλοκληρωτοῦ καὶ τοῦ αἵματος τῆς βολοφονίας τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὸ τῶν πραιτοῦρων. Διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς καταστροφῆς, ἡ ὁποία εἰς τὰς περὶ

τικὰν γραμματέα τῆς κ. Ἀνδρέαν Παπαγιαννοπούλου. Τα ἀποτελέσματα τῆς ἀναλογίας δημοσίαν συζητήσεων εἰς τὸν τόπον μας ἐξαρτῶνται δυστυχῶς, ὅπως εἶπε ἐπαινετικῶς διαπιστώσῃ, πολὺ ὀλίγον ἀπὸ τὰς ἀναγνωρίζουσας κατὰ πλειονότητα λογικὰς ἀπαιτήσεις τῆς πραγματικότητος.

Νομίζομεν ὅτι μὲ δημοσίαν συζήτησιν προσώπων πού θά ἀλληλοδοπῶσιν ἀρμόδια, δὲν προκρίνεται νὰ ἀντιμετωπίζῃ με ἐπιτυχίαν ἡ καταγγελθεῖσα μὲ τὰ χριστουγεννιάτικα ἀνυπόγραφα δημοσιεύματα καταστάσεις.

Αἱ καταγγελσίαι

διένεσ κοινὸν πολλὰ ἀφορίαι, ἡτοιμωμένω ἀπὸ τὰς ὁποίας εἶναι ἡ ἐξέλιξις.

Διὰ τὴν κριτικὴν ἀπὸ τοὺς ἑλλοῦρας καὶ ξένους ἐδικαίως καὶ ἀρχαιοφίλους δὲν διεμαρτυρήθη καὶ ἐνώπιον τῶν ἡμετέρων διὰ τὴν καταγγελθεῖσαν τὴν ἰσάμεναν τῶν Χριστουγέννων καταστρώματα τῶν ἀρχαίων μνημείων, ἐνῶ ἡ κ. ἐντοστροφικὴ τῶν ἀναστήλωσιν εἰς συντάξις περισσότερας περιπτώσεις εἶχε σὺν τῇ ἐλευθερίᾳ πρὸ ἀρκέτου χρονικοῦ διοικητικῆς.

Ἐάν λοιπὸν ὑπάρχῃ πράγματι πρὸς τὴν καταστροφὴν τῶν ἀρχαίων ἀννημείων τῆς Ἑλλάδος, αὕτη δὲν ὀφεί

τικὴ καὶ τῆς ἐπιστήμης. Τὰ θύματα ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῶν Χριστουγέννων ὡς ὁ μεγαλύτερος θάνατος ὅλων τῶν αἰώνων, ἐνῶ ἡ σύγκρισις καὶ ἡ συγκρίσις πού πρὸς καλὸν ἐμπροσίζει τὴν ἀναστήλωσιν τῶν πραγματικῶν αἰτίων τῆς δημιουργικῆς θέσεως ἐσφορῶν καταστάσεων.

Αἱ δυνατότητες διαπιστώσεων

Ἡ ὑπογράφων δὲν ἔχει τὴν εἰδικότητα νὰ ἀποφανθῇ ἂν πραγματικὴ συνέλῃ ἡ καταγγελθεῖσα καταστροφὴ μνημείων τῆς ἀρχαιότητος κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις ἀναστήλωσιν τῶν, τὰς ἐξ ὁποίας νομίζει δυσαναλόγως μεγάλα

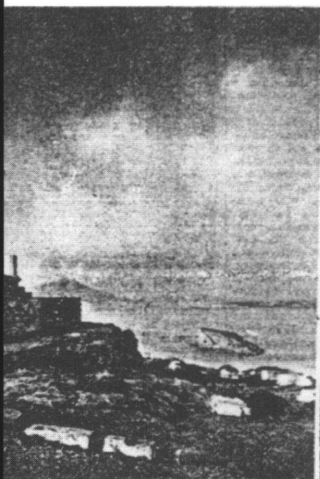

Ἡ ναὸς τοῦ Πό

ΟΣ ΑΠΟΚΡΥΨΙΣ ΑΠΟ ΤΟ ΚΟΙΝΟΝ Η ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΜΑΣ ΦΗΜΗΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΝ

ν από τὸν ἐλεύθερον ἔλεγχον τῆς «ἀνακατασκευῆς» τῆς Στοᾶς Ἀττάλου, εἰς τὴν πλήρη ἀρχαιοτήτων τοῦ ἔθνους μας, — Ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἡ κατάργησις τῶν ἀρχαιολογικῶν τῶν ἀρχαιολόγων μὲ τὰ Πανεπιστήμια.

ΜΕΡΙΝΗΣ » κ. Μ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΤΊΔΗ

ος (Σούνιον)

νὰ εἰπῇ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ αὐ-
τικῆς ἀφ' ἡ τελικῆ εὐδυνῆ τῆς
σῆς τῶν σχεδίων τῆς ἀνακα-
τῆς τῆς Στοᾶς ἥ τοῦ ἰδίου τοῦ
τὰ παρόντων ὁλίγων ἐτῶν ἐγινε ὁ-
δημοσία ἐπὶ κρίσει τῆς ἀναστη-
ως τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσμάτων Θη-
ν, ἡ ὅποια εἶχε πραγματοποιηθῇ
εἰς τὴν αἰῶνιαν τῶν Ἀναστρε-
ων τοῦ υπουργίου Παιδείας ἐπὶ
ἀσχετῇ τῶν καθηγητῶν Ὀδάνδων
Στίκας.

τῷ μεταξὺ ἄλλων εἰς τὴν Ἀ-
ονικὴν Ὑπερείαν εἶχε ἀρχίσει
αμφοφάνεται νέα κατὰστασις μὲ
καθ' ἡλυσιν τάσεων κηδεμονίας τῶν

στε τὰ ἐκτιμώμενα καὶ τὰ ἀξιοποι-
μενα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτὴν προσο-
τα εἶναι: νὰ διακοπῶν τὰς σχέσεις
μὲ τοὺς πρῶτον καθηγητὰς τῶν, νὰ μὴ
πληγαίνον εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς δια-
λέξεις τῶν, νὰ ἔχουν σχέσεις μόνον
μὲ ἐκείνους πού συμπάσθουν οἱ προ-
ϊστέμενοί τῶν, νὰ εἶναι πρόθυμοι νὰ
εἰποῦν ὅτι κατ' εἶναι ὥραον ἡ ἀσχη-
μον σύμφωνά μὲ τὴν κριμὰσαν τοῦ
ἀρχαιοτέρου τῶν, νὰ μὴ θεωροῦν τοὺς
ἐαυτοὺς τῶν αὐτεξουσίους, νὰ ἀνα-
πτύσσων γενετικακτικὰς ἰδιότητάς
καὶ νὰ ἔχουν χωρὶς εἰδικὴν ἀδειαν τοῦ
προϊσταμένου τῶν τριτοκλειδωμένων
τὰ ἀτόματα τῶν δι' ὁτιδήποτε βλε-

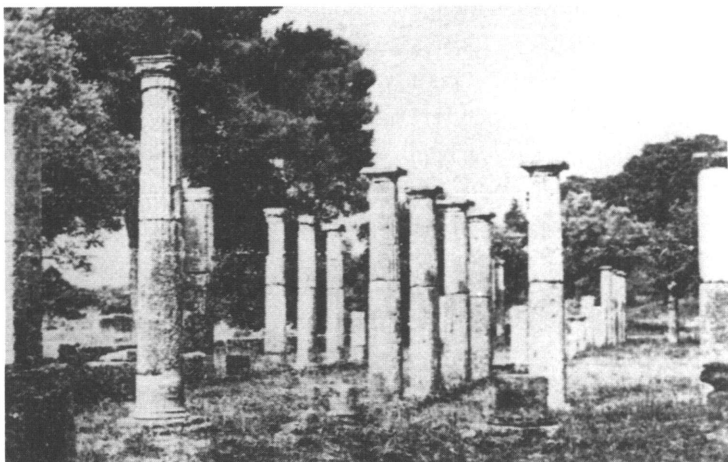
Μὲ τὴν διατήρησιν διωκτῆς τῆς σημε-
ρινῆς ἀφορητοῦ κατὰστασιν εἶναι
βέβαιον ὅτι καὶ ὁ διεκρίων τὴν δια-
δοχὴν τοῦ κ. Στίκας θὰ διαπραξῇ ὅλ-
λας τῶσας καὶ ἰσως περισσοτέρας
παρομοίας ἐκαταστροφὰς ἀκωλύτως
μὲ τὴν προστασίαν τῶν ἀπαγορευμένων
καὶ τῆς ἀδυναμίας τῶν ἐπιστημέ-
νων τῶν νὰ ἐκφεύξων ἐλευθέρως καὶ
δημοκρατικῶς τὰς σκέψεις τῶν.

Ἐπιβάλλεται λοιπὸν νὰ ἐκασφαλι-
σθῶν αἱ προϋποθέσεις τῆς οὐαλῆς λει-
τουργίας τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς μὲ ἐπὶ
ταγήσιν ὅλων τῶν ἀποδεχόμενων ἀ-
νωτέρου ἐμποδίων. Καὶ οἱ νεώτεροι ἀρ-
χαιολόγοι μας πρέπει νὰ ὑποδοθῶν

τερον θύισαν καὶ τραγικῇ ἀπὸ ἀσ-
τὴν παρουσίαν τὰ ἀνυπόστατα ἀ
ποκαλυπτικὰ χριστουγεννιάτικα κει-
μενά.

Οἱ μελλοντικοὶ κίνδυνοι

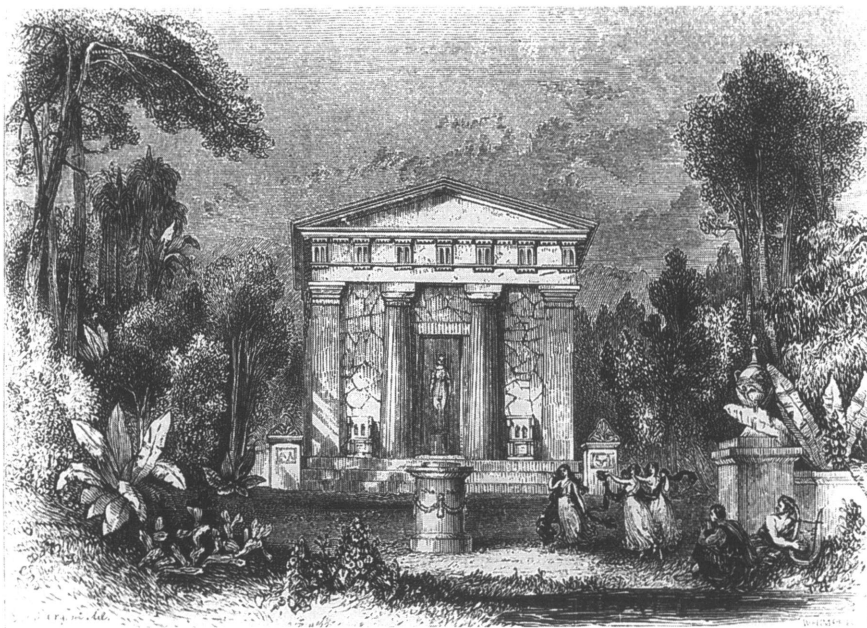
Ὁ τρόπος τῆς ἐξυγίαιας τῶν ἀρ-
θερῶν ἐκαταστροφῶν» προκαλεῖται εἰ-
τὴν γραφοντα τῶν καταπληξιν, κατ'
νὰ ὁμολογῇ ὅτι δὲν ἔχει συνελθεῖ μὲ
χοι σημερον. Ὅτιωσδήποτε ἔχει τὴ
πεποιθῆσθαι ὅτι ἐὰν δὲν παραμερισθῶν
τὰ αἷτια πού προκαλοῦσαν τοσούτῳ με-
γάλας ἐθνικὰς ἐκαταστροφὰς, πού ἐκ
βέβαιον τὰς ὑποχρεώσεις μας ὡς κλη-
ρονόμων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, ὅ

Ἡ παλαίστρα τῆς Ὀλυμπίας.

Τελειώνοντας τὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο θέλω καὶ πάλι νὰ τιμήσω τὴν προσπάθεια τοῦ ὑφυπουργοῦ Προεδρίας Κυβερνήσεως κ. Γ. Μυλωνᾶ γιὰ τὴν ἐξυγίανση τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καὶ νὰ τοῦ συστήσω ἐν συνεχείᾳ νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ γενικώτερη καὶ εὐρύτερη ἀνασυγκρότηση τοῦ ὑπεύθυνου καὶ τεράστιας ἐθνικῆς σημασίας αὐτοῦ τομέα, δηλαδὴ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων, ὄντας βέβαιος ὅτι θὰ ἔχῃ συμπαραστώτες στὸ ἀναδημιουργικὸ αὐτὸ ἔργο του, ὁλόκληρο τὸν πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ κόσμον τῆς χώρας.

Ἡ ρομαντικὴ ἀπογνῶν τῶν θαυμαστῶν τῶν ἀρχαίων μνημείων εἶχε πολλὲς μορφές. Ἐδῶ ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως σιτὸν Ραμνούντια σὲ φανταστικὴ ἀναπαράσταση, μέσα σὲ τροπικὴ θλάσπιση ὅπου νεαρὲς γυναῖκες χορεύουν ὑπὸ τοὺς ἥχους λύρας. Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν ἐρειπίων σιτὴν τύχη τους καὶ σιὰ στοιχεῖα τῆς φύσης εἶναι ἄλλη ρομαντικὴ ἀπογνῶν. Τέτοια εἰκόνα τῶν ἐρειπίων τῆς Σπάρτης εἶδε ὁ Chateaubriand ὅταν τὰ ἐπισκέφθηκε μὲ τὸν συνοδό του γενίταρο: «Nous étions les deux seuls hommes vivants au milieu de tant de morts illustres».

ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΙΠΙΑ

Τὸ κείμενο τοῦ Νικολάου Κοντολέοντος δημοσιεύτηκε σὲ δύο συνέχειες στὰ φύλλα τῆς 22 καὶ 23 Ἰανουαρίου 1965 τῆς ἐφημερίδας «Ἡ Καθημερινή».

Ἡ ἀπὸ τῶν στηλῶν μερικῶν ἐφημερίδων ἐκδηλωθεῖσα σφοδρὰ ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως δι' «ἀνεπανορθώτους καταστροφάς» τῶν ἀναστηλουμένων ἀρχαίων θέτει πρὸς συζήτησιν ἓν μέγα θέμα νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ παιδείας.

Ὁ καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀν. Ὀρλάνδος διὰ συντόμου ἐπιστολῆς τοῦ ἔθεσε τὸ πρόβλημα ἐπὶ τῆς ὀρθῆς πρὸς ἀπροκατάληπτον καὶ νηφάλιον συζήτησιν ὁδοῦ, ἀφοῦ περιέργως ἀνεφάνησαν ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῶν τελευταίων Χριστουγέννων ἐπικριταὶ ἐνὸς ἔργου συνδεομένου κυρίως μὲ ἐκεῖνον — ἔργου, τὸ ὁποῖον ἔως τῶρα ἐθεωρεῖτο γενικῶς ὡς ἀξία πάσης τιμῆς προφορὰ εἰς τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμόν.

Ὁ συνδυασμὸς ὅμως τῆς ἐπιθέσεως καὶ πρὸς ψεγομένας ἐπίσης διοικητικὰς ἐνεργείας τοῦ σημερινοῦ διευθυντοῦ τῆς Ἀναστηλώσεως, ἐπιθέσεως δὲ γενομένης ἐν ἀμέσῳ συνεχείᾳ καὶ ἐξ ἀφορμῆς ἐπισήμου κυβερνητικῆς πράξεως, συνέβαλεν εἰς τὴν δημιουργίαν θολῆς ἀτμοσφαιράς ἐντὸς τῆς ὁποίας τὸ εὐρὺ κοινὸν δὲν ἤτο εὐκόλον νὰ διακρίνῃ τίνος ἀκριβῶς εἶδους καταστροφὰι ἐγένοντο εἰς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ ποῦ ὠφείλονται αὐταί. Ἡ σύγχυσις ἔγινεν ἀκόμη μεγαλύτερα ὅταν ἀνώνυμος «ἀρχαιολόγος» συνεσχέτισε τὰς «καταστροφάς» ταύτας τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀκόμη καὶ μὲ τὰς ἐκδηλωθεῖσας ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῆς «ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως»! Βεβαίως ἡ ἀπάντησις ἐδόθη ἤδη ἰδιαιτέρως ἀποκαλυπτικῇ καὶ πειστικῇ.

Τὸ θέμα εἶναι πολὺπλοκον, τὸ μέγιστον δέ — τῷ ὄντι διεθνές — ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον παρουσιάζει, ἐπιβάλλει μίαν θεμελιώδη ἐπισκόπησιν, τὴν ὁποίαν νομίζω ὑποχρέωσίν μου νὰ ἐπιχειρήσω. Δυστυχῶς τὰ γραφέντα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνυπόγραφοι κατακριτικάι γινῶμαι τῶν ἐφημερίδων, ἐμφανιζόμεναι ὡς διαπιστώσεις, αἱ ὁποῖαι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητά ἔχουν ἀνάγκην ἀποδείξεως, χωρὶς ἐπίσης νὰ παρέχουν ἀφετηρίαν συζητήσεως. Τὰ δημοσιευθέντα ἄρθρα τοῦ ἀρχιτέκτονος καθηγητοῦ κ. Π. Καραντινοῦ, ὡς καὶ αἱ

κρίσεις δύο ξένων καθηγητῶν ἐν παλαιῷ σχετικῶς ἄρθρῳ περιορίζονται εἰς γενικωτάτας κρίσεις ἢ ἐντυπώσεις ταξιδιωτικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ποῖαι ἀρχαὶ τῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς ἀρχαιολογίας ἔχουν ἀγνοηθῇ κατὰ τὰ ἔργα τῆς Ἀναστηλώσεως. Περισσότερον συγκεκριμέναι εἶναι αἱ δημοσιευθεῖσαι ἐν τῷ Τύπῳ δύο ἐκθέσεις ἀρχαιολόγων περὶ τῶν ὁποίων, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὴν τάξιν τῆς διοικητικῆς δεοντολογίας, ἀδυνατῶ νὰ ἀσχοληθῶ: ἀναφέρονται ὡς ἐκθέσεις ἐπὶ ἐκτελουμένων ἔργων. Ἀλλὰ κάθε τοιαύτη ἔκθεσις εἰς πᾶσαν δημοσίαν ὑπηρεσίαν ὑποβάλλεται εἰς τὸν προϊστάμενον καὶ τὸ ἀρμόδιον συμβούλιον πρὸς κρίσιν. Πρὶν ἢ ἐπισήμως κριθῇ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσῃ ἀρκοῦντα λόγον καταδίκης. Καθ' ὅσον δὲ γνωρίζω ἐκ τῶν δημοσιευμάτων τῶν ἐφημερίδων, τοιαύτη κρίσις ἐπὶ τῶν δύο τούτων ἐκθέσεων τοῦ 1960 ἢ 1961 δὲν ἔχει ὑπάρξει· ὅπωςδήποτε ὅμως μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ σημειώσω ὡς σύμπτωμα —δυστυχῶς ὄχι μεμονωμένον— ἀπαραδέκτου ἐπιστημονικῆς συμπεριφορᾶς τὸ γεγονός ὅτι εἷς νεοδιορισμένος τότε ἐπιμελητῆς ἀρχαιοτήτων, ἀγνώστου δὲ ἐπιδόσεως εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἢ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐμφανίζεται ὡς τιμητῆς ἐργασίας γενομένης ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου καὶ δὴ μὲ τόσον ἀλαζονικὸν ὕψος!

Τοιοιτοτρόπως προτιμῶ νὰ θέσω τὸ ζήτημα ἀπ' ἀρχῆς, διότι ὁ εἷς καὶ μόνος εἰς τὰ ἐπικριτικὰ ἄρθρα θεθεὶς κανὼν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰ ἀρχαῖα εἶναι αὐτονόητος, δὲν πιστεύω δὲ ὁ κ. Καραντινὸς νὰ ἔχη λόγους νὰ θεωρῇ τὴν Διεύθυνσιν Ἀναστηλώσεως ἀσεβοῦσαν πρὸς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα. Ὑποθέτω ὅτι ἡ δυσχέρεια τοῦ προβλήματος ἔγκειται μᾶλλον εἰς τὴν δυσκολίαν τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τῆς ἐννοίας τοῦ σεβασμοῦ τούτου καὶ τοῦ τρόπου ἐκδηλώσεώς του. Σεβασμοῦ ἐκδήλωσιν ἀποτελεῖ τὸ νὰ μὴ ἐγγίζωμεν ἀπολύτως ἐν ἱερὸν ἀντικείμενον θεωρούμενον ὡς «ταμπού» —τοῦτο δὲ εἶναι καὶ ἡ ἀρχικὴ, πρωτόγονος ἐννοια τοῦ σεβασμοῦ—, ἀλλὰ σεβασμὸς εἶναι ἐπίσης ἐάν, ἀμβλυνομένης τῆς πρωτογόνου ἀντιλήψεως περὶ φθοροποιοῦ ἐπιδράσεως τοῦ ταμποῦ εἰς τὸν ἐγγίζοντα, λαμβάνωμεν μέτρα διὰ τὴν συντήρησιν καὶ διαφύλαξιν τοῦ ἱεροῦ ἀντικειμένου, ὅπως ἔκαμαν π.χ. οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὸν ἐκ τοῦ κεραυνοῦ μόνον διασωθέντα ξύλινον κίονα τῆς οἰκίας τοῦ μυθικοῦ Οἰνομάου εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὁ ὁποῖος πεπονηκῶς ὑπὸ τοῦ χρόνου ἀφ' ἑνὸς μὲν συνέχετο ὑπὸ δεσμῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἶχε προφυλαχθῇ

κάτωθι στεγάστρου, ὀρόφου, στηριζομένου εἰς τέσσαρας κίονας. Ὑπῆρχε λοιπὸν καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους ἡ συντήρησις καὶ στερέωσις τῶν ἀρχαίων μνημείων, μὲ μέσα δὲ ἐφαρμοζόμενα καὶ σήμερον.

Ὡς ἀπολύτως ἀπαράδεκτον ὄριον ἐπεμβάσεως εἰς τὰ διασωθέντα ἀρχαῖα κτίσματα χαρακτηρίζεται συνήθως ἡ ἀνακατασκευὴ αὐτῶν. Ὡς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετος στάσις μας εἶναι οὕτω ἡ ἀποχὴ ἀπὸ πάσης ἐπεμβάσεως εἰς τὸ ἀρχαῖον μνημεῖον ἐκλαμβανόμενον ὡς ταμπού.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἡ πληρესτέρα ἀνακατασκευὴ ἀρχαίου μνημείου δύναται ἴσως νὰ θεωρηθῇ ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφὴν τοῦ 1917. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ ἡδύνατο νὰ ἰσχύσῃ ἡ ἀνώνυμος καταγγελία ὅτι ἡ γενομένη ἐπέμβασις δὲν θὰ ἐξαλειφθῇ παρὰ μόνον ὅταν —ὃ μὴ γένοιτο!— καταστραφῇ καὶ τὸ μνημεῖον.

Ἀναφέρω τὸ παράδειγμα ὡς χαρακτηριστικὸν τῶν δύο ἀκραίων λύσεων: τῆς τοῦ μὴ μου ἄπτου! ἐρείπιου καὶ τῆς ριζικῆς ἐπεμβάσεως πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς. Πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεως πρέπει νὰ σημειώσω ἀμέσως, ὅτι βεβαίως δὲν κατεστράφη τὸ σωθὲν ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τμῆμα τοῦ ναοῦ!

Προτιμῶ νὰ ἀποφύγω τὴν δικαιολογίαν τῆς δοθείσης λύσεως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μὲ τὴν ἀναφορὰν εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς λύσις ἐχρησιμοποιήθη εὐρύτατα εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην, ἔνθα ἀνακατεσκευάσθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφὴν τὰ ἐκ τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ τελευταίου πολέμου καταστραφέντα μεσαιωνικὰ καὶ νεώτερα μνημεῖα. Ἡ περίπτωσις τοῦ Ἀγίου Δημητρίου δεικνύει ἐναργέστατα τὸ ὑπάρχον δίλημμα.

Τὰ κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων κτισμάτων εἶναι —ἢ πρέπει νὰ εἶναι δι' ἡμᾶς— Ἐρείπια ἢ Μνημεῖα; Διότι ἐν τελικῇ ἀναλύσει τὸ πρόβλημα μεταφέρεται εἰς τὴν ἐκλογὴν μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν λύσεων. Ἀκούω ἀμέσως τὰς ἀντιρρήσεις ὑπὲρ μέσης λύσεως, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν διασάφησιν τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν.

Ἡ διαφορὰ εἶναι οὐσιώδης. Τὸ ἐρείπιον μᾶς μεταφέρει ἀμέσως εἰς μίαν παρωχημένη ἐποχὴν, μᾶς συνειδητοποιεῖ τὴν ἀπόστασιν ἥτις χωρίζει τὸ ἐρείπιον ἀπὸ τὸν θεατὴν του, ἀλλ' ἡ συγκίνησις τὴν ὁποῖαν δημιουργεῖ προέρχεται ὅχι ἐκ τῶν μορφῶν τῆς τέχνης τὰς ὁποίας ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ ὁ δημιουργὸς του, ἀλλ' ἐκ τῆς σημερινῆς

του μορφῆς, ἥτις εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν ὑπολειμμάτων τῆς παλαιᾶς καὶ τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ χρόνου, τῶν ἀνθρώπων, συνηθέστατα δὲ καὶ τῆς βλαστήσεως, ὀργιαστικῆς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἡ ὁποία τὸ ἀποκρύπτει. Τὸ αἰσθητικὸν «μῆνυμα» τοῦ ἐρειπίου τὸ καθορίζει ὁ θεατὴς καὶ ὄχι ὁ κατασκευαστὴς του.

Ἀντιθέτως ἡ ἔννοια τοῦ μνημείου, τοῦ ἐρειπίου δηλαδὴ τὸ ὁποῖον διὰ τῆς ἐπεμβάσεως, ἤτοι τῆς ἀναστηλώσεως, ἐπιζητοῦμεν νὰ προβληθῇ ὡς μνημεῖον, συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀμεσώτεραν ἐπικοινωνίαν τοῦ θεατοῦ πρὸς τὸ παλαιὸν ἀρχιτεκτόνημα ὅχι ὅπως τὸ παρεμόρφωσαν αἱ χιλιετηρίδες, ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ φύσις, ἀλλ' ὅπως τὸ ἐτελείωσεν ὁ δημιουργὸς του· βλέποντες τὸ ἀρχαῖον κτίσμα ὡς μνημεῖο προσπαθοῦμεν — ὁ καθεὶς μὲ τὰς πνευματικὰς του δυνάμεις — νὰ συγκινηθῶμεν ἀπὸ τὸν «κόσμον» τὸν ὁποῖον ἐξέφρασε δι' αὐτοῦ ὁ τεχνίτης καὶ ἡ ἐποχὴ του ὑπερνικώμενων τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν τοῦ ἐρειπίου.

Ὅτε ἤρχισαν νὰ ἀποκαλύπτωνται εἰς τοὺς ταξιδιώτας τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἐξῆς τὰ ἐρείπια τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἦτο φυσικὸν νὰ ἐξαρθῇ ἡ γοητεία τοῦ ἐρειπίου, ὅπερ ἐπροβάλλετο μέσα ἀπὸ τὴν φύσιν ὡς ἀπτή ἀπόδειξις τῆς πραγματικότητος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο χωριζόμενος διὰ μυθικῆς σχεδὸν ἀποστάσεως ἀπὸ τὸν σύγχρονον.

Δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ εἰς τὸ βάθος τῆς σκέψεως τῶν κατὰ κριτῶν τῶν ἀναστηλώσεων νὰ ἐπιζῇ ἔστω καὶ ἀσυνειδήτως ἡ παλαιὰ ἀντίληψις τοῦ ἐρειπίου ποὺ ἐκορυφώθη μὲ τὸν Ρομαντισμόν, ἀλλ' ἐξεπεράσθη πολὺ σύντομα. Διότι ὁ ὅρος καταστροφή, ὁ ὁποῖος ἀκούεται, εἶναι ἀνακριβής. Ἐξ ὅσων γνωρίζω οὐδὲν μνημεῖον καὶ οὐδὲν τμῆμα μνημείου κατεστράφη διὰ τῶν ἀναστηλώσεων, ὁσηνδῆποτε ἔκτασιν καὶ ἐὰν ἔλαβον αὐται. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὄντως καταστρέφεται εἰς τὰ ἀναστηλούμενα μνημεῖα εἶναι ἡ ὄψις τοῦ ἐρειπίου, ὄψις ψευδὴς καὶ ξένη πρὸς τὸ δημιουργήμα τοῦ παλαιοῦ τεχνίτου, τὸ ὁποῖον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐνδιαφέρει.

Ἐὰν δεχώμεθα ὅτι τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα δὲν εἶναι κατὰ κύριον λόγον τουριστικαὶ «ἀττραξιὸν» ἀλλὰ πηγαὶ συγκινήσεως ἐκ μιᾶς παλαιᾶς, καὶ μάλιστα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, εἶναι αὐτονόητος ἡ ἀπαίτησις ἵνα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, καθ' ὅσον σώζονται, ὁμιλοῦν τὴν γλῶσσαν καὶ ἀποκαλύπτουν τὸ πνεῦμα ποὺ ἐνεφύσησεν εἰς αὐτὰ ὁ δημιουργὸς των.

Ἐὰν ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν παρέμενε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν μὲ τὰ μεταγενέστερα κτίσματα, τὰ ὁποῖα ἀπέκρυπτον ἢ παρεμόρφωνον τὰ ἀρχαῖα τῆς οἰκοδομήματα, θὰ ἦτο τοῦτο ἀσφαλῶς προδοσία τῆς ἀρχαιότητος.

Σεβασμὸς τῶν ἀρχαίων εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν ἀπὸ τὰς μεταγενεστέρας παραμορφώσεις διότι αὗται ἀποκρύπτουν σωζομένας μορφὰς τῆς ἀρχικῆς τῶν κατασκευῆς. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι χαρακτηριστικόν.

Ἐν παράδειγμα ἀκόμη εἶναι διαφωτιστικόν. Εἰς τὴν Ἑλλάδα μόνον καὶ μοναδικόν, λαμπρότατον δὲ δεῖγμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Καταπολιανῆς εἰς τὴν Πάρον, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε παραμορφωθῇ μὲ προσθήκας καὶ διαμορφώσεις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Μὲ τὰς ἐργασίας τῆς «ἀναπαλαιώσεως», ἥτοι τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἀπὸ μακροῦ εἶχε σκεφθῇ ὁ κ. Ὀρλάνδος καὶ τὴν ἐπραγματοποίησε μὲ εἰδικὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κράτους, ἐκερδήθη χωρὶς καμμίαν ἀνακατασκευὴν — ἐκτὸς τῶν ἀναγκαίων ἐργασιῶν στερεώσεως — ἐν μνημεῖον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ θου αἰῶνος. Καὶ ὅμως φαίνεται ὅτι καὶ διὰ τὸ ἔργον αὐτὸ ἠκούσθησαν ψίθυροι, ἐπειδὴ τάχα κατεστράφη ἐν δεῖγμα κυκλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς! Φοβοῦμαι ὅτι ἡ ὑπεραισθητικὴ κινδυνεύει νὰ χάσῃ τὸ μέτρον. Ἡ λαϊκὴ τέχνη τῶν νησιῶν ἀξίζει κάθε ἀγάπην καὶ προστασίαν ἀλλὰ δὲν ἔχασε τίποτε ἀπολύτως μὲ τὴν ἀπόκτησιν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς μιᾶς ἐκκλησίας συγχρόνου σχεδὸν πρὸς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν.

Δὲν εἶναι πολὺ διάφορος κατὰ βᾶθος ἡ περίπτωσις τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, διὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ὁποίας ἐχρειάσθη νὰ καταστραφῶν συνοικίαι μὲ λαϊκὸν χρῶμα. Ἡ γενομένη θυσία ἦτο πολὺ μικρὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ μέγα ἀποτέλεσμα. Ἄς παρασιωπῇ τὸ γεγονός ὅτι ὁ χώρος τῆς ἀγορᾶς, ἂν μὴ ἀνεσκάπτετο, θὰ ἦτο σήμερον γεμᾶτος ἀπὸ πολυκατοικίας.

Εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας μία μεταγενέστερα προσθήκη εἰς ἀρχαῖον κτίσμα νὰ εἶναι ἀξία σεβασμοῦ καὶ διατηρήσεως εἰς βᾶρος δὲ τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου. Προσωπικῶς, ὅμως, δὲν γνωρίζω καμμίαν. Ἐπὶ τῆς ὑποχρεώσεως πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ διατηρηθέντος μέρους ἐνὸς ἀρχαίου κατασκευάσματος, ἀκριβῶς ἐκ σεβασμοῦ πρὸς αὐτό, δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη περαιτέρω ἀναπτύξεως.

Ἔπρεπεν ὁμως νὰ διασαφηθῇ τὸ ζήτημα τοῦτο διότι ἐκ τῆς προϋποθέσεως ὅτι σκοπὸς μας εἶναι νὰ πλησιάσωμεν τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ μνημείου καὶ ὄχι νὰ νομίζωμεν ὅτι κάθε εἰργασμένος λίθος ἀρχαίου οἰκοδομήματος εἶναι ταμπού, ἀμετακίνητον ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου τὸν ἔρριψεν ὁ χρόνος ἢ ὁ ἄνθρωπος. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἀκριβῶς σεβόμεθα τὰ ἀρχαῖα ὅταν ἐπανατοποθετῶμεν, καθ' ὃν τρόπον εἶναι ἐφικτόν, τὰ μέλη ἐνὸς διαλυθέντος ἀρχαίου κτίσματος εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν. Ἡ ἐπανατοποθέτησις αὕτη, διατὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς καταστροφή ἢ ἀσέβεια; Ἦτο προτιμότερον νὰ ὑπάρχουν διαλελυμένα καὶ κυρίως: βωβ ἄ, κεκρυμμένα εἰς τουρκικὰ κτίσματα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τῆς Ἀκροπόλεως; Ἐγράφη ὅτι δὲν ἀνακατασκευάζομεν τὰ ἐλλείποντα μέλη ἐνὸς ἀγάλματος. Προσθέτω ὅτι καὶ ἐκεῖ ὅπου παλαιότερον εἶχον γίνεαι τοιαῦται προσθήκαι, σήμερον ἀφαιροῦνται, ὅπως, π.χ., εἰς τοὺς Αἰγινήτας, οἱ ὅποιοι προτοῦ ἐπανεκτεθοῦν εἰς τὴν γλυπτοθήκην τοῦ Μονάχου, ἀπηλευθερώθησαν ἀπὸ τὰς συμπληρώσεις τοῦ Τορβάλντσεν. Ὁρθότερα ὁμως εἶναι ἡ σύγκρισις πρὸς τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν ἔχομεν ἐν ἀρχαῖον ἄγαλμα, τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κεχωρισμένως καὶ ἡ κεφαλή, διότι λείπει ὁ λαιμός. Προδοσία τοῦ ἀγάλματος θὰ ᾔτο ἐὰν δι' ἐνὸς ἐνδιαμέσου μέλους δὲν ἀποκαθίστατο τὸ ἄγαλμα εἰς τὴν ἀρχικὴν του πληρότητα.

Ἄλλ' ὅπωςδῆποτε ἡ σύγκρισις μετὰ τὴν πλαστικὴν δὲν εἶναι εὐχερής. Περὶ συμπληρώσεως τοῦ πλαστικοῦ διακόσμου ἐνὸς ἀρχιτεκτονήματος βεβαίως δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος — μολονότι ἐν μέρει ἐφηρμόσθη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως ἡ διὰ γραμμικῶν σχεδίων συμπλήρωσις τῶν παραστάσεων εἰς τὰ ἐλλείποντα μέρη τῶν ἀρχαίων ἀναγλύφων. Εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ὁμως, οἱ λίθοι ἐνὸς οἰκοδομήματος εὐρίσκονται εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ συνόλου εἰς τὸ ὅποιον ἀνήκουν ἢ ὅσον τὰ τεμάχια ἐνὸς ἀγάλματος τῶν ὁποίων αἱ πλαστικαὶ μορφαὶ ὑπάρχουν καὶ καθ' ἑαυτάς. Ἀλλὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνύπαρκτα ἔξω ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τὴν ὁποίαν ἀσκοῦν εἰς τὸ οἰκοδόμημα, ὅπου τὸ κύριον εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ χώρου. Μόνον ἐὰν ἐπανατοποθετηθοῦν καὶ ἀποκτηθῇ ἡ σχέσις των πρὸς τὸ σύνολον ὑπάρχουν ὡς στοιχεῖα ἀρχιτεκτονικῆς δημιουργίας.

Ἐὰν εἶναι ἀνάγκη διὰ τὴν ἐπανατοποθέτησιν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ νέα τεμάχια, ἢ προσθήκη αὐτῶν κατ' οὐδὲν βλάπτει. Τὸ

οικοδόμημα ἀναζῆ, ἐνῶ πρὶν ἦτο ἐρείπιον —, τὰ οὐδέτερα πρὶν μέλη του ἀρχίζουσιν πάλιν νὰ ὁμιλοῦν.

Τὴν γενικωτέραν ἐπισκόπησιν τοῦ θέματος θὰ τελειώσω μὲ τὸ παράδειγμα μιᾶς ἀναστηλώσεως, διὰ τὴν ὁποίαν εὐθύνομαι καὶ ἐγὼ προσωπικῶς. Τὸ πρόβλημα τῆς προφυλάξεως τῶν μωσαϊκῶν τῆς Δήλου ἀπὸ τῶν ἀτμοσφαιρικῶν ἐπιδράσεων ἦτο ὀξύτατον. Τὰ κατὰ καιροὺς κατασκευαζόμενα πρόχειρα καλύμματα φθειρόμενα ταχέως, ἐβλαπτον περισσότερον. Ἀλλὰ διὰ τὰ μωσαϊκά, τὰ εὐρισκόμενα ἐντὸς δωματίων, ἡ λύσις ἦτο προφανής. Εἰς τὰς οἰκίας τῆς Δήλου εἶχον περισωθῆ τὸ χαμηλότερον μέρος τῶν τοίχων καὶ τὰ μωσαϊκὰ εἰς τὸ δάπεδον. Ἡ συμπλήρωσις τῶν τοίχων μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ των ὕψους καὶ ἡ κατασκευὴ μιᾶς ὀροφῆς, μιμουμένης περίπου τὴν ἀρχαίαν, ἠλλάξε — ἀλλὰ τὴν ὄψιν μόνον — τῶν ἐρείπιων. Ὅ,τι ἦτο ἀρχαῖον ἔμεινεν ἀνέπαφον καὶ ὁρατόν, ὅπως πρὶν, — ἀλλ' οὕτω — καὶ κυρίως — διεσώθησαν τὰ μωσαϊκὰ καὶ ἀνεκτήθη ἡ μορφή, ὅσον ἦτο δυνατόν καὶ ἐπιτετραμμένον ἐκ τῶν διατηρηθέντων μιᾶς ἀρχαίας οἰκίας. Ἐὰν κατεστράφη κάτι, τοῦτο ἦτο ἢ ἐκ τῶν ἐρείπιων ἐντύπωσις καὶ οὐδὲν πλεόν. Οὔτε δὲ καὶ ἡ ἀρχικὴ ὄψις τῶν τοίχων ἠλλάξε, καθ' ὅσον οὗτοι δὲν διετήρουν τὰ ἐπιχρίσματα τὰ ὁποῖα τοὺς ἐκάλυπτον.

Δὲν θέλω νὰ εἰσέλθω εἰς λεπτομερῆ συζήτησιν περὶ τῶν γενομένων «καταστροφῶν» ὅσαι ἀνεφέρθησαν εἰς τὰ δημοσιεύματα τῶν ἐφημερίδων ἐφ' ὅσον αἱ καταγγελίαι δὲν εἶναι ὑπεύθυνοι, οὐδὲ βεβαιοῦνται ἐπισήμως ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Αἱ κατακρίσεις βασίζονται — καθ' ὅσον ἔχει γίνεαι γνωστὸν εἰς τὴν κοινὴν γνώμην — εἰς τὸ οὕτω μοι δοκεῖ. Ἀλλ' ἡ διαφορὰ μεταξύ δόξης καὶ ἐπιστήμης εἶναι ἀδύνατον νὰ καλυφθῇ ὁσηνῇποτε ἔντασιν καὶ ἐὰν ἔχουν αἱ φωναὶ τῶν ἐπικριτῶν, οὔτινες ἐχαρακτήρισαν ἀνακριβῶς ὡς ἐτοιμόρροπον τὴν Νέα Μονὴν τῆς Χίου διὰ νὰ προτείνουν ὡς λύσιν πρὸς σωτηρίαν τῶν μωσαϊκῶν τῆς — εἶναι δὲ τοῦτο χαρακτηριστικὸν τοῦ... σεβασμοῦ πρὸς τὰ μνημεῖα — ἀκόμη καὶ τὴν ἀπόσπασίν των ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας, προφανῶς διὰ νὰ κατηγορήσουν μίαν ἐπὶ πλεόν ἐργασίαν, ὅχι δὲ καὶ ἀναστηλώσεως, ἀλλὰ ἀπλῶς συντηρήσεως. Ἐὰν ἡ Νέα Μονὴ εἶναι ὄντως ἐτοιμόρροπος — νοεῖται ὁ ἐκ σεισμῶν κίνδυνος — τὰ ἀναγκαῖα μέτρα θὰ ἔπρεπεν ἤδη νὰ ἔχουν ληφθῆ. Ἀλλ' ἐξ ἴσου σεισμοπαθῆς

εἶναι ὁλόκληρος ἡ Ἑλλάς καὶ πάντα τὰ ἐν ὑπαίθρῳ μνημεῖα θὰ ἔπρεπε νὰ τύχουν ἀντισεισμικῆς προστασίας!

Ἡ δικαιοσύνη ἐπιβάλλει νὰ τονισθοῦν μερικαὶ ἀσφαλεῖς διαπιστώσεις σχετικῶς πρὸς τὸ συντελεσθὲν ἔργον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐν μέρος τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπέβαλε τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐρειπίου καὶ ἀνέλαβε τὸν προορισμὸν του ὡς μνημεῖον.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑλληνικῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως εἶναι ἡ συντηρητικότης. Ὁ ἀμφιβάλλων ἄς συγκρίνῃ, ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, τὰς ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν γενομένας ἀναστηλώσεις ἐν Ρόδῳ καὶ Κῷ καθὼς καὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐν τῇ Ἀγορᾷ τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸς ἀποφυγὴν συζητήσεων δὲν θέλω νὰ λάβω θέσιν ἐπὶ τοῦ ἂν καλῶς ἢ κακῶς ἐγένοντο αὗται. Δὲν ὑπάρχει καμμία ἐργασία τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεων ἥτις νὰ ἐπροχώρησε τόσον πολὺ εἰς τὴν χρησιμοποίησιν νέων ὑλικῶν καὶ κατασκευῶν πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἄς μὴ προβληθῇ δὲ πρὸς ἀντίκρουσιν ἡ ἀναμαρμάρωσις τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἡρώδου. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸν ὅτι ὁ καθηγητὴς κ. Ὁρλάνδος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν αἱ περισσότεραι τῶν ἀναστηλώσεων, αἱ ὁποῖαι ἐμνημονεύθησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας, καὶ παλαιότερον κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς βορείας περιστάσεως τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τοῦ Μπαλάνου εἶχεν ἀντίθετον γνώμην καὶ κατὰ τὰ ἐγκαινία τῆς Στοᾶς Ἀττάλου δημοσίᾳ καὶ μετὰ παρηρσίας ἐξέφρασε τὰς ἀντιρρήσεις του.

Οὐδέποτε ἐπίσης ἔλειψε τὸ μέτρον εἰς τὰς γενομένας ἐργασίας, μέτρον σύμφωνον πάντοτε πρὸς τὸ μνημεῖον περὶ τοῦ ὁποίου ἐπρόκειτο, πιστεύω δὲ ὅτι ἡ ἀναστήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας εἶναι ἀκριβῶς σαφὲς δεῖγμα αὐτοῦ. Ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν σωζομένων κιόνων τοῦ ὀρόφου —μοναδικὸν παράδειγμα ἐν Ἑλλάδι— ἔδωσε νέαν ζωὴν εἰς τὸ μνημεῖον καὶ εἶδομεν —ἔστω καὶ ἐν μικρῷ μέρει— τὴν ἐσωτερικὴν ἀνωδομίαν ἐνὸς δωρικοῦ ναοῦ. Ἡ ἀναλογία τῶν νέων τεμαχίων πρὸς τὰ παλαιὰ εἶναι τόση ὥστε ἀκριβῶς χρειάζεται διὰ νὰ μὴ διακρίνεται παρὰ μόνον ἡ ἀρχαία ὄψις τοῦ μνημείου. Ὑποθέτω ὅτι τὸ Ἀρχαιολογικὸν Συμβούλιον θὰ ἔκρινε μᾶλλον διακαίολογημένην τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἐπικρίναντος ἐπιμελητοῦ νὰ διακρίνῃ τὰ νέα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα, ἐφ' ὅσον, ὡς φαίνεται, δὲν ἔδωσε συνῆχειαν εἰς τὴν δυσμενῆ κρίσιν του.

Θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ λεχθοῦν ἀκόμη μερικά πράγματα διὰ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι αἱ ἀναστηλώσεις ἐκτελοῦνται συχνότατα χωρὶς μελέτας. 'Αλλ' ἐφ' ὅσον, ὡς ἀνεγνώσαμεν, συνεστήθη εἰδικὴ ἐπιτροπὴ εἶναι προτιμότερον νὰ ἀναμείνωμεν τὸ πόρισμά της. Σκοπὸς ἄλλωστε τοῦ ἄρθρου μου ἦτο κυρίως νὰ ἐξετάσω ποίᾳς φύσεως «καταστροφὰι» ἔγιναν ἢ ἀπειλοῦνται νὰ γίνουν εἰς τοὺς ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς τῆς χώρας. Τοῦτο δὲ νομίζω ὅτι ἐφάνη σαφῶς. Τὰ μνημεῖα τῆς χώρας οὐδεμίαν ἀπολύτως καταστροφὴν ὑφίστανται. 'Εὰν καταστρέφεται κάτι, τοῦτο εἶναι ἢ ἐμφάνισις αὐτῶν ὡς ἐρείπων· τὰ ἐρείπια δὲ εἶναι μνημεῖα ἀναγόμενα εἰς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι δὲν ὑπάρχουν πλέον μετὰξὺ μας, μεταβεβλημένα δὲ σχεδὸν εἰς μνημεῖα τῆς φύσεως, ἀντ' αὐτῶν χωρὶς καμμίαν καταστροφὴν ἐμφανίζονται μνημεῖα, ἔργα ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι διὰ τοῦ πνεύματος τῶν ζοῦν μετὰξὺ μας, ἐφ' ὅσον τὴν τέχνην τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησαν, τὴν τέχνην ἢ ὁποία εἶναι ἢ ὕλική ἐκφρασις τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ των, τὴν θεωροῦμεν ὡς τὴν πλουσιωτέραν πηγὴν καὶ τὸ θεμέλιον τοῦ ἰδικοῦ μας πολιτισμοῦ.

'Ο σεβασμὸς πρὸς τὰ μνημεῖα εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς οἰασδὴποτε ἀπασχολήσεως με' αὐτά. 'Αλλὰ καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι ἀφιέρωσαν ὁλόκληρον τὴν ἐπιστημονικὴν των ζωὴν εἰς τὴν ἐπιτέλεσιν ἐνὸς ἐθνικοῦ ἔργου, ὅπως ὁ καθηγητὴς κ. 'Α. 'Ορλάνδος, εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητος προϋπόθεσις μὴ ἐπιτρέπουσα τὸν ἀβασάνιστον θόρυβον διὰ φανταστικὰς καταστροφάς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΦΑΙΑΣ

Ἡ ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα ἀποτελεῖ τὴν ἀκρότατη περίπτωση ἀντιδεδοντολογικῆς ἐπέμβασης σὲ κλασικὸ μνημεῖο στὴν Ἑλλάδα. Πιστεύω, χωρὶς νὰ βασίζομαι σὲ στοιχεῖα, ὅτι ἡ ἀναστίλωση τοῦ μνημείου σχεδιάστηκε νοερὰ ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο μὲ καλὴ πρόθεση· δὲν δὲ σκέφτηκε οὔτε στιγμή ὅτι τὸ ἔργο ποῦ εἶχε ἀποφασίσει νὰ κάμει δὲ ξέφευγε ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς λογικῆς, καὶ ὅτι ὁ ἴδιος δὲ προκαλοῦσε τὴ βλάβη τοῦ μνημείου. Βλάβη —πρὶν ἀπὸ τριάντα πέντε χρόνια τὴ χαρακτήρισα καταστροφή—, γιὰτὶ ἀλλοιώθηκε καὶ νοθεύτηκε ἡ πραγματικὴ μορφή τοῦ ναοῦ μὲ προσδῆκες καὶ μπαλώματα ποῦ δὲν χρειάζονταν οὔτε γιὰ λόγους στατικούς οὔτε γιὰ μορφολογικούς. Σήμερα μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ μελετήσουμε μὲ ἡ-

Ὁ δωρικός ναὸς τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα μετὰ τὶς ἔρευνες τοῦ Furtwängler καὶ τῶν συνεργατῶν του (φωτ. DAI Athen).

ρεμία τὰ ἀρχαῖα μέλη, γιατί οἱ προσοδῆκες ἐπιβάλλονται μὲ τὴν ἀρτιότητά τους καὶ τὴ φρεσκάδα τους.

Τῆς ἀναστυλῶσεως τοῦ ναοῦ προηγήθηκε προγραμματικὸ δημοσίευμα τοῦ Ὁρλάνδου, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ. Ἀπὸ αὐτὸ δὲν φαίνεται ὅτι ἡ πρόθεσή του ἦταν νὰ ἐπέμβει τόσο πολὺ στὰ μέλη τοῦ ναοῦ καὶ νὰ τὰ παραμορφώσει. Γνωρίζοντας τὸν τρόπο ἐργασίας του καὶ τὴ διάρθρωση τῆς τότε Διευθύνσεως Ἀναστυλῶσεως, ἡ ὁποία βασιζόταν σὲ ἐξαίρετους ἐργοδηγοὺς καὶ μαρμαράδες, συμπεραίνω ὅτι ὁ Ὁρλάνδος ἔδιδε ἐπὶ τόπου γενικὲς ὁδηγίες, τὲς ὁποῖες ἐρμήνευαν οἱ ἐκτελεστὲς ἐλεύθερα· δὲν εἶχαν τὴ θεωρητικὴ γνώση ποὺ δὰ τοὺς ἐμπόδιζε νὰ ξεπεράσουν τὰ δεμιτὰ ὅρια.

Διάλεξα τὸ ναὸ τῆς Ἀφαιᾶς ὡς παράδειγμα κακῆς ἀναστυλῶσης, γιατί ἡ ἀντίδρασή μου γι' αὐτήν, ποὺ ἐκδηλώθηκε μέσα στὴν Ὑπηρεσία ὅταν ἤρουν ἀκόμη δόκιμος Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων, βρίσκεται στὴ βάση τῆς δημιουργίας τοῦ «Ζητήματος τῆς Ἀναστυλῶσεως». Καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος

Ὁ ναὸς τῆς Ἀφαιᾶς μετὰ τὴν ἀναστυλῶση τοῦ Ὁρλάνδου. Ἔχουν προστεθῇ ἡ ζωφόρος τῶν τριγλύφων καὶ τὰ γεῖσα (φωτ. τῆς 3 Νοεμβρίου 1960).

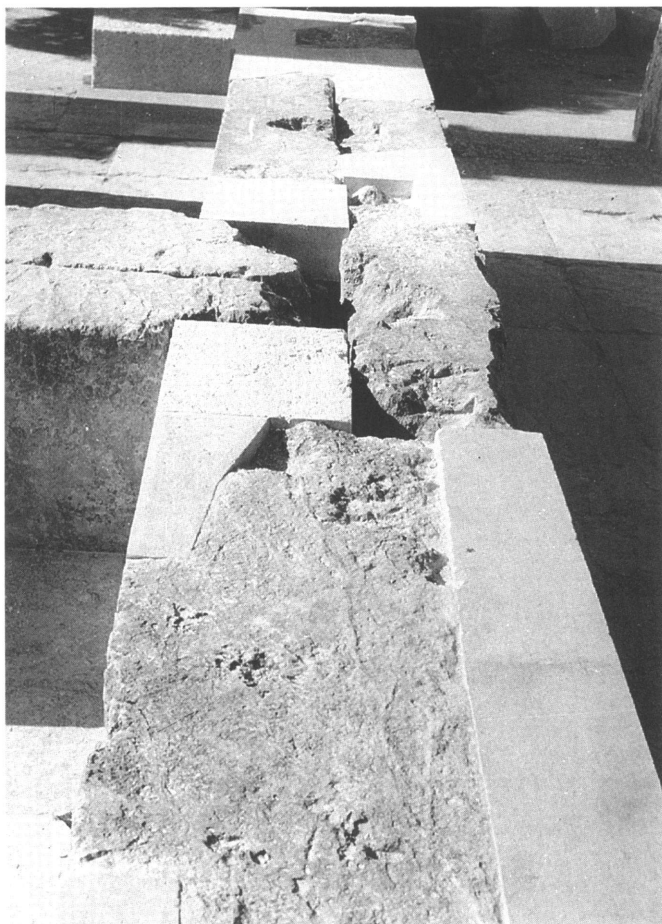

Ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς νοτιοδυτικῆς παραστάδας τοῦ ὀπισθονάου.

καὶ ὁ Νικόλαος Κοντολέων, ἀναλαμβάνοντας τὸν ἀχάριστο ρόλο τῆς υπεράσπισης τοῦ Ὁρλάνδου υπερασπίστηκαν καὶ τὴν ἀναστίλωση τῆς Ἀφαίας, κατηγορώντας γιὰ ἐπιστημονικὴ καὶ αἰσθητικὴ ἀδυναμία τὸν κατήγορο τῆς ἀναστίλωσης. Γιατὶ ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία, ὅταν δὲν ὑπηρετεῖ πολιτικοὺς σκοποὺς, ὑπηρετεῖ συντεχνιακοὺς ἢ προσωπικοὺς. Αὐτὸ ὅμως εἶναι μία ἄλλη ἱστορία.

Ἡ ὑπηρεσιακὴ μου ἀντίδραση χρονολογεῖται στὶς 17 Νοεμβρίου 1960 καὶ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῇ ὕμνη, παρὰ τὸ ὅτι κανεῖς

Τοῖχος τοῦ οἴκου μετὰ τὴν ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας.

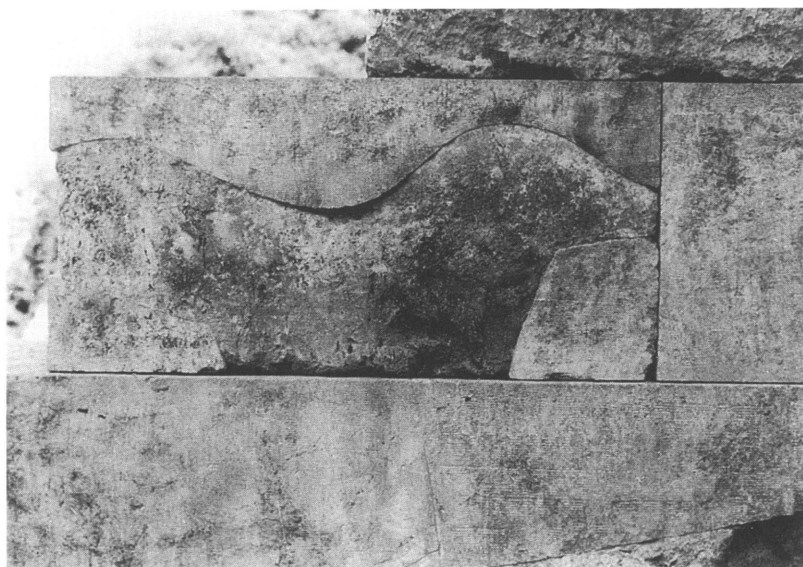
ἀπολύτως Ἑλληνας, ἀρχαιολόγος, ἀρχιτέκτονας, καλλιτέχνης ἢ αἰσθητικός, δὲν εἶχε ἐκφράσει τὴν ἀπογῆ του γιὰ ὅ,τι εἶχε γίνει. Ὅμως, σχεδὸν τρία χρόνια νωρίτερα, στὶς 2 Φεβρουαρίου 1958, εἶχε δημοσιευτῇ στὴ «Νέα Ἐφημερίδα τῆς Ζυρίχης» μακρὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ Michael Stettler, ἐπικριτικὸ τῆς ἀναστίλωσης τῆς Ἀφαίας. Δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἔδωσαν σημασία ὁ τότε Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων Σπυρίδων Μαρινάτος, οὔτε ὁ Ὁρλάνδος ὁ ὁποῖος ἦταν συνταξιούχος, οὔτε ὁ Διευθυντὴς Ἀναστυλώσεως Εὐστάθιος Στίκας, ὁ

Οι διαβρωμένοι μονόλιθοι κίονες τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας ἀπό-
κτισαν, χάριν στὴν ἀναστήλωσή τους, νέο μανδύα πού ταπει-
νώνει τὸ ἔρείπιο.

ὁποῖος ἐφάρμοσε τὸ πρόγραμμα τοῦ 1957. Δὲν πιστεύω ὅτι ἀγνοοῦσαν τὸ ἄρθρο τοῦ ξένου καθηγητῆ. Συνήθως οἱ διπλωμάτες μας παρακολουθοῦν τὸν Τύπο τῆς χώρας στὴν ὁποία βρίσκονται, καὶ ἐνημερώνουν τὶς ἐλληνικὲς ὑπηρεσίες.

Ἡ ἀναστήλωση τῆς Ἀφαίας δὰ ἦταν ἐνδεχομένως τέλεια ἀπὸ ἀπόγεως μεθόδου, ἂν οἱ ἀναστηλωτὲς ἀρκοῦνταν νὰ τοποθετήσουν στὴ θέση τους ὅσα μέλη ἦσαν σχετικῶς ἄρτια. Τὸ μνημεῖο τὸ ἴδιο ἔδινε τὰ ὅρια τῆς ἐπέμβασης. Ἀντὶ αὐτοῦ ἀποφασίστηκε —καὶ ἐκτε-

Διέδτε πολλή φαντασία καὶ χιοῦμορ ὁ λιθοξόος γιὰ νὰ λαξεύσει τὴν ἀρχαία
 πωρόπλινθο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιῆς σὲ σχῆμα σκύλου.

Τὸ ἐπιστύλιο τῆς βόρειας πλευρᾶς συμπληρωμένο δεξιὰ καὶ ἀριστερά.

λέστηκε— ή συμπλήρωση μελών που ήταν δυνατον νὰ σταθοῦν χωρὶς καμὶὰ ἐπέμβαση ἢ, ἀκόμη χειρότερο, μελῶν πολὺ ἐλλιπῶν, χρησιμῶν μὲν γιὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ διέσωζαν (διαστάσεις, λείψανα ταινιῶν), ἀλλὰ ἀκατάλληλων γιὰ νέα τοποθέτηση στὸ οἰκοδόμημα. Τὰ μέλη αὐτὰ λαξεύτηκαν συστηματικὰ γιὰ νὰ ἀποκτίσουν καθαρὲς ἀρμογές, καὶ συμπληρώθηκαν μὲ ὅμοιο λίθο. Πιθανῶς τὰ θραύσματα τοῦ συμπληρωμένου λίθου νὰ θρίσκονταν κάπου γύρω στὸν ναό. Δὲν ἔγινε ἔρευνα, ἢ καλύτερα, κανεὶς δὲν σκέφτηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ προηγηθῇ τέτοια ἔρευνα. Ὁ λαξευμένος ἀρχαῖος λίθος δὲν ἐπανέρχεται στὴν παλιά του μορφή, ὅπως δὲν ἐπανέρχονται στὴν παλιά μορφή τοὺς ὅσα μέλη τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως λάξευσε ὁ Μπαλάνος, γιὰ νὰ τὰ συμπληρώσει μὲ νέο μάρμαρο ἢ γιὰ νὰ τὰ ἐνώσει μὲ ἄλλα ἀρχαῖα μάρμαρα ὁμοίας μορφῆς.

Ὁ τρόπος συμπλήρωσης τῶν μελῶν τῆς Ἀφαιῆς ὑπῆρξε μεθοδικὴ καὶ ἐπιδιωκόμενη ἐνέργεια, ποὺ σκοπὸ εἶχε νὰ κάνει τὸ ἐρεί-

Παραστάδα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιῆς συμπληρωμένη. Δὲν εἶναι δυνατόν πλέον νὰ ἀποδειχθῇ ἂν τὸ ἀρχαῖο μέλος ποὺ ἐγκιβωτίστηκε ἀνήκει πραγματικὰ ἐκεῖ ὅπου τοποθετήθηκε ἀπὸ τὸν ἀναστυλιωτὴ, οὔτε μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ νέο μέλος.

πιο ωραιότερο, νὰ τοῦ ξαναδώσει τὶς ὀξεῖες γραμμὲς τῶν ἀκμῶν, τὴν στρογγυλότητα τῶν σταγόνων, τὶς ἄμεμπτες ραβδώσεις, τοὺς τετράγωνους ἄβακες τῶν κιονοκράνων. Κίονες φαγωμένοι ἀπὸ τὸν χρόνον, τὸ νερὸ τῆς βροχῆς, τὴν παγωνιά, τὸν ἄνεμο καὶ τὸν ἥλιο, λαξεύτηκαν σὲ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ ὕψος τους γιὰ νὰ δεχτοῦν ἓναν πώρινο μανδύα μὲ ραβδώσεις, κολλημένο ὥσάν κατάπλασμα. Δὲν ἦταν ἡ προσθήκη, ἔστω, ἐνὸς ἀρράβδωτου σπονδύλου σὲ ἓναν κατὰ τὰ ἄλλα ἄρτιο κίονα (αὐτὸ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀφαιάς, ποὺ ἔχει μονόλιδους κίονες), ὁ ὁποῖος ἦταν δυνατὸν μὲ τὴν προσθήκη, σαφὴ καὶ οὐδέτερη, νὰ ξαναβρεῖ τὸ ἀρχικὸ τοῦ ὕψους καὶ τὴν στατικὴ ἐπάρκειά του. Ἦταν, ἡ ἀναστίλωση ποὺ ἔγινε, τὸ μακιγιάρισμα ἐνὸς γέρικου σώματος, ρυτιδωμένου, χωρὶς σάρκες καὶ λίπος, μὲ τὴν πρόθεση νὰ ξεγελαστοῦν οἱ ἄνθρωποι καὶ νὰ τὸ θεωρήσουν ζωντανό.

Τὰ φθαρμένα στὴν ὄγνη τρίγλυφα, ποὺ διατηροῦσαν τὸν μεσαῖο μυχρὸ ἢ μέρος του, ἀπόκτησαν τρεῖς ἄρτιους. Οἱ τοῖχοι τοῦ σπηκοῦ

Ἡ ἀνατολικὴ ὄγνη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιάς ἔγινε ἀρτιότερη μὲ τὴν ἀναστίλωσή της. Τὰ τρίγλυφα λαξεύτηκαν καὶ συμπληρώθηκαν μέχρι καταστροφῆς τους.

άνυγώθηκαν. Ἐρχαῖες πλίνθοι λαξεύτηκαν καὶ συμπληρώθηκαν μὲ νέο πουρί· ἀπόκτησαν τὶς ἐπιθυμητὲς διαστάσεις καὶ τοποθετήθηκαν σὲ μία τυχαία, ἀναγκαστικά, θέση. Ἐπιστύλια ἐλλιπὴ ἀπόκτησαν νέους κανόνες καὶ σταγόνες, καὶ φαντάζουν σήμερα μετέωρα, χωρὶς νὰ φέρουν τίποτε, ἄγογα ὅμως καὶ διδακτικά.

Ὁ ναὸς τῆς Ἀφαίας εἶναι ἕνας ἀνεξήγητος ἀναστυλωτικὸς ἐφιάλτης.

Β.Χ.Π.

Οἱ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύονται, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας, λήφθηκαν στὶς 3 Νοεμβρίου 1960, ὅταν ἡ ἀναστίλωση τοῦ ναοῦ ἦταν ἀκόμη πρόσφατη. Σήμερα, ἔπειτα ἀπὸ τριάντα πέντε χρόνια, ἡ ὄψη τοῦ μνημείου ἴσως εἶναι λιγότερο σκληρή. Ὁ χρόνος μὲ τὸ «φίλημά» του, κατὰ τὴν προσφιλή σιὸν Ὁρλάνδο ἔκφραση, κάνει συμπαθεῖ καὶ τὰ σφάλματα.

Β.Χ.Π.

Η ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΦΑΙΑΣ

Τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Ἀρχιτεκτονική* 1, 1956, 17.

Ἀπὸ τοὺς σημαντικωτέρους ἀλλὰ καὶ γραφικωτέρους συνάμα ἀρχαίους ἐλληνικοὺς ναοὺς, οἱ ὁποῖοι, ἔστω καὶ ἡρειπωμένοι, διετηρήθησαν μέχρι σήμερον, εἶναι ἀναμφιβόλως καὶ ὁ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν παραλίαν τῆς Αἰγίνης, ἐπὶ χαμηλοῦ σχετικῶς ὑψώματος, ὀρθούμενος ναὸς τῆς Ἀφαίας. Οἱ πώρινοι, ὠχροκαστάνινοι κίονές του προβάλλοντες ἀνάμεσα εἰς τὰ φουντωτὰ καὶ καταπράσινα πεῦκα ποὺ τὸν περιβάλλουν, φαίνονται σὰν μιὰ ἀπολιθωμένη ἀρχαία πομπή, ποὺ ἀργοδιαβαίνει σιωπηλὴ μέσα εἰς τὸ ἔρημικὸν τοπίον καὶ τὸν χρόνον. Καὶ ὅμως πόσον εὐγλώττως ὁμιλοῦν μὲ τὴν σιωπὴν των οἱ κίονες αὐτοὶ εἰς τὸν εὐλαβῆ προσκυνητὴν ποὺ τοὺς ἐπισκέπτεται καὶ πόσον ζωηρὰ ἐνθυμίζουν τὴν δόξαν ποὺ εἶχεν ἀποκτήσει ἡ Αἶγινα ὅταν περὶ τὸ 480 π.Χ. οἱ κάτοικοί της ἐξέλεγαν τόσο στοχαστικὰ τὸ εἰδυλιακὸν αὐτὸ τοπίον διὰ ν' ἀνεγείρουν εἰς τὴν προστάτριαν τοπικὴν Θεάν των τὸ εὐλαβικὸν ἀνάθημά των! Σήμερον δυστυχῶς τὸ ἀνάθημα αὐτὸ στέκει κολοβὸ ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς ποὺ τὸ ἐδόνησαν εἰς τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ ἀπὸ τοὺς κεραυνοὺς ποὺ μαρτυρεῖται ὅτι ἔπεσαν εἰς τὴν κορυφὴν του. Πράγματι ὅλον τὸ ὑπεράνω τοῦ ἐπιστυλίου μέρος τοῦ θριγκοῦ τοῦ ἔχει καταπέσει καὶ μαζί μὲ αὐτὸ καὶ τὰ δύο ἀετώματά του ποὺ ἐκοσμοῦντο ἄλλοτε μὲ ἐξαίρετα γλυπτικὰ συμπλέγματα, ἔργα πιθανώτατα τοῦ περιφήμου Αἰγιναίου γλύπτου Ὀνάτα. Τὰ ἀγάλματα αὐτὰ ξενητευμένα ἀπὸ τὸ 1811 εἰς τὴν ὑγρὰν καὶ μελαγχολικὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ Μονάχου, στολίζουν σήμερον τὴν Γλυπτοθήκην του, νοσταλγοῦντα τὴν ἐπάνοδόν των εἰς τὸ παλαιόν, φωτεινόν των περιβάλλον! Καὶ ὥς νὰ μὴ ἔφθαναν τὰ μνημονευθέντα πλήγματα ποὺ ἐπέφεραν εἰς τὸ μνημεῖον ὁ Ἐγκέλαδος καὶ ὁ Ζεὺς, προσετέθησαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ ἄλλα ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀγωνιστῶν μας, ποὺ διὰ νὰ προμηθευθοῦν μολύβι γιὰ τὰ βόλια των ἔρριξαν κάτω τοὺς ὀρθοστάτας τοῦ κολοβωμένου σηκοῦ γιὰ νὰ ξεσκεπάσουν καὶ ἀφαιρέσουν τοὺς μολυβδοχοημένους συνδέσμους τῶν λίθων τοῦ τοιχοβάτου του!

Εἰς αὐτὴν τὴν κατάστασιν, δηλαδὴ μὲ τὰ ἀετώματα, τὰ γεῖσα καὶ ὅλα τὰ τρίγλυφα πεσμένα, μὲ τοὺς παρίνους κίονας τοῦ πτεροῦ ραγισμένους καὶ προχέειρος δεμένους μὲ σιδερένια ἀντισταθμητικὰ στεφάνια, μὲ τοὺς ὀρθοστάτας τοῦ σηκοῦ ἀναποδογυρισμένους καὶ ἐμποδίζοντας τὴν κυκλοφορίαν τοῦ πτεροῦ καὶ τέλος μὲ τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας τοῦ σηκοῦ πεσμένους σὲ σωρὸ μέσα εἰς τὸν σηκόν, εὗρῃκε τὸν ναὸν ἡ ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως πρὸ πενταετίας. Καὶ ἀνέλαβε μὲ ὅλη τὴν ἀγάπη ποὺ ἐδικαιοῦτο ἓνα τέτοιο σεβάσμιον μνημεῖον, ν' ἀναστηλώσῃ εἰς τὴν θέσιν του ὅ,τι ἤμπορουσε ἀκόμη ν' ἀποκατασταθῇ εἰς τὴν παλαιάν του θέσιν. Ἔτσι μὲ τὴν πολύτιμον δραστηριότητα καὶ βοήθειαν τοῦ Ἀρχιτέκτονος τῶν Ἀναστηλώσεων κ. Εὐσταθίου Στίκα κατωρθώθη:

α) Ν' ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς κίονας ὅλα τὰ σκουριασμένα σιδερεῶ στεφάνια ποὺ τοὺς ἔδεναν μέσα εἰς χειροπέδας καὶ νὰ συμπληρωθοῦν τὰ ἐλλείποντα μέρη τῶν κίωνων μὲ πουριὰ ὠρυγμένα ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ γειτονικὸν πέτρωμα ποὺ εἶχαν ἐξορυχθῇ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ λίθοι τοῦ ναοῦ, τῆς προσαρμογῆς τῶν νέων τεμαχίων ἐπιτευχθείσης διὰ κρυφῶν ἐσωτερικῶν ὀρειχαλκίνων γόμφων.

β) Νὰ τεθοῦν ἐπάνω εἰς τὸ ἐπιστύλιον ἀρκετὰ τρίγλυφα, μετόπαι καὶ γεῖσα, ὥστε ν' ἀποκατασταθῇ ἡ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ναοῦ εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν της.

γ) Ν' ἀναστηλωθοῦν εἰς τὰς θέσεις των ὅλοι οἱ ἀναποδογυρισμένοι ὀρθοστάται τοῦ σηκοῦ.

δ) Νὰ συμπληρωθοῦν ἡ νοτιοδυτικὴ καὶ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς κρηπίδος τοῦ πτεροῦ ποὺ εἶχαν λεηλατηθῇ παλαιότερον ἀπὸ τοὺς περιούκους καὶ

ε) Τὸ καὶ σπουδαιότερον, ν' ἀναστηλωθοῦν οἱ κίονες τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ σηκοῦ καὶ μάλιστα ὅχι μόνον οἱ κάτω ἀλλὰ καὶ οἱ τοῦ ἄνω ὀρόφου, μὲ τὰ παλαιὰ των κατὰ τὸ πλεῖστον κομμάτια, προσθήκη ἐλαχίστων νέων.

Διὰ τῶν γενομένων ἐργασιῶν αὐτῶν ὁ ναὸς ὄχι μόνον ἀνέπνευσε, διότι ἀπηλλάγη ἀπὸ τὰ πεσμένα κομμάτια ποὺ ἔφρασσαν τὴν κυκλοφορίαν καὶ ἐντὸς τοῦ σηκοῦ καὶ εἰς τὸ πτερόν, ἀλλὰ καὶ συνεπληρώθη κατὰ τὸ δυνατόν μὲ πολλὰ παλαιὰ του μέλη καὶ δὴ μὲ τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ, ἕνεκα τῶν ὁποίων θ' ἀποτελῇ ἐφεξῆς τὸ μοναδικὸν διὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα παράδειγμα ναοῦ διασώζοντος τὰς ἐντὸς τοῦ σηκοῦ ἐπαλλήλους κιονοστοιχίας.

Έτσι με τὰς προβλεπομένας ἀκόμη διὰ τὸ 1957 ἐργασίας ἀναστηλώσεως τοῦ θυραίου τοίχου τοῦ σηκοῦ, μετὰ τὸ κολοσσιαῖον ὑπερθύρον ποὺ κοίτεται σήμερον πεσμένο εἰς τὸν πρόναον, θὰ ἀποκτήσωμεν ἀρτιωτέραν τὴν εἰκόνα τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ναοῦ, καὶ ὁ ἐπισκέπτης θὰ ἡμπορῇ νὰ τὸν πλησιάσῃ περισσότερο καὶ νὰ χαρῇ ἐντονώτερον τὴν ὁμορφίαν του.

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΦΑΙΑΣ

Τὸ πρόγραμμα τῆς ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας τοῦ 1957 ἐκθέτει πολὺ ἀργότερα ὁ διάδοχος τοῦ Ὁρλάνδου Εὐστάθιος Στίκας, στὴ μελέτῃ του *Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του* (Ἀθῆναι 1978) 435-436.

«Ἀνεστηλώθη συμφώνως πρὸς τὰ λεχθέντα τὸ ἐπόμενον ἔτος 1957 καὶ ὁ θυραῖος ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ σηκοῦ καὶ συνετελέσθη ἡ τοποθέτησις τοῦ κολοσσιαίου ὑπερθύρου, ὃπερ ἔκειτο εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ σηκοῦ καὶ ἡμπόδιζε τὴν κυκλοφορίαν. Συνεπληρώθη ἐπίσης καὶ ἡ νοτία παραστάς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τοποθετηθέντος τοῦ εὐρεθέντος ἀρχαίου μέλους τῆς εἰς τὴν θέσιν του. Τέλος, τὸ καὶ σπουδαιότερον, πλὴν τῆς τοποθετήσεως τριγλύφων, μετοπῶν καὶ γείσων εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν, ἀνεστηλώθη ὁλόκληρος ἡ ζωφόρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοποθετηθεισῶν ὅλων τῶν τριγλύφων καὶ μετοπῶν, ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνεστηλώθησαν ἄνωθεν τῶν ἐπιστυλίων τῶν ἐξ πρὸς ἀνατολὰς κιόνων αἱ τρίγλυφοι καὶ αἱ μετόπαι μετὰ τῶν γείσων. Οὕτω χάριν εἰς τὸν Ὁρλάνδον προσέλαβε τὸ μνημεῖον πολλὴν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν λαμπρὰν αὐτοῦ ὄψιν, ὥστε ὁ ἐπισκέπτης νὰ δύναται ν' ἀντιληφθῇ πλήρως καὶ νὰ ἔχῃ σαφῆ εἰκόνα τοῦ σημαντικοῦ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μνημείου τούτου».

ΟΙ «ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΑΙ» ΚΑΙ ΤΑ «ΕΡΓΑ» ΤΩΝ

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ καθηγητῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ Διευθυντῆ τοῦ Μουσείου τῆς Ζυρίχης Michael Stettler δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ «Νέα Ἐφημερίδα τῆς Ζυρίχης», στὶς 2 Φεβρουαρίου 1958. Ἀναδημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στὴν ἐφημερίδα «Τὸ Βῆμα», στὸ φύλλο τῆς 5 Ἰανουαρίου 1965.

Ἔως τώρα, τοπίο καὶ ἀρχαιολογικὸς χώρος, μ' ὅλο ποὺ οἱ ἀνασκαφὲς διαρκοῦν δεκαετίες ὁλόκληρες, κρατήθηκαν σὲ κάποια φιλικὴ ὁμοφωνία μεταξὺ τους... Σήμερα ὅμως διαγράφονται κίνδυνοι ποὺ γεμίζουν πολλοὺς ἐπισκέπτες τῆς Ἑλλάδας μὲ ἄγχος. Οἱ κίνδυνοι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ «παρέμβαση τῶν γιατρῶν» στοὺς χώρους ποὺ ὀνομάζονται κλασικοί.

Ἐχουν γραφῇ πολλὰ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀναστήλωσης... Ἡ ἀδυναμία τῆς βρίσκεται πρῶτα-πρῶτα σὲ τοῦτο: ὅτι δημιουργεῖ ἓνα δεύτερο ἐρεῖπιο, ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ καμμιά ἱστορικὴ κατάσταση καί, ἀντίθετα, συσκοτίζει καὶ τὴν προηγούμενη. Μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ χρόνου καὶ τοῦ καιροῦ, δηλαδὴ μὲ τὴν φυσικὴ φθορά, ἀλλὰ κάποτε καὶ ἀπὸ ἀνώτερη ἢ ἀνθρώπινη βία — σεισμός, πυρκαγιά, βομβαρδισμός, διαρπαγὴ σὲ εἰρηνικοὺς ἢ πολεμικοὺς καιροὺς — ἓνα οἰκοδόμημα χάνει σιγὰ-σιγὰ ἢ καὶ γρήγορα τὴν ἀρχικὴ του ὁμορφιά· τότε, ἀνάλογα μὲ τὴν πορεία τῆς φθορᾶς, μιὰ νέα ὁμορφιά μπαίνει στὴ θέση τῆς παλιᾶς, ὅπως καὶ στὸν ἄνθρωπο ποὺ γερνάει· μπορεῖ μάλιστα ἐμεῖς οἱ σημερινοὶ νὰ προτιμοῦμε τὴν καινούργια, πιὸ σεβαστὴ ὁμορφιά, ὅπως π.χ. στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος (Ἡρας) στὸ Paestum. Γεράματα καὶ φθορὰ μᾶς ἐπιβάλλονται ἀπέξω· στὴν κατάσταση ποὺ δημιουργεῖται ἔτσι, καὶ ἄσχετα μὲ τίς αἰτίες ποὺ τὴν προκάλεσαν, ἀναγνωρίζομε κάποια φυσικότητα.

Ἀλλὰ ἡ ἀναστήλωση (ἡ λέξη θυμίζει χειρουργικοὺς ὅρους), πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ συντήρηση, δημιουργεῖ μὲ τεχνητὸ τρόπο μιὰ καινούργια κατάσταση (ἡ περίφημη, ὅπως-ὅπως ἀναστηλωμένη «γωνιὰ τοῦ ναοῦ»), ἡ ὁποία, μιὰ καὶ δὲν τολμοῦμε νὰ ἀποκαταστήσομε τὸ σύνολο, πάλι παρουσιάζει ἐρεῖπιο. Μπορεῖ νὰ ἀντιτείνει κανεῖς, ὅτι βίαιες ἐπεμβάσεις, ὅπως ὁ βομβαρδισμός, εἶναι κι αὐτὲς τεχνητές, στὶς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσομε τὴν ιδιότητα τῶν φυσικῶν γερατειῶν, ἀλλὰ τὸ πολὺ-πολὺ νὰ τίς θεωρήσομε σὰν

τὰ δυστυχήματα στὸν ἄνθρωπο, ποὺ προσπαθοῦμε μὲ ἐγχείρηση νὰ παραμερίσουμε τίς συνέπειές τους. Ἀλλὰ καὶ στίς δύο περιπτώσεις δὲν εἶναι ζήτημα εὐαισθησίας καὶ περίσκεψης (ἡ σύγκριση τὸ κάνει ἀκόμη πιὸ φανερό), τὸ πόσο πρέπει νὰ προχωρήσει ἡ συντήρηση; Ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἀναστήλωση, γιὰ τὸ τεχνητὸ ἐρείπιο, στὸ βάθος δὲν εἶναι λιγώτερο ρωμαντικὴ ἀπὸ τὴν ἀγάπη στὸ φυσικὸ ἐρείπιο, εἶναι ὅμως πολὺ λιγώτερο καθαρή. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει βαρύτητα εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων ποὺ ἀναλαβαίνει τὸ ἔργο, καὶ ποὺ στὴν περίπτωσή αὐτὴ εἶναι καὶ γιατρός, νὰ ἔχει εὐαισθησία, ἰκανότητα γιὰ ἐνσυναίσθηση, ἰκανότητα νὰ ἀντιστέκεται σταθερὰ στὴν ἴδια του τὴν δημιουργικὴ ὁρμή. Δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ κάποια ἀναλογία στὴ σχέση τοῦ καινούργιου, ποὺ προσθέτει γιὰ στήριξη καὶ γιὰ συμπλήρωση, μὲ τὸ παλιὸ ποὺ ἔχει σωθῇ. Καὶ τὰ «καινούργια» ἐρείπια γερνοῦν, καὶ μάλιστα γρήγορα· καὶ τότε; κάθε ἀναστήλωση προκαλεῖ περισσότερη ἀναστήλωση.

Θὰ ἦταν π.χ. λάθος νὰ γίνεи ἀναστήλωση στὸ ναὸ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, ὅπου ὕστερα ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ θου μ.Χ. αἰῶνα, κείτονται χάμω ἀκόμα καὶ σήμερα, κάθετοι πρὸς τὸν στυλοβάτη, ἔτσι ὅπως γκρεμίστηκαν, οἱ σπόνδυλοι τῶν κιόνων (καὶ τί σπόνδυλοι!), μάρτυρες μιᾶς γιγάντιας φυσικῆς ἐνέργειας. Ἀφήνομε ὅτι ὁ κογχυλιάτης πωρόλιθος δὲν θὰ μπορούσε πιά νὰ βαστάξει τὸ βάρος, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς δυναμώσει κανεῖς μὲ πυρῆνα ἀπὸ τσιμέντο —ποιοὺς παίρνει τὴν εὐθύνη γιὰ τέτοια ἐπέμβαση;

Ἐνα μνημεῖο ποὺ δὲν ἔχει ἀναστηλωθῇ, ἀφήνει πολὺ περισσότερη εὐχέρεια στὴν ἀναπλαστικὴ μας ἰκανότητα, ἢ ὅποια μὲ τὴν ἀναστήλωση παραλύει ἢ παίρνει στραβὸ δρόμο, ἂν μάλιστα ἡ ἀνακατασκευὴ εἶναι ἐσφαλμένη. Διηγοῦνται ζωηρὰ στὴν Κρήτη, πῶς στὴν Κνωσό, πίσω ἀπὸ τὸν δραστήριο καὶ ἀξιοσέβαστο σερ Ἀρθουρ Ἐβανς, ἔτρεχε πάντοτε ἀπὸ κοντὰ ὁ χτίστης μὲ τὸ τσιμέντο· τὸ παλάτι τῆς Φαιστοῦ, ὅπου οἱ Ἴταλοι ἐβάδισαν μὲ περισσότερη περίσκεψη, κάνει πολὺ πιὸ φυσικὴ ἐντύπωση.

Σὲ τέτοιες σκέψεις πηγαίνει ὁ νοῦς μας, ὅταν στὰ ἀρχαῖα ἐρείπια ἀκοῦμε τὸν ἐπίμονο κρότο ἀπὸ τὰ χτυπήματα τῶν μαρμαράδων. Στὸν Παρθενῶνα ἴσως λιγώτερο... Ἀλλὰ τὸν ἀκοῦμε διαπεραστικὸν καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος, στὸ Σούνιο, ποὺ οἱ κολῶνες του, φαγωμένες ἀπὸ τὸν ἀέρα τῆς θάλασσας (ἐν μέρει κι' αὐτὲς ἀναστηλωμένες), μὲ τίς πλατειές τους ραβδώσεις, ὑψώνονται, μαρμάρινες,

μοναχικές, συγκρατούμενες από τὸ φθαρμένο ἐπιστύλιο, ἀπὸ μακρὰ ὄρατές, πάνω ἀπὸ τὶς Κυκλάδες καὶ τὸν Σαρωνικό. «Οἱ κολῶνες εἶναι πού τραβοῦν τὸν τουρίστα», λέει ὁ "Αγγλος W.H. Plommer, «συντήρησι... στήν ὁποία θυσιάζεται τὸ πᾶν». Ἀλλὰ συμπληρώνεται καὶ ἐπιμηκύνεται καὶ τὸ πώρινο κρηπίδωμα...

Ἀκόμα πιὸ πολὺ προχωρεῖ ἡ ἀνακατασκευὴ μὲ ἀστραφτεροὺς ὀλοκαίνουργους δόμους στοὺς τοίχους τῶν παρόδων τοῦ θεάτρου τῆς Ἐπιδαύρου. Μὲ τὶς κατηφορικές εὐθεῖες τοὺς προσθέτουν στὸ οἰκοδόμημα ἕνα σκληρὸ περίγραμμα ἐκεῖ πού τὸ τόσο λεπτὰ βαθμιδωτὸ κοῖλο ἀφήνεται στὸ μαλακὸ καὶ μεγάλο ἀγκάλιασμα τοῦ λόφου. Καὶ ἐδῶ μπαίνει τὸ ἐρώτημα: εἶναι ἡ χρῆση τόσο πολλοῦ καινούργιου ὕλικου ἀναγκαία γιὰ τὴ συντήρηση ἑνὸς παλίου ἐρείπιου, πού, ἀπλουστάτα, δὲν ἀνέχεται πιά τέτοιες σκληρότητες; Τὸ δέχεται κανένας, ἔστω, στὸ Ὁδεῖο τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ, ἔργο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη —, ὅχι ὅμως σὲ ἕνα χῶρο πού δὲν ἔχει τὸν ὅμοιό του καὶ εἶναι τόσο εὐαίσθητος, ὥστε τὸ ψιθύρισμα στὴν ὀρχήστρα ἀκούγεται ἀπὸ τὴν πιὸ ψηλὴ βαθμίδα.

Ἐρχεται ὕστερα τὸ κυκλώπειο τεῖχος τῶν Μυκηνῶν, ἀπὸ τὴ 2η χιλιετηρίδα π.Χ. Δυὸ μεγάλες πέτρες ἀπὸ τὰ πλάγια τοῦ τριγωνικοῦ ἀναγλύφου τῶν λεόντων τῆς πύλης, πού ἀπὸ καιρὸ εἶχαν πέσει κάτω, μπῆκαν πάλι στὴ θέση τους· τὸ ἀνοιχτότερο χρῶμα τοὺς μαρτυρεῖ ὅτι ἐπέζησαν πιὸ προστατευμένα ἀπὸ τὸ χῶμα. Τὸ μέτρο αὐτὸ δὲν προκαλεῖ ζήτημα, ἐπειδὴ τὸ κλείσιμο τοῦ πλαισίου τοῦ ἀναγλύφου ἀνταποκρίνεται στὴν τεταμένη ἐραλδικότητα τῶν λεόντων. Τὸ πρᾶγμα ὅμως γίνεται ἀμφισβητήσιμο, ὅταν μαζεῦουν ἀπὸ ἐκεῖ κοντὰ ἄλλες πέτρες, ὅσες μποροῦν, τὶς τοποθετοῦν σὲ στρώσεις (καὶ ἄς τρεκλίζουν) καὶ τὶς προβάλλουν ὡς νέο ἐρείπιο ἐπάνω καὶ πλαῖ στὸ παλιό, πού εἶχε σωθῇ: Τοῦτο εἶναι ἀντίφαση στὸν τόπο καὶ στὸ πνεῦμα του (Genius).

Στὰ κατώτερα ἔνστικτα τῶν τουριστῶν ἀποτείνεται ἀκόμα περισσότερο ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα. Μὲ τὸ μέτρο καὶ τὶς ἀναλογίες του, μὲ τὶς 6 × 12 κολῶνες του, ὁ δωρικός αὐτὸς ναὸς ἔχει μαγευτικὴ τελειότητα. Ἐξοχή ἡ θέση του ἐπάνω στὸ ἄλσος τῶν πεύκων καὶ τὴ θάλασσα, ἔξοχος ὁ βαθμὸς τῆς διατήρησής του, μὲ τὶς πολλὰς ὀρθιες κολῶνες τοῦ ἐξωτερικοῦ πετροῦ καὶ τὰ πολλὰ κομμάτια τοῦ ἐπιστυλίου, μὲ τὶς διπλὰς κολῶνες τοῦ σηκοῦ — ἀρκετὰ ὥστε καὶ μιὰ φαντασία πού δὲν ἔχει ἀσκηθῇ νὰ

μπορεῖ νὰ συμπληρώσει τὰ κενά. Ἡ ἀναπλαστικὴ δύναμη τοῦ καθε-
νὸς ἀρχίζει νὰ δουλεύει, εἶναι εὐτυχής, τίποτε ἄλλο δὲν ἔχει ἀνάγ-
κη. Ἀλλὰ κ' ἐδῶ σφυροκόπημα καὶ πελέκημα ὅλη μέρα! Μετα-
ξὺ τῶν κιόνων μὲ τὸ βαθὺ χρῶμα, ποὺ ἔδωσε στὸν ντόπιο τιτανόλι-
θο ὁ καιρὸς, ποὺ ἀνάμεσά τους ἔβλεπες τὸν οὐρανὸ, ἀνεβαίνει τώρα
ἀστραφτερὸς ἓνας καινούργιος σηκός, ποὺ θὰ ἀνακατασκευασθῇ μὲ
καινούργια εἴσοδο, καινούργια τοιχώματα καὶ καινούργιο γιγάντιο
ἀνώφλι. Τί θὰ κερδίσει; Σχετικὰ μὲ τὸν ἄλλοτε ὀλόκληρο ναό, ἡ
ἀποκατάσταση θὰ μειώσῃ τὰ ἐλλείποντα ἀπὸ 9 σὲ 7, ἅς ποῦμε.
Οὔτε ἡ ἀρχικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ πετυχαίνεται, οὔτε ἡ εἰκόνα του, ποὺ
τὴν ἔκαμαν ἀξιοσέβαστη ἡ ἡλικία καὶ ἡ ἱστορία του, σώζεται. Κά-
τι νόθο, ποὺ θὰ εἶναι πάντοτε ἐρείπιο καὶ θὰ προβάλλει περισσότε-
ρο τὰ σημάδια τῶν νέων προσθηκῶν, θὰ στέκεται μπροστά μας. Ἡ
ἀρχικὴ κατάσταση, ποὺ ἦταν ἓνα ἀσύγκριτο νοκοιμῆτο, ποὺ ἐπέ-
τρεπε νὰ γνωρίσουμε κατὰ βάθος τὴν οἰκοδομικὴ ἐργασία καὶ τὴν
οἰκοδομικὴ τέχνη τῶν Ἑλλήνων, συσκοτίζεται τελεσιωτικὰ, γιὰ νὰ
μιλήσουμε πιά γιὰ τὴν μαγεία τῶν πραγμάτων ποὺ δὲν ἔχουν σκοπι-
μότητα, ποὺ χάθηκε γιὰ πάντα... Τὸ τίμημα αὐτὸ εἶναι πάρα πολὺ
μεγάλο...

Βέβαια εἶναι δύσκολο νὰ διατυπωθοῦν κανόνες. Κάθε ἓνα μνη-
μεῖο ἀπαιτεῖ καινούργια ξεχωριστὴ «ἀπόφαση»... Γιὰ τὸν ἀρχαιο-
λόγο, ποὺ ἔχει συνείδηση τῆς ἱστορίας, γίνεται κάθε φορὰ πρόβλη-
μα γιὰ τὴ συνείδησή του, πόσο τοῦ ἐπιτρέπεται νὰ θυσιάσῃ ἓνα
ὕστερότερο, ἅς ποῦμε ρωμαϊκὸ κατασκεύασμα, ποὺ κάνει ἀσαφὲς
ἓνα παλιότερο, γιὰ νὰ κάμῃ ὁρατὸ αὐτὸ τὸ παλιότερο καὶ σπου-
δαιότερο, π.χ. ἐλληνικόν. Καὶ πόσες φορές δὲν ἀναγκάσθηκε ἡ σύγ-
χρονη προστασία τῶν μνημείων νὰ περιορισθῇ στὸ νὰ «ἐπανορθώ-
σει» τὶς πάρα πολὺ ἐλαφρόμυαλες θεραπεῖες τοῦ 19ου αἰῶνα; Εἴ-
θε οἱ σημερινοὶ νὰ διδαχθοῦν ἀπ' αὐτὰ καί, ὠριμάζοντας μαζὶ μὲ
τὸ μέγεθος τῶν καθηκόντων τους, νὰ περιορισθοῦν μὲ περίσκεψη
στὸ νὰ σώσουν τὴν αὐθεντικὴ παράδοση, ἀναγνωρίζοντας ὅτι «τὸ
λίγο περισσότερον» μεταβάλλεται σὲ «πάρα πολὺ λιγώτερον».

Ο ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

ΟΡΙΣΜΟΙ

ΑΡΘΡΟ 1

Ἡ ἔννοια τοῦ ἱστορικοῦ μνημείου περιλαμβάνει ὄχι μόνο τὸ μεμονωμένο ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀστική ἢ ἀγροτική τοποθεσία ποῦ μαρτυρεῖ ἕναν ἰδιαίτερο πολιτισμό, μία σημαίνουσα ἐξέλιξη ἢ ἕνα ἱστορικὸ γεγονός.

Ἀφορᾷ ὄχι μόνο τὶς μεγάλες δημιουργίες, ἀλλὰ καὶ τὰ μέτριας καλλιτεχνικῆς ἀξίας ἔργα, ποῦ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀπόκτησαν πολιτιστικὴ σημασία.

ΑΡΘΡΟ 2

Ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν μνημείων ἀποτελοῦν ἕναν ἐπιστημονικὸ κλάδο, ὁ ὁποῖος ἐπιδιώκει τὴ συνεργασία ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ ὅλων τῶν τεχνικῶν ποῦ εἶναι δυνατόν νὰ συμβάλουν στὴ μελέτη καὶ τὴ διάσωση τῆς μνημειακῆς κληρονομίας.

ΑΡΘΡΟ 3

Σκοπὸς τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀποκατάστασης τῶν μνημείων εἶναι ἡ προστασία τους τόσο ὡς ἔργων τέχνης ὅσο καὶ ὡς ἱστορικῶν τεκμηρίων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

ΑΡΘΡΟ 4

Ἡ συντήρηση τῶν μνημείων ἐπιβάλλει πρωτίστως τὴ διαρκὴ καὶ μόνιμη φροντίδα γιὰ τὴ διατήρησή τους.

ΑΡΘΡΟ 5

Ἡ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ μνημεῖα γιὰ σκοποὺς ποῦ ὠφελοῦν τὸ κοινωνικὸ σύνολο συνηγορεῖ πάντοτε ὑπὲρ τῆς συντήρησης. Μιὰ τέτοιου εἴδους χρησιμοποίηση εἶναι ἐπομένως ἐπιθυμητή, δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ μεταβάλλει τὴ δομὴ ἢ τὸν διάκοσμο τοῦ οἰκοδομήματος. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς λοιπὸν πρέπει νὰ σταθμίζονται καὶ ἐνδεχομένως νὰ γίνονται ἀποδεκτὲς οἱ τροποποιήσεις ποῦ συνεπιφέρει ἡ μεταβολὴ τῆς χρήσης καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων.

ΑΡΘΡΟ 6

Ἡ συντήρηση ἐνὸς μνημείου συνεπάγεται τὴ διατήρηση τοῦ χώρου ποὺ τὸ περιβάλλει στὴν πραγματικὴ του κλίμακα. Ἐφ' ὅσον τὸ ἱστορικὸ περιβάλλον ἔχει διασωθεῖ, ἔχουμε καθῆκον νὰ τὸ διατηρήσουμε, ἀπαγορεύοντας ταυτόχρονα κάθε καινούρια κατασκευή, καταστροφή ἢ μετατροπή, ποὺ θὰ ἀλλοίωνε τὶς ἀναλογίες τῶν ὀγκῶν καὶ τῶν χρωμάτων.

ΑΡΘΡΟ 7

Τὸ μνημεῖο συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο ποὺ ἀντιπροσωπεύει καὶ μὲ τὸν χώρο στὸν ὁποῖο βρίσκεται. Ἡ μετακίνηση συνεπῶς τοῦ συνόλου ἢ τμήματος τοῦ μνημείου δὲν εἶναι παραδεκτὴ, παρὰ μόνον ἐὰν τὴν ἐπιβάλλουν ἡ ἀνάγκη διάσωσής του ἢ λόγοι μεγάλης ἐθνικῆς ἢ διεθνοῦς σημασίας.

ΑΡΘΡΟ 8

Τὰ γλυπτικά, ζωγραφικὰ ἢ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ μνημείου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπ' αὐτό, παρὰ μόνον ἐὰν τὸ μέτρο τοῦτο εἶναι τὸ μόνο πρόσφορο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε τὴ διατήρησή τους.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

ΑΡΘΡΟ 9

Ἡ ἀποκατάσταση εἶναι ἐπέμβαση ποὺ ἐπιβάλλεται νὰ γίνεταί μόνο σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις. Σκοπὸ ἔχει νὰ διατηρήσει καὶ νὰ ἀποκαλύψει τὶς αἰσθητικὲς καὶ τὶς ἱστορικὲς ἀξίες τοῦ μνημείου, καὶ βασίζεται στὸν σεβασμὸ γιὰ τὴν ἀρχικὴ ὑπόσταση καὶ τὶς αὐθεντικὲς μαρτυρίες. Ὁφείλει νὰ σταματᾷ στὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζουν οἱ ὑποθέσεις. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἀνακατασκευὲς ποὺ γίνονται κατ' εἰκασίαν, ὅποιαδήποτε συμπλήρωση θεωρηθεῖ ἀναγκαία γιὰ αἰσθητικούς ἢ τεχνικούς λόγους, πρέπει νὰ διαφέρει ἀπὸ τὴν [ἀρχικὴ] ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση, ὥστε νὰ γίνεταί φανερὸ ὅτι εἶναι νέα κατασκευή. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, ἡ ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη τοῦ μνημείου προηγεῖται τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως καὶ τὶς συνοδεύει.

ΑΡΘΡΟ 10

“Όταν οί παραδεγμένες τεχνικές αποδεικνύονται ανεπαρκείς, μπορούμε να εξασφαλίσουμε τη στερέωση ενός μνημείου προσφεύγοντας σε όλες τις σύγχρονες μεθόδους συντήρησης και κατασκευής, ή αποτελεσματικότητα των οποίων θα έχει αποδειχθεί επιστημονικώς και θα έχει επιβεβαιωθεί στην πράξη.

ΑΡΘΡΟ 11

Οί αξιόλογες προσθήκες όλων τών εποχών στο σώμα του μνημείου πρέπει να διατηρούνται, εφ’ όσον η ένότητα του ρυθμού δεν συγκαταλέγεται στους σκοπούς της αποκατάστασης.

“Όταν σε ένα αρχιτεκτόνημα αναγνωρίζονται μεταγενέστερες φάσεις διαφόρων εποχών, ή αποκάλυψη μιᾶς φάσης αρχαιότερης δεν δικαιολογείται παρά μόνο κατ’ εξαίρεσιν, και υπό τόν όρο ότι τὰ στοιχεῖα που θὰ αφαιρεθοῦν εἶναι ἄνευ σημασίας, ότι ἡ σύνθεσις που θὰ ἀποκαλυφθεῖ ἔχει μεγάλη ἱστορική, ἀρχαιολογική ἢ αἰσθητική ἀξία, καὶ ότι ἡ κατάσταση διατήρησής της θὰ κριθεῖ ἱκανοποιητική. Ἡ ἀξιολόγησις τῶν παραπάνω στοιχείων καὶ ἡ ἀπόφασις γι’ αὐτὰ που θὰ ἀπαλειφθοῦν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ ὑπευθύνου τοῦ ἔργου.

ΑΡΘΡΟ 12

Τὰ στοιχεῖα που θὰ ἀντικαταστήσουν τὰ ἐλλείποντα τμήματα πρέπει νὰ ἐνσωματώνονται ἀρμονικά στοῦ σύνολο, ταυτόχρονα ὁμως πρέπει νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ αὐθεντικά μέρη, ἔτσι ὥστε ἡ ἀποκατάστασις νὰ μὴν παραποιεῖ τὶς καλλιτεχνικὲς καὶ ἱστορικὲς μαρτυρίες.

ΑΡΘΡΟ 13

Οί συμπληρώσεις δὲν εἶναι ἀνεκτές, παρά μόνον ἐὰν σέβονται ὅλα τὰ σημαντικὰ μέρη τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ἱστορικό του πλαίσιο, τὴν ἰσορροπία τῆς σύνθεσής του καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν περιβάλλοντα χώρο.

ΜΝΗΜΕΙΑΚΑ ΣΥΝΟΛΑ

ΑΡΘΡΟ 14

Τὰ μνημειακά σύνολα πρέπει νὰ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο εἰδικῶν φροντίδων, προκειμένου νὰ προστατεύεται ἡ ἀκεραιότητά τους καὶ νὰ

έξασφαλίζονται ή συντήρηση, ή διευθέτηση και ή άξιοποίησή τους. Οί έργασίες συντήρησης και άποκατάστασης που έκτελούνται σ' αυτούς τούς χώρους πρέπει νά έχουν ως όδηγό τις άρχες που διατυπώθηκαν στα προηγούμενα άρθρα.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

ΑΡΘΡΟ 15

Οί άνασκαφές πρέπει νά διεξάγονται σύμφωνα με την έπιστημονική δεοντολογία και όπως όρίζουν οί «Συστάσεις για τούς διεθνείς όρους που πρέπει νά εφαρμόζονται στις άρχαιολογικές άνασκαφές», που υιοθέτησε ή Unesco τó 1956. Έπιβάλλεται ή διευθέτηση τών έρειπίων και ή λήψη τών άναγκαίων μέτρων για τή μόνιμη συντήρηση και προστασία τών άρχιτεκτονικών στοιχείων και τών εύρημάτων. Έπιπροσθέτως, θά άναλαμβάνεται κάθε πρωτοβουλία ή όποία θά διευκολύνει τήν κατανόηση τού μνημείου που έχει άποκαλυφθεί, χωρίς σέ καμιά περίπτωση νά παραμορφώνει τή σημασία του.

Παρά ταύτα, κάθε έργασία άνακατασκευής πρέπει νά άποκλείεται έκ τών προτέρων. Μόνον ή άναστήλωση, ή άνασύνθεση δηλαδή τών μελών που σώθηκαν άλλα μετατοπίστηκαν [άπό τήν άρχική τους θέση], είναι άποδεκτή. Οί συμπληρώσεις πρέπει νά είναι πάντοτε άναγνωρίσιμες και νά αντιπροσωπεύουν σέ ποσοστό τó έλάχιστο δυνατό που είναι άπαραίτητο, προκειμένου νά διασφαλιστούν οί όροι συντήρησης τού μνημείου και νά άποκατασταθεί ή μορφολογική του συνέχεια.

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

ΑΡΘΡΟ 16

Οί έργασίες συντήρησης, άποκατάστασης και άνασκαφής πρέπει νά συνοδεύονται πάντοτε άπό άκριβή τεκμηρίωση, με τή μορφή άναλυτικών και κριτικών έκθέσεων έμπλουτισμένων με σχέδια και φωτογραφίες. Όλες οί φάσεις τών έργων για τήν άποκάλυψη, τή στερέωση, τήν άνασύνθεση και τή συμπλήρωση, καθώς επίσης τά τεχνικά και μορφολογικά στοιχεία που θά έξακριβώνονται κατά τή διάρκειά τους, θά καταγράφονται λεπτομερώς. Αυτή ή έμπεριστατωμένη άναφορά θά κατατίθεται στό άρχείο ένός δημόσιου Όργανισμοΰ και θά βρίσκεται στή διάθεση τών έρευνητών· συνησάται ή δημοσίευσή της.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ	1-4
-------------------------------------	-----

ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

Ὁμιλίαι	5-79
---------	------

Γεώργιος Σ. Δοντᾶς 5-19 — Σπυρίδων Κοκκολιάδης 19-24 — Χαράλαμπος Μπούρας 24-30 — Θεοδώρα Καράγιωργα 30-34 — Ἰορδάνης Ε. Δημακόπουλος 35-63 — Χρῆστος Γ. Ντούμας 63-66 — Δημοσθένης Γ. Ζιρῶ 66-74 — Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης 74-79

Συζήτηση	79-87
----------	-------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΠΡΩΤΟ

Οἱ παλαιότεροι γιὰ τὶς ἀναστηλώσεις	90-163
-------------------------------------	--------

Ἀποσπάσματα ἀπὸ κείμενα τῶν Ἀλεξάνδρου Ρίζου Παγκαθῆ, Κυριακοῦ Πιπτάκη, Ἰωάννη Κωλέττη, Λυσάνδρου Καυταντζόγλου καὶ Ἀθανασίου Ρουσοπούλου 91-96 — Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, Pro Parthenone 97-102 — Σέμνης Καρούζου, Προβλήματα τῆς ἀναστήλωσης τῶν ἀρχαίων 103-107 — Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς στοᾶς Ἀττάλου. Ἐπιστολὴ καὶ μῆνυμα τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου πρὸς τὸν Διευθυντὴ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν J.L. Caskey γιὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς στοᾶς 108-111 — Homer Thompson, Ἐναρκτήρια ὁμιλία κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς στοᾶς Ἀττάλου 113-117 — Κώστα Μπίρνη, Ἡ «ἀναστήλωσης» τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀσωμάτων 118-129 — Κώστα Μπίρνη, Περὶ ἀναστηλώσεων συνέχεια 130-132 — Κώστα Μπίρνη, Ἡ ἀλήθεια διὰ τὰ ἐν Ἐπιδαύρῳ 133-136 — Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, Τὸ προσκίνητον τοῦ Ἐπιδαυρίου θεάτρου 136-140 — Ἰωάννη Παπαδημητρίου, Περὶ τὸ προσκίνητον τοῦ Ἐπιδαυρίου θεάτρου 140-142 — Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, Προεκλήθησαν ὄντως ἀνεπανόρθωτοι ζημίαι κατὰ τὰς ἀναστηλώσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων; 143-146 — Πατρόκλου

Καραντινοῦ, Ἡ καταστροφὴ τῶν μνημείων. Ἀνασπλώσεις
καὶ ἀνακατασκευές 147-154 — Νικολάου Κοντολέοντος,
Μνημεῖα καὶ ἐρείπια 155-163

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τὸ ζήτημα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας 164-179

Ἀναστασίου Ὁρλάνδου, Ἡ ἀνασπίλῳσις τοῦ ναοῦ τῆς
Ἀφαίας 173-175 — Εὐσταθίου Στίκα, Τὸ πρόγραμμα τῆς
ἀνασπλώσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας 175 — Michael
Stettler, Οἱ «ἀνασπλωταὶ» καὶ τὰ «ἔργα» τῶν 176-179

Ο ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ 180-183

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ» ΠΡΑΚΤΙ
ΚΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙ
ΡΩΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1300 ΑΝΤΙΤΥ
ΠΑ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1996 ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ
ΤΕΧΝΕΣ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
Ο.Ε.» ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΓΙΟΣ ΣΩΣΤΗΣ ΤΑ ΚΕΙ
ΜΕΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΑΝ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙ
ΗΣΑΝ Η ΜΑΡΙΑ ΤΖΑΝΑΚΗ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ
ΜΑΝΤΕΛΟΥ ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ
ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟ
ΔΕΣΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΑΝΔΡΟΒΙΚ

ΘΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕΙ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ 1996

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΕΦΟΡΟΥ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ Ε.Τ.

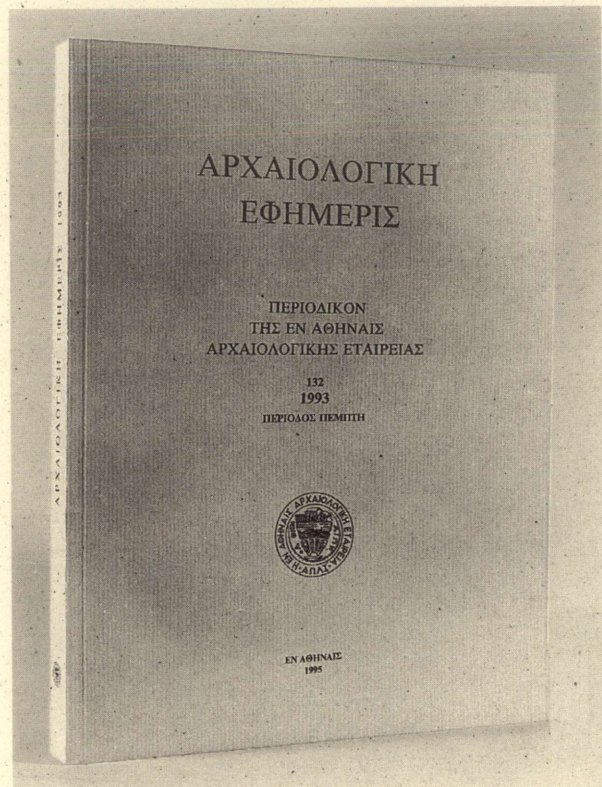
Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ

Σύνταγμα τῶν 767 γνωστῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ὠρωποῦ. Στὸ κάθε λῆμμα περιλαμβάνεται περιγραφή τοῦ μνημείου, βιβλιογραφία, τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, ἐπιγραφικὸ ὑπόμνημα, ἀνάλυση καὶ σχόλια. Οἱ ἐπιγραφές εἶναι καταταγμένες ὡς ἑξῆς:

1. Προξενικὰ γνησίματα 1-275
2. Ἐπιγραφές σχετικὲς μὲ τὴν πόλη καὶ τὰ ἱερά της 276-332
3. Ἐπιγραφές ἀναθηματικὲς 333-510
4. Ἀναθέσεις στὴν Ἀλία Νύμφη 511-519
5. Κατάλογοι νικητῶν στὰ Ἀμφιάρεια 520-534
6. Ἐπιγραφές ἐπιτύμβιες 535-744
7. Ἐπιγραφές ποικίλες 745-767
8. Μαρτυρίες περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου
9. Γενικὸς πίνακας ὀνομάτων
10. Πρόσωπογραφία τῶν Ὠρωπίων
11. Οἱ ξένοι
12. Πίνακας λέξεων καὶ φράσεων
13. Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ὠρωποῦ

Σχῆμα 18 × 24, σελίδες περίπου 600 μὲ πολλὰ σχέδια καὶ πίνακες.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 1993

Ο τόμος αὐτὸς περιλαμβάνει τὶς ἐξῆς μελέτες: Κ. Demakoroulou - J.H. Crouwel, More Cats or Lions from Thera? - Ε. Karetanopoulos, Xennias, μακεδονίζων τῇ φωνῇ - Γ. Σταϊνχάουερ, Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν σαλαμίνιο θίασο τῆς Βενδίδος - Ν. Παπαχατζῆ, Ἡ ἐλληνικὴ θεὰ Ρέα καὶ ἡ φρυγικὴ «Μντέρα τῶν θεῶν» ἡ Μεγάλῃ Μντέρα - Εὐαγγ. Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, Ξυλόγλυπτη πόρτα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου στὴ Μολυβδοσκέπαστη Ἰωαννίνων - Α. Henry, Thucydides and the Topography of Torone - M.-F. Billot - Y. Rizakis, Deux simas 'mégariennes' du même atelier - Ξ. Αραπογιάννη, Τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴν Μπρεζίτσα τοῦ Μαραδῶνος - K.S. Shelton, Tsountas' Chamber Tombs at Mycenae - Μ. Οἰκονομάκου, Ὁρος προικῶου ἀποτιμῆματος - Ἀ. Μαζαράκη Αἰνιᾶνος, Ἐπιφανειακὲς ἐρευνες στὴ νῆσο Κύθνο. Τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας Κύθνου.